

Juha Tuomikoski

VALKOISESTA PUNAISEEN TATAARINATIONALISMIIN

Modernisaatio, itsemääräämisoikeus ja muslimien yhtenäisyys
tataarien kansallisessa liikkeessä 1906-1923

Yleisen historian pro gradu -työ
Jyväskylän yliopisto
Toukokuu 2002
Professori Seppo Zetterberg

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Humanistinen tiedekunta, Historian laitos

Tekijä Tuomikoski Juha

Työn nimi VALKOISESTA PUNAISEEN TATAARINATIONALISMIIN. Modernisaatio, itsemääräämisoikeus ja muslimien yhtenäisyys tataarien kansallisessa liikkeessä 1906-1923

Oppiaine Yleinen historia

Pro gradu -työ

Syyslukukausi 2002

134 sivua

Tiivistelmä Tataarit johtivat 1906-17 liberaalia muslimiliikettä, joka pyrki modernisoimaan Venäjän muslimit ja yhdistämään heidät kulttuuriautonomiasta nauttivaksi kansakunnaksi Venäjän valtakunnan puitteissa. 1917-18 liike jakaantui Venäjän sisällissodan rintamalinjojen mukaisesti valkoiseen ja punaiseen siipeen. Mir-Said Sultan-Galievin johtamat tataarikommunistit jatkoivat valkoisen musliminationalismin perinteitä ja ajoivat muslimikansojen yhtenäisyyttä, erillistä identiteettiä ja itsemääräämisoikeutta Neuvosto-Venäjällä. Varsinainen tataarinationalismi syntyi, kun muslimien yhtenäisyys Neuvostoliiton puitteissa osoittautui mahdottomaksi. Stalinin Neuvostoliitto tuhosi tataarinationalismin vuoden 1923 jälkeen.

Asiasanat tataari, islam, Venäjä

Säilytyspaikka Historian laitos

SISÄLLYS

JOHDANTO	4
Tutkimusaihe	4
Lähteet	5
Vierasperäisten sanojen kirjoittamisesta ja ääntämisestä	8
TATAARIT	10
”Tataarin” ja ”turkkilaisen” käsitteistä	10
Tataarien diaspora	13
Valkoinen tataarinationalismi	15
DŽADID-MODERNISAATIOLIIKE: ”EUROOPPALAISEN MAHDIN VÄLINEET”	15
Džadidismi taloudellisena selviytymisstrategiana	16
Kristillinen lähetystyö ja islamin kriisi	21
Džadidistien ja qadimistien kulttuuritaistelu 1905-17	23
Džadidistien taistelu tsaarinvallan kanssa	27
1917 – džadidismin voitto	30
MUSLIMIEN YHTENÄISYYS	33
Panislamismi ja panturkkilaisuus	34
Panislamistinen ja panturkkilainen separatismi tsaarin-Venäjällä	40
Venäjän muslimiliike	47
Tataarihegemonia Venäjän muslimiliikkeessä	52
Punainen tataarinationalismi	57
MUSLIMILIIKE HAJOAA PUNAISIIN JA VALKOISIIN	57
Ajautuminen sisällissotaan	57
Syyt hajaannukseen: demokratia, luokkataistelu, kansallinen strategia	62
MUSLIMIKOMMUNISTIT JA NEUVOSTO-VENÄJÄ	72
Tataarien ja neuvostojärjestelmän liitto	72
Tataarien ja muiden muslimikansojen ristiriita	79
Sultan-Galievin maailmanvallankumous	84
Muslimien kansakunnan hajoaminen	92
TATARIAN TASAVALTA	101
Idel-Uralista Tataro-Baškiriaan	101
Nationalisointi Tatarian tasavallassa	105

MUSLIMIKOMMUNISTIT JA ISLAM	112
STALININ PUHDISTUKSET JA ”SULTANGALIEVILAINEN SALALIITTO”	120
VALKOISESTA PUNAISEEN TATAARINATIONALISMIIN	126
LÄHTEET	130
KARTTALIITE: TATAARIEN DIASPORA	134

JOHDANTO

Tutkimusaihe

Työni aiheena on Venäjän tataarinationalismin kehitys tsaarinvallan viimeisinä ja neuvostovallan ensimmäisinä vuosina. Tataari-sana on moniselitteinen, mutta tässä työssä käytän sitä sen nykyisessä, Venäjällä käytössä olevassa merkityksessä (ks. luku ”Tataarin” ja ”turkkilaisen” käsitteistä). Sen mukaan tataarit ovat eräs Venäjällä asuva islamilainen ja turkkilaisukuinen kansa, jonka ydinaluetta oli tsaarinvallan aikana Kazanin kuvernementti (ks. karttaliite) ja nykyisin sen paikalla sijaitseva Tatarian / Tatarstanin tasavalta.

Otsikossa on käsite ”tataarinationismi”. Se on itse luomani käsite, jota kuvaamieni tapahtumien aikalaiset olisivat vastustaneet kahdestakin syystä. Ensiksikin he välttivät termiä ”nationalismi” eli kansallisuusaate, koska se yleensä tuotti hankaluuksia Venäjän viranomaisten kanssa. Heidän poliittisessa toiminnassaan oli kuitenkin vuodesta 1906 lähtien selviä nationalistisia piirteitä: he pyrkivät määrittelemään ryhmärajansa ja yhteenkuuluvuutensa kansakunta-käsitteen kautta ja saamaan tälle kansakunnalle poliittista itsemääräämisoikeutta.

Toinen syy, miksi tutkimani henkilöt olisivat vastustaneet leimaamista ”tataarinationisteiksi”, oli se, että he mielsivät olevansa pikemminkin ”musliminationisteja”, osa Venäjän muslimien kansallista liikettä. Tataarien kansallisessa liikkeessään oli kuitenkin niin paljon erikoispiirteitä, että pidän tarpeellisena nimetä sen erikseen.

Tutkimukseni yksi keskeinen aihe on nimenomaan tataarinationalismin suhde muslimien yhtenäisyyden aatteisiin – panislamismiin-, panturkkilaisuuteen ja Venäjän muslimiliikkeeseen. Samalla selvitän tataari-identiteetin ja tataarien kansakunnan syntyä muslimi-identiteetistä ja ”muslimien kansakunnasta”.

Pohdin myös tässä tutkimuksessani tataarien suhdetta modernisaatioon. Sekin on termi, jota aikalaiset eivät käyttäneet: he puhuivat ”edistyksestä” tai ”uudistuksista” käyttäen joko latinalais- tai arabialaisperäisiä sanoja. Modernisaatio-termiin on kuitenkin tullut viime vuosikymmeninä minua kiinnostavia sivumerkityksiä. Se ei tarkoita ainoastaan ”vanhan” korvaamista ”uudella” vaan myös ”oman” kulttuuriaineksen korvaamista ”vieraalla”, nimenomaan eurooppalaisella. Modernisaatio-termiin kätkeytyy siis kaksinkertainen jännite: uuden ja vanhan sekä oman ja vieraan välinen jännite. Tarkastelen tätä jännitettä ennen kaikkea islamin sopeutumisenä teolliseen yhteiskuntaan, eurooppalaisiin kulttuuripiirteisiin ja myöhemmin sosialistiseen järjestelmään.

Itsemääräämisoikeus on modernisaation ja muslimien yhtenäisyyden lisäksi kolmas tataarinationalismin ulottuvuus, jota tarkastelen tässä työssä. Aikalaiset tunsivat tämän sanan, joskin he käyttivät yleisemmin sanoja ”itsenäisyys”, ”riippumattomuus”, ”autonomia” tai ”federatiiviset suhteet” tarkoittamaan itsemääräämisoikeuden eri muotoja. Koska tataarit asuivat Venäjällä, keskeinen kysymys on heidän itsemääräämisoikeutensa suhteessa Venäjän keskusvaltaan. Tatarian tasavaltaa koskevassa luvussa tarkastelen myös tataarien itsemääräämisoikeutta suhteessa hallitsevaan paikalliseen venäläisväestöön. Lisäksi muslimien yhtenäisyyden aate vaati tataareja ottamaan kantaa myös eurooppalaiseen siirtomaavaltaan. Tarkastelen tässä itsemääräämisoikeutta hyvin monessa merkityksessä – oikeutena valita itseä koskevat hallintoelimet, oikeutena määritellä omat ryhmärajansa tai vaikkapa oikeutena valita itsestä käytettävä nimi.

Olen täsmentänyt otsikossa termiä ”tataarionalismi” värimääreillä ”valkoinen” ja ”punainen”. Käytän niitä samassa merkityksessä kuin niitä käytettiin Venäjän kansalaissodan aikana: valkoiset olivat neuvostovallan vastustajia, punaiset sen kannattajia. Tällä värimäärittelyllä haluan myös havainnollistaa tataarionalismissa vuonna 1918 tapahtunutta valtasuhteiden muutosta ja sukupolvimurrosta. Siksi otsikoin anakronistisesti kaiken tsaarinaikaisen tataarionalismin ”valkoiseksi”, vaikka tämä värimääre sai poliittisen merkityksensä vasta vuonna 1917. Tarkoitukseni on vertailla, miten tataarionalismi muuttui siirryttäessä tsaarinvallasta väliaikaisen hallituksen kautta neuvostovaltaan. Tarkastelen sen ideologista murrosta ja jatkuvuutta erityisesti modernisaation, itsemääräämisoikeuden ja muslimien yhtenäisyyden kannalta.

Tarkastelussani on 17 vuoden ajanjakso 1906-1923. Ajanjakson alussa tataarien džadid-modernisaatioliike politisoitui ja muuttui kansalliseksi liikkeeksi. Koska tataarit ovat vähän tunnettu kansa, luon kuitenkin katsauksen heidän varhempaan historiaansa ja etenkin 1880-luvulla alkaneeseen džadid-modernisaatioliikkeeseen.

Tarkastelemani ajanjakson lopussa kansalliset tataarikommunistit syrjäytettiin neuvostovaltion keskushallinnosta ja Tatarian autonomisen neuvostotasavallan johdosta. Käyn kuitenkin lyhyesti läpi tataarionalismin tuhon Stalinin puhdistuksissa 1928-38 ja viittaan sen uuteen nousuun 1980-luvulta, perestroikan kaudelta lähtien. Ylitän itse asettamani aikarajat kahdesta syystä. Ensimmäkin työni mahdollisella lukijalla on oikeus tietää tarinan ”loppu” edes suurin piirtein. Toiseksi tataarien myöhemmät vaiheet, etenkin 1920-luvun lopun stalinistiset oikeudenkäynnit, tuovat lisävalaistusta myös tarkasteltavana olevan ajanjakson ilmiöihin.

Tutkimusaiheeni valintaan vaikutti kaksi seikkaa. Ensiksi kiinnostuin tataareista Neuvostoliiton hajoaamisen aikoihin. Venäläisessä lehdistössä kerrottiin silloin tällöin ohimennen Tatarstanin tasavallasta ja sen presidentin Mintimer Šaimievin omaperäisestä kansallisesta linjasta. Lännen tiedotusvälineissä Tatarstanin tapahtumat jäivät täysin toisen muslimialueen, Tšetšenian, dramaattisempien tapahtumien alle. Molemmat tasavallat julistautuivat 1992 itsenäisiksi vastoin Venäjän suostumusta. Tšetšeenit olivat valmiita sotaan itsenäisyytensä puolesta, mutta tataarit vanhana kauppakansana alkoivat hieroa sopimusta autonomiaehdoista. Sopimus syntyiikin 1994. Jo tuolloin halusin selvittää, keitä ovat tataarit ja kuinka he ovat kyenneet säilyttämään identiteettinsä vuosisatojen ajan aivan Venäjän sydämessä. Kun pääsin tekemään gradua, valitsin siis tämän aiheen huolimatta sen ilmeisestä mediaepäseksikkyydestä.

Toinen syy tutkimusaiheeni valintaan on epäsuorempi. Opetin 1995-99 Vaasassa ajoittain pää-, ajoittain sivutoimisesti maahanmuuttajille suomea ja työelämä tietoa. Oppilaistani oli karkeasti ottaen yksi kolmasosa venäläisiä ja yksi kolmasosa muslimeja. Panin merkille, että heidän välillään on jännitteitä. Etenkin venäläisillä esiintyi ajoittain voimakkaita antipatioita muslimeja kohtaan. Työni yksi keskeinen teema on siksi venäläisten ja muslimien keskinäinen suhde.

Lähteet

Käytettävissäni olevista alkuperäislähteistä tärkeimpiä ovat kolme Mir Said Sultan-Galievin kirjoitusta, joista kaksi alkuperäisellä kielellä, venäjäksi, ja yksi englanninkielisenä käännöksenä. Sultan-Galiev oli

1918-23 tataarien tärkein bolševikkijohtaja. Nämä kirjoitukset on suunnattu alun perin venäläiselle lukijakunnalle tarkoituksena tuoda esille ns: muslimikommunistien näkemyksiä ja toisaalta osoittaa uskollisuutta neuvostovallalle. Tutkimusaiheen kannalta kiinnostavimpia Sultan-Galievin kirjoituksia ovat *Metody antireligioznoi propagandy sredi musulman* (ilmestyi ensi kerran 1921), jossa kirjoittaja sovittaa yhteen Neuvosto-Venäjän ateistista ja muslimikansojen islamilaista identiteettiä. *Sotsialnaja Revoljutsija i Vostok* (1919) on kriittinen arvio Neuvostoliiton länteen suuntautuneesta ulkopolitiikasta. Artikkelissa Sultan-Galiev esittää maailmanvallankumouksen viemistä Aasiaan. Kirjoituksessa *The Tatars and the October Revolution* (1921) Sultan-Galiev esittää ”punaisten” tataarinationalistien näkemyksen Venäjän vallankumouksesta ja sisällissodasta.

”Valkoisten” musliminationalistien ajatusmaailmaan antaa kurkistusaukon *Mirislama* -lehdessä 1913 ilmestynyt nimetön kirjoitus *Panislamizm i pantjurkizm*. *Mirislama* on Pietarissa 1912-17 ilmestynyt venäjänkielinen lehti, jota toimittivat Robert Landan mukaan venäläiset idäntutkijat¹. Lehden tarkoitus oli kääntää venäläisen lukijan ulottuville lähinnä Venäjän turkinkielisen muslimilehdistön kirjoituksia. Käyttämäni artikkeli on ollut alun perin ranskankielinen ja ilmestynyt pariisilaisessa *Revue du Monde musulman* -lehdessä niinikään nimettömänä 1913. Alkuperäinen kirjoittaja lienee ollut Ranskaan emigroitunut Ottomaanivaltakunnan kansalainen. Artikkelisiivuaa vahvasti Venäjän muslimeja ja sisältää asiavirheitä, joita *Mirislama* -lehden toimitus on korjannut runsailla alaviitteillä. Syy siihen, miksi venäläinen lehti turvautuu ranskalaiseen ”asiantuntemukseen” asiassa, jonka se itse tuntee paremmin, on aihepiirin arkuus. Panislamismi ja panturkkilaisuus olivat tsaarinvallan viimeisinä vuosina yhtä tulenarkoja aiheita kuin tšetšeenisissit nykyisin. Venäjän muslimilehdistö ei voinut käsitellä tällaista aihetta tsaarin sensuurin oloissa.

Neuvostojohdajien näkemyksiä valaisemaan olen ottanut joukon Leninin, Stalinin ja Trotskin kirjoituksia ja puheita. Leninin keskeisimmät kirjoitukset löytyivät Vaasasta painettuna kokoelmana. Stalinin ja Trotskin tekstit löytyivät internetistä Moskovan yhteiskuntatieteilijäpiirien toimittamilta *magister.msk.ru* -sivuilta.

Venäjälle tekemäni kaukaolainatilaukset tuottivat kaksi kirjaa: L. Rubinšteinin *V borbe za leninskuju natsionalnuju politiku* (Kazan 1930) ja Aršarunin ja Gabidullinin teoksesta *Otšerki panislamizma i pantjurkizma v Rossii* (Moskova 1931). Nämä kirjat ovat osa kokonaista kirjallisuudenlajia, joka syntyi Neuvostoliitossa ”sultangalievilaisen salaliiton” paljastumisen jälkeen 1928 ja jossa pyritään perustelemaan musliminationalisteihin kohdistunut vangitsemisaalto. Molempien teosten demonisoiduin hahmo on juuri Sultan-Galiev, jonka puheet ja kirjoitukset käydään läpi perusteellisesti siteeraten ja kritisoiden. Teosten kirjoittajat eivät anna itsestään tietoa. Rubinšteinin teoksessa mainitaan pari kertaa ”toveri Gabidullin”, joka 1920-luvun alussa suhtautui kriittisesti Sultan-Galieviin mutta myös Stalinin kansallisuuspolitiikkaan². Hän voi hyvinkin olla itsekritiikin läpikäynyt stalinistinen apologiakirjailija - *Otšerki panislamizma i pantjurkizma v Rossii* tarjoaa sen verran yksityiskohtaista sisäpiiritietoa, että tekijä on ollut siellä missä näkijäkin.

Stalinistisen apologiakirjallisuuden käyttö alkuperäislähteenä on ongelmatonta – silloin tutkimuskohteena on stalinistisen valtakoneiston näkemys murskaamistaan vastustajista. Sen sijaan niiden käyttö sekundaarilähteinä (esim. tuomassa lisätietoa Sultan-Galievista) tuottaa ongelmia. Periaatteessa ne pitäisi hylätä sekundaarilähteinä kokonaan jo pelkästään niiden huolimattoman

¹ Landa 1995, s. 148

² Rubinštein 1930, s. 52, 122

lähteiden merkitsemisen ja siteeraamisen takia, niiden räikeästä tendenssistä puhumattakaan. Kuitenkin uudemmassa läntisestä tutkimuskirjallisuudesta varsinkin Pipes sekä Bennigsen ja Wimbush ovat käyttäneet niitä sekundaarilähteinään runsaasti. Syy on helppo ymmärtää: ne vyöryttävät lukijan eteen valtavan määrän värikkäitä yksityiskohtia ja ”sisäpiiritietoa”, josta musliminationalistien oma, julkisivua vaaliva venäjänkielinen kirjoittelu vaikenee. Ainakin Aršaruni ja Gabidullin ymmärtävät itse tataarin kieltä ja voivat siteerata runsaasti tataarien keskinäisiä puheita ja kirjoituksia. Lisäksi tataarinationalistit joutuivat salaamaan suuren osan ajatuksistaan Stolypinin, Leninin ja Stalinin aikaisella Venäjällä – ja stalinistinen apologiakirjallisuus kaivautuu juuri näihin salattuihin ajatuksiin. Olen ottanut läntisten mestarien mukaan linjakseni, että käytän Rubinšteinia sekä Aršarunia ja Gabidullinia myös sekundaarilähteinä mutta sovellan heihin erityisen ankaraa lähdekritiikkiä ja arvioin keskeisissä tapauksissa aina erikseen heidän väittämiensä luotettavuutta.

Molempien stalinististen apologioiden lopussa on kiinnostavia liitteitä – Rubinšteinin lopussa tilastoja Tatarian tasavallasta ja Aršarunin ja Gabidullinin teoksen lopussa asiakirjoja, mm. tsaarinaikaisia ilmiantokirjeitä. Luotan niihin kuten tilastoon ja nimettömään ilmiantokirjeeseen tulee luottaa, enkä näe syytä epäillä kirjojen kirjoittajia muista väärennöksistä kuin ladontavirheistä, ellen ole erikseen muuta maininnut.

Tutkimuskirjallisuuden arvokkain teos on ollut Richard Pipesin *The Formation of the Soviet Union* (Cambridge, Massachusetts 1964), joka on valottanut perusteellisesti kansallisia liikkeitä Venäjän kansalaissodan aikana ja antanut kiitettävästi tilaa muslimikansoille. Robert Landan *Islam v istorii Rossii* (Moskova 1995) pohtii venäläisten ja muslimien kulttuurista vuorovaikutusta Venäjän historiassa. Kirja on ilahduttava poikkeus siitä yleisestä säännöstä, että venäläinen (etenkin neuvostoaikainen) historiakirjallisuus vähättelee muslimikansoja ja unohtaa kernaasti heidän olemassaolonsa kokonaan. Landalla on tendenssinä siloitella venäläisten ja muslimien ristiriitoja, kun taas amerikkalainen kirjallisuus pyrkii mieluummin korostamaan niitä. Bennigsenin ja Wimbushin teos *Muslim National Communism in the Soviet Union* (Chicago 1979) painottuu Venäjän muslimikommunistien aatehistoriaan. Kirja on omistettu Sultan-Galieville, joka on näkyvästi esillä kaikissa edellämainituissa teoksissa, ja siitä löytyvät käytettävissäni olevat Sultan-Galievin kirjoitukset englanniksi käännettyinä.

Nykypäivän tataarinäkemyistä tuo historioitsija Artur Sagadeevin postuumina ilmestynyt artikkeli *Mirsait Sultan-Galiev – revoljutsioner i myslitel* (1998), jonka *Rossija i sovremennyi mir* –lehti on julkaissut myös internet-versiona. Artikkelin pohjana on Sagadeevin Moskovassa 1990 ilmestynyt kirja *Sultan-Galiev i ideologija natsionalno-osvoboditelnogo dviženija*, jonka tilasin kaukolainana mutta jota Venäjän kirjastopalvelu ei myöntänyt tuntevansa. Sagadeevin varsinaista alaa oli keskiaika, ja hänen Sultan-Galievia koskevat tietonsa ovat suurelta osin peräisin amerikkalaisilta Bennigseniltä ja Wimbushilta (mikä on melkoinen kunnianosoitus heidän työnsä laadulle). Sagadeev tuo kuitenkin esille joitakin kiinnostavia yksityiskohtia ja valaisee nykypäivän tataarien suhtautumista ”punaisiin” tataarinationalisteihin. Samasta syystä olen sisällyttänyt lähteistöön Malikin artikkelin *Tatarstan's Treaty with Russia: Autonomy or Independence* (1994). Malik on käväissyt Tatarissa ja kirjoittanut sen menneisyydestä tunnepitoisen ja asiavirheitä vilisevän artikkelin. Nationalismi on kuitenkin vähintään yhtä paljon tunteen kuin järjen asia, joten Malik tulee välittäneeksi tärkeitä nykypäivän tataarinationalistien menneisyyteen liittyviä tunteita.

Taustan kartoittamisessa ja elävöittämisessä olen saanut korvaamatonta apua saksalaisen Brockhaus-kustantamon 1890-1906 julkaisemasta venäjänkielisestä *Entsiklopedičeski slovar* –sanakirjasta.

Vierasperäisten sanojen kirjoittamisesta ja ääntämisestä

Venäjän muslimeja tutkiessaan saa varautua operoimaan usealla kielellä. Alan kirjallisuus on pääasiassa englanninkielistä. Tutkimuksen kohderyhmän äidinkieli on turkinsukuinen tataari, mutta sen ideat ovat välittyneet länteen useimmiten venäjänkielisten tekstien, tosin tataarien itsensä kirjoittamien kautta. Lisäksi 1900-luvun alkupuolen tataarit pitivät luonnollisempina lainasanojen pohjana arabiaa kuin latinaa.

Jo erisnimien kirjoitusasu tuottaa ongelmia: tataarit ovat itse kirjoittaneet nimensä arabialaisin kirjaimin, joista ne on translitteroitu kyrillisiksi ja usein sitä kautta latinalaisiksi. Jotta sekaannus olisi täydellisempi, tataarien henkilönimistä on yleensä kaksi varianttia – alkuperäinen ”turkkilainen” ja venäläistetty. Samaa nimistön vaihtelevuutta esiintyy myös venäläisissä henkilönimissä, esim Rubinstein / Rubinštein. Linjani on ollut, että käytän venäläistä nimimuunnelmaa, joka on lähteissäni tavallisin, mutta mainitsen henkilöä esitellessäni muut tiedossani olevat variantit.

Kun olen etsinyt tataarinkielisten sanojen yhtenäistä kirjoitusasua, suurena apunani on ollut Pipesin teos, jossa latinalaisin kirjaimin kirjoitettava ”turkkilainen” kirjoitustapa on usein mainittu. Translaatiojärjestelmä lienee se, joka otettiin vuonna 1928 käyttöön sekä Turkissa että Tatariaassa ja jota turkologipiirit olivat kehittäneet jo ennen ensimmäistä maailmansotaa³. Arabialaisissa lainasanoissa korvaamaton apu on ollut Hans Wehrin arabialais-englantilaisesta sanakirjasta.

Olen pyrkinyt kirjoittamaan turkkilaiset ja venäläiset nimet yhtenäisellä translitteroinnilla, joka lisäksi olisi suomalaisen lukijan kannalta miellyttävä. Esitellessäni uutta nimeä olen saattanut lisätä sen perään esim. englantilaisia tai turkkilaisia translitterointitapoja. Turkkilaisperäisten sanojen ääntämisessä olen käyttänyt Tatarstanin tasavallan virallisia ääntämisohjeita vuodelta 1999⁴. Näiden ääntämisohjeiden tarkoituksena on ollut helpottaa tataarin kirjakielen siirtymistä kyrillisistä latinalaisiin kirjaimiin sukukielen turkin kirjainjärjestelmää mukaillen. Tosin Moskovan vastustus on pysäyttänyt kirjainuudistuksen ainakin toistaiseksi.

Seuraavassa esittelen käyttämäni translitteraatiojärjestelmän hankalimpia äänneitä ja suhteutan ne englantilaiseen ja turkkilaiseen translitteraatioon:

Dž vastaa englannin j-kirjainta ja turkkilaiskielten c-kirjainta (esim. *džadid*, englantilaisittain *jadid*, turkkilaisittain *cadid*). Translitteroin arabialaiset sanat yleisimmin käytössä olevalla englantilaisella järjestelmällä, joten arabialaisissa sanoissa tätä äännettä vastaa ”j” (esim. *jihad*, *majlis*).

İ –kirjainta käytän ainoastaan toistaessani turkkilaista translitteraatiota (esim. *milli*). Se korvaa Wordin erikoismerkistöstä puuttuvan pisteettömän i-kirjaimen, joka on turkkilaisessa kirjaimistossa i-etuvokaalin takavokaalinen vastine. Sen äännearvo on sama kuin venäjän kielen ”taka-iin”. İ:tä käytetään korvikemerkkinä UNESCO:n julkaisemassa kokoelmassa *History of Civilizations of Central Asia*. Venäjältä translitteroimissani sanoissa merkitsen saman äänneen y-kirjaimella.

³ Bennigsen ym. 1979, s. 88-89 ; Mir islama II, s. 558.

⁴ www.tatar.ru/append200_a.html

J vastaa englannin ja turkkilaiskielten y-kirjainta (esim. *Jusuf*, englantilaisittain ja turkkilaisittain *Yusuf*).

Q merkitään samalla q-kirjaimella sekä englantilaisittain että turkkilaisittain (esim. *qadim*). Se ääntyy arabian kirjakielissä kuten suomalainen ”k”, mutta enemmän suun takaosassa. Q:n lisäksi arabiassa on samantapainen k-äänne kuin suomen kielessä. Helppoimmalla pääsee, kun ääntää q- ja k-äänteet samalla tavalla.

Š vastaa englannin sh-kirjainyhdistelmää (esim. *Aršaruni*, englantilaisittain *Arsharuni*). Turkkilaisessa kirjaimistossa sama äänneasu on s-kirjaimella, jossa on ”koukku” alla. En löytänyt sitä Wordin erikoismerkeistä, joten käytän sen sijasta ”hattuässää” (esim. *Aršaruni*).

Sh merkitään samalla sh-kirjaimella sekä englantilaisittain että turkkilaisittain (esim. *Ishaki / Ishakov*). Se ääntyy tässä työssä s- ja h-äänteiden yhdistelmänä kuten suomen sanassa ”mieshän”. Englanninkielisessä translitteraatiossa se sekoittuu š-äänteeseen.

Tš vastaa englannin ch-kirjainyhdistelmää ja turkkilaiskielten ç-kirjainta (esim. *Aktišurin*, englantilaisittain *Akchurin*, turkkilaisittain *Akçura*).

Ü translitteroidaan tavallisimmin Englantiin pisteettömäksi u-kirjaimeksi. Turkkilaisessa kirjaimistossa se ääntyy saksalaisen esikuvan mukaan kuten y-kirjain suomen kielessä (esim. *šūra*, englantilaisittain *shura*).

Y on venäjältä translitteroiduissa sanoissa äännearvoltaan sama kuin turkkilaiskielten ĩ-äänne.

Z merkitään samalla z-kirjaimella sekä englantilaisittain että turkkilaisittain (esim. *Kazan*). Se ääntyy tekstissänikin kuten englannin sanassa ”Ziggy” tai ”s” saksan sanassa ”sieben”.

Ž vastaa englannin zh-kirjainyhdistelmää (esim. *bezbožnik*, englantilaisittain *bezbozhnik*). Se ääntyy venäjältä translitteroiduilla sanoilla kuten ”j” ranskalaisessa tervehdyksessä ”Bon jour”.

Painoja ja pitkiä vokaaleja en ole merkinnyt, vaikka se olisi tarpeen arabiassa ja venäjässä, jossa ne vaihtelevat täysin sattumanvaraisesti.

TATAARIT

”Tataarin” ja ”turkkilaisen” käsitteistä

Tataari-sanank merkitys on vaihdellut historian kuluessa hyvin paljon. 1920-luvun Neuvosto-Venäjällä vakiintuneen merkityksen mukaan sana tarkoittaa erästä Venäjällä asuvaa turkkilaissukuista kansaa. Tataarit ovat pääosin muslimeja. Heitä voi sanoa maailman pohjoisimmaksi muslimikansaksi – heidän ydinalueensa on Volga- ja Kamajokien yhtymäkohdassa, lehtimetsä- ja rukiinviljelyvyöhykkeellä. Tataarien asuinalue on ns. ”Volgan mutkaa”, venäläisittäin Keski-Volgia, ja sen alkuperäisasukkaita ovat suomalais-ugrilaiset kansat.

Turkkilaissukuiset kansat tulivat Keski-Volgalle 700-luvulla. He olivat osa keskiajan suurta turkkilaissukuisten kansojen kansainvaellusta. Tämän vaellus oli alkanut jostakin Mongolian tienoilta. Se oli käynnistyi viimeistään 500-luvulla j.a.a., todennäköisesti jo aikaisemmin. Turkkilaissukuiset kansat valtasivat ensi vaiheessa Mongoliasta ja Kiinan Xinkiangista Etelä-Venäjälle ulottuvan arovyöhykkeen. Tällä alueella asuvat edelleen turkkilaissukuiset kazahit ja uiguurit. Osa heistä eteni Siperiaan ja ryhtyi poronhoitajiksi. Heidät tunnetaan nykyisin nimellä jakuutit. Läntinen kansainvaellus eteni pohjoisessa Volgalle, missä monista asutusaalloista muodostuivat nykyiset tšuvassien, tataarien ja baškiirien kansat. Turkkilaisheimot asuttivat myös Mustanmeren pohjoisrannan, mistä jäänteinä oli vielä 1900-luvun alussa Krimin tataarien kansa. Etelässä ne tunkeutuivat 900-luvulta alkaen persialaisten asuttamaan Keski-Aasiaan, joka vuosisatojen kuluessa turkkilaistui ja sai nimekseen Turkestan. Sen alueella asuvat nykyisin turkkilaissukuiset uzbekkien, turkmeenien ja kirgiisien kansat. 1000-luvulla seldžukkien valloitukset avasivat turkkilaissukuisille kansoille Kaspienmeren länsirannikon, jonne asettuneita turkkilaisia alettiin 1900-luvulla kutsua azereiksi. Läntisin haara valloitti kreikkalaisilta Anatolian niemimaan ja perusti 1300-luvulla Osmannien valtakunnan, jonka perillinen on nykyinen Turkki.

Turkkilaisten kansainvaellus tapahtui kielihistoriallisesti katsoen niin äskettäin, että turkkilaissukuiset kielet ovat hyvin läheistä sukua toisilleen. Vielä 1900-luvun alussa panturkkilainen liike katsoi kaikkien turkkilaissukuisten kansojen puhuvan yhtä ainoaa kieltä. Venäjän alueella turkkilaissukuisten kansojen ja kielten rajat määriteltiin vasta ns. leniniläisen kansallisuuspolitiikan kaudella 1920-luvulla.

Sana ”turkkilainen” on peräisin kahdesta *Türk* –valtakunnasta, jotka hallitsivat peräkkäin sisä-Aasian aroja vuosina 553-745. He olivat ensimmäinen kirjoitustaitoinen turkkilaiskansa ja täten ensimmäinen kansa, joka voidaan varmuudella määritellä kieleltään turkkilaissukuisiksi.⁵ Länteen vaeltaneet turkkilaissukuiset kansat irtautuivat tästä valtakunnasta ja toivat turkkilais-nimityksen mukanaan. Tätä nimeä käyttivät itsestään monet kansat, esimerkiksi tataarit. Vielä nykyisinkin Suomen tataarien kulttuuriyhdistys on nimeltään ”Suomen turkkilainen yhdistys”. Vasta 1900-luvulla sana ”turkkilainen” supistui tarkoittamaan eurooppalaiskielissä läntisintä turkkilaissukuista kansaa, joka muodostaa nykyisen Turkin tasavallan pääväestön.

Historiallisissa teksteissä turkkilainen-sanank monet merkitykset aiheuttavat helposti sekaannusta. Venäjän ja englannin kielissä sekaannusta vähentää, että sanalle on vakiintunut kaksi eri variaatiota. Sanat *Türk* (englantia) ja *turok* (venäjää, monikkomuoto *turki*) tarkoittavat nykyisin Turkin valtion

⁵ Sinor ym. 1996, s. 327-335. Mahdollisesti jo 300-luvun hunnit puhuivat turkkilaissukuista kieltä, mutta heidän kielestään ei ole säilynyt kirjoituksia, joten sen luokittelu jää epävarmaksi.

pääkansallisuutta. Heidän puhumansa kieli on englanniksi *Turkish* ja venäjäksi *turetski jazyk*. Kaikista turkkilaissukuisista kansoista käytetään englannin kielessä yhteisnimitystä *Turkic peoples* ja venäjässä *tjurkskie narody*, lyhyesti *tjurki*. Turkkilaissukuisia kieliä kutsutaan englannissa yhteisnimityksellä *Turkic languages*, venäjässä *tjurkskie jazyki*.

Tässä työssäni käänän sanan *Turk / turok* pääsääntöisesti ”turkkilaiseksi” ja sanan *Turkic / tjurk* ”turkkilaissukuiseksi” tai ”turkinsukuiseksi”. Valitettavasti en voi kuitenkaan olla täysin johdonmukainen, sillä tutkimallani ajanjaksolla nämä käsitteet sekoittuivat usein, ainakin venäjän kielessä. Esimerkiksi venäjänkielinen Brockhausin sanakirja vuodelta 1902 tuntuu käyttävän sanoja *tjurkski* ja *turetski* synonyymeinä⁶. Joudun monissa yhteyksissä antamaan periksi 1900-luvun alun semantiikalle, jonka mukaan sana ”turkkilainen” tarkoittaa kaikkia turkkilaissukuisia kansoja Kiinasta Balkanille. Toivon, että onnistun tuomaan sanan kulloisenkin merkityksen esille asiayhteydessä. Tarvittaessa kutsun läntisintä turkkilaiskansaa ajan hengessä ”osmanninturkkilaisiksi”.

Sana ”tataari” tuli Eurooppaan mongolien mukana 1200-luvulla. Se tarkoitti alun perin yhtä sisä-Mongoliassa asunutta heimoa, jonka Tšingis-kaani alisti valtaansa 1196⁷. Alueella asui tuohon aikaan sekä mongoli- että turkkilaiskielisiä heimoja, mutta käyttämäni lähteet eivät mainitse alkuperäisten tataarien kieltä. Jostain syystä ulkopuoliset alkoivat kutsua kaikkia mongoleita ”tataareiksi” tai ”tartaareiksi”. Suomen kielessä sana esiintyi 1800-luvulla myös muodossa ”tattari”, ja sen mukaan nimettiin eräs viljalajikin.

Euroopassa syntyi mongolivaltakunnan perilliseksi 1300-luvulla Kultaisen ordan valtakunta, jonka ydinaluetta oli Volgan laakso. Sen alaisuudessa oli välittömästi turkkilaissukuisia ja suomalais-ugrilaisia kansoja sekä vasallisuhteen kautta slaavilaisia venäläisiä. Turkkilaissukuiset muodostivat mongolivaltion virkamiehistön ja alemman sotaväen. He olivat arvohierarkiassa heti seuraavina mongolinkielisestä sotilasytläluokasta. 1300-luvulla mongolikielinen ja turkkilaissukuinen aatelisto sulautuivat yhteen, ja Euroopan mongolit turkkilaistuivat. Kultaisen ordan hallintokieleksi vakiintui Keski-Aasian turkkilaissukuisten kansojen kirjakieli, jota myös volganturkkilaiset ymmärsivät.⁸ Täten mongolivalta muuttui 1300-luvulla turkkilaisvallaksi. Euroopan turkkilaissukuiset kansat omaksuivat mongolien tataari-nimen itselleen ja jatkoivat heidän valtiollisia perinteitään. Venäläisessä historiankirjoituksessa ”mongolitataarien” ja ”turkkilais-tataarien” välinen ero tuodaan toisinaan esille. Toisinaan mongolivaltaa (venäläisessä historiankirjoituksessa *tatarskoe igo*, ”tataarien ies”) käsitellään yhtenäisenä jaksona huomioimatta, että hallitseva etninen ryhmä vaihtui kesken ajanjakson.

Kultainen orda hajosi 1400-luvulla useiksi islamilaisiksi ja turkkilais-tataarilaisen ytläluokan hallitsemiksi kaanikunniksi. Keski-Volgalle muodostui 1438 Kazanin kaanikunta, Mustanmeren pohjoisrannalle 1443 Krimin kaanikunta, Volgan suulle 1459 Astrakanin kaanikunta ja Uralin itäpuolelle 1495 Siperian kaanikunta⁹. Tämän hajaannuksen perua on 1900-luvun alkuun asti säilynyt tapa jakaa tataarit Kazanin, Krimin, Astrakanin ja Siperian tataareihin.

Islam oli tullut Volgalle jo vuonna 922, kun tuolloisen Volgan bolgaarien valtakunnan hallitsija omaksui sen valtakuntansa viralliseksi uskonnoksi. Mongolivalloitus merkitsi uskonnollisen

⁶ Ks. esim *Entsiklopeditseskij slovar* 1902, tom XXXIV hakusana *Tjurki* (s. 344-347)

⁷ Bira 1998 teoksessa *History of civilizations of Central Asia*, s. 249 ; Gumilev 1994, s. 205-212

⁸ Landa 1995, s. 42-45

⁹ Landa 1995, s. 67, 73

pluralismin tilapäistä paluuta, mutta 1312 mongolikaani Uzbek palautti islamin aseman Volgan seudun virallisena uskontona.¹⁰ Tästä eteenpäin tataarilaiset on mielletty islamilaiseksi kansaksi, vaikka heidän parissaan on ollut jonkin verran myös ortodoksikristittyjä. Kun venäläiset jäivät kristityiksi, syntyi voimakas vastakohtaisuus venäläisten ja tataarien välille.

Venäläiset saavuttivat lähes täydellisen itsenäisyyden tataareista 1400-luvulla. 1500-luvulla he kykenivät alistamaan nämä. Iivana IV Julma valloitti Kazanin kaanikunnan 1552 ja Astrakanin kaanikunnan 1555. Hän pani alulle myös Siperian kaanikunnan valloituksen, joka saatettiin päätökseen 1598. Krimin kaanikunta hakeutui Ottomaanivaltakunnan vasalliksi ja kykeni sen tuella vastustamaan venäläisvalloitusta vielä kaksi vuosisataa. Se liitettiin Venäjään vasta Katariina II Suuren aikana 1783. Näiden kahden vuosisadan aikana Kazanin, Astrakanin ja Siperian tataarit venäläistyivät jonkin verran vaikkakaan eivät luopuneet kielestään ja uskonnostaan. Krimin tataarit puolestaan turkkilaistuiivat, ja heidän identiteettinsä erkani Venäjän vallan alla olevista tataareista. 1920-luvulla neuvostovalta määritteli ”tataarit” ja ”Krimin tataarit” kahdeksi eri kansaksi.

Monet muutkin kuin Kultaisen ordan turkkilaiskansat käyttivät itsestään tataari-nimeä. Brockhausin sanakirja mainitsee ”turkkilais-tataarilaisiksi” kansoiksi mm. Altain, Länsi-Siperian, Kazanin, Astrakanin, Krimin, Kaukasian ja Azerbaidžanin ”tataarit”¹¹. Vuonna 1897 väestönlaskija määritteli ”turkkilais-tataareiksi” Richard Pipesin mukaan ”Volgan tataarit, azerbaidžanilaiset ja Krimin tataarit”¹². Mongolian rajalla asuvat altaillaiset ja Kaukasuksen vuoristokansat olivat siis sanakirjan tekijälle tataareja mutta väestökirjanpitäjälle eivät. Molemmat laskivat tataarien joukkoon Kaspianmeren länsirannalla asuvat azerit, jotka eivät olleet koskaan kuuluneet Kultaiseen ordaan.

Lisäksi käsitettä ”turko-tataarit” käytettiin yleisesti tarkoittamaan kaikkia Venäjän valtakunnassa asuvia turkkilaiskansaisia kansoja. Tätä perua on 1800-luvun suomen kielessä esiintyvä sanapari ”turkki ja tattari”, joka tosin viittaa usein Ottomaanivaltakunnan turkkilaisiin.

1920-luvun alussa neuvostovalta jakoi ”turkkilais-tataarilaiset” kansat kymmeniksi erillisiksi kansakunniksi, joille perustettiin eriasteisia autonomisia alueita (ks. luku *Muslimien kansakunnan hajoaminen*). Tällöin tataari-nimitys jäi kahden eri kansan käyttöön. Volgan varrella ja Länsi-Siperiassa asuvat turkkilaiskansat määriteltiin yhdeksi kansaksi nimeltä ”tataarit”. Krimin niemimaalla asuvaa kansaa alettiin kutsua erotukseksi heistä ”Krimin tataareiksi”. Selvyyden vuoksi ”pelkkiä” tataareja kutsutaan toisinaan ”Volgan tataareiksi”, mutta tämä ei ole heidän virallinen nimensä. Muille Venäjän turkkilaiskansoille määriteltiin etnonymit, jossa ei käytetty sanaa ”tataari”.

Tiivistäen voidaan sanoa, että tataari-sanalla on ollut historian eri vaiheissa neljä eri merkitystä. 500-luvulla se tarkoitti yhtä sisä-Mongolian aroilla asunutta paimentolaisheimoa. 1200-luvulla ulkopuoliset kutsuivat sillä nimellä kaikkia mongoleja. 1300-luvulta lähtien se vakiintui useiden Euraasian turkkilaiskansojen nimeksi. 1900-luvulla sana supistui tarkoittamaan yhtä ainoata turkkilaiskansaista kansaa, jonka pääosa asui Euroopan-puoleisella Venäjällä. Tataari-sana on siis historiansa aikana ”vaeltanut länteen” ja tarkoittanut useita eri kansoja, joilla ei ole ollut aina välitöntä kosketusta toisiinsa.

¹⁰ Landa 1995, s. 33, 55-56

¹¹ *Entsiklopeditseskij slovar* 1902, tom XXXIV, hakusana *Tjurko-tatary* (s. 347-350)

¹² Pipes 1964, s. 301

Tässä työssäni käytän tataari-sanaa sen nykyisessä merkityksessä, joka vastaa Brockhausin sanakirjan luettelemia Länsi-Siperian, Kazanin ja Astrakanin tataareja. Syyllistyn tällöin anakronismiin, sillä tutkimallani aikakaudella tataari-sana käsitettiin laajemmin. Joudunkin silloin tällöin antamaan periksi aikalaislähteille ja käyttämään tataari-sanaa niiden antamassa merkityksessä. Pyrin tällöin tuomaan esille sanan senkertaisen merkityssisällön – mikäli saan siitä selvää itsekään.

Tataarien diaspora

Tataari-käsitteen sekavuutta lisää se, etteivät tataarit asuneet sanan suppeimmankaan määritelmän mukaan yhtenäisellä alueella. ”Varsinaisten” tataarien ydinaluetta oli Keski-Volgalla sijaitseva Kazanin kuvernementti, jonka nimi tuli sen pääkaupungin Kazanin mukaan (ks. karttaliite). Lisäksi tataareja asui (ja asuu edelleen) muilla Volgan alueilla. Tästä syystä heitä kutsutaan usein Volgan tataareiksi. Heitä asui (ja asuu edelleen) kuitenkin myös Volgan alueen ulkopuolella, etenkin Uralilla, Länsi-Siperiassa ja Keski-Aasiassa.

1900-luvun loppupuolella tataarien hajaannuksesta on käytetty ajoittain nimitystä ”diaspora”, jolla on alun perin tarkoitettu juutalaisten hajaannusta¹³. Tätä diasporaa kuvaavat hyvin Venäjällä vuonna 1897 toimitetun väestönlaskennan tulokset. Sen mukaan Venäjällä asui Volgan tataareja yli kaksi miljoonaa. Heistä vain vajaat 700 000 eli noin kolmasosa asui Kazanin kuvernementissa.¹⁴ Loput kaksi kolmasosaa asuivat hajallaan pitkin laajaa Venäjänmaata, etenkin lähikuvernementeissa.

Diasporan alkuperäinen syy oli Iivana Julman 1550-luvulla toteuttama tataarialueiden valloitus. Valloitetuille alueille suunnattiin vahva venäläiskolonisaatio, jonka keskelle tataariasutus jäi supistuviksi saarekkeiksi. Lisäksi tataareja pakkosiirrettiin pois kotiseuduiltaan, etenkin suurten vesistöjen rantamilta. Osa paikalleen jääneistä tataareista venäläistyi ja kadotti tataari-identiteettinsä vuosisatojen kuluessa.¹⁵ Tataaritalonpojat, jotka pitivät kiinni identiteettistään, vajosivat talonpoikaiston köyhimmäksi ja syrjäytyneimmäksi osaksi.

Kaikki tataarit eivät olleet kurjistuneita talonpoikia. Heillä oli myös vauras kauppias- ja yrittäjäporvaristo. Tataarikauppiailta ja -tehtailijoilta oli kukoistavia asutuskeskuksia Volgan varrella Kazanin, Simbirskin ja Astrakanin kuvernementeissa. He olivat levittäytynyt Uralin länsi- ja etelärinteille Ufaan ja Orenburgiin ja itärinteille Troitskiin. Heitä oli yhdyskuntina Keski-Aasiassa esimerkiksi Semiretšjen (nykyisessä Etelä-Kazakstanissa) ja Buharan seuduilla (nykyisessä Uzbekistanissa). Tataarikauppiaita tuli myös Suomeen, ja Suomen itsenäistyttyä he muodostivat maan ensimmäisen islamilaisen kirkon, Suomen islam-seurakunnan.

Ns. Siperian tataarit olivat peräisin Kultaisen ordan kaudella, jolloin tataarit olivat alistaneet valtaansa Länsi-Siperian suomalais-ugrilaiset hantit (”ostjakit”) ja mansit (”vogulit”) ja perustaneet heidän keskuuteensa 1495 Siperian kaanikunnan. Heidän parissaan oli suhteellisen vauraita kauppiaita. 1800-luvulla heitä asui Siperian kaupungeissa aina Baikalin rantoja ja Irkutskia myöten. Uralin itärinteillä sijaitseva pieni Troitskin kaupunki oli tärkeä Siperian tataarien kulttuurikeskus. Tataarit olivat luoneet

¹³ Diaspora-termiä käyttävät esim. Malik 1994 ja Paktoy 1995, sivuttamattomat internet-sivut.

¹⁴ Pipes 1964, s. 13, 300 ; Seton-Watson 1967, s. 501. Seton-Watsonin mukaan tataareja oli 3,7 miljoonaa, mutta tähän lukuun sisältyvät myös azerit ja Krimin tataarit.

¹⁵ Landa 1995, s. 42-45, 107, 132 ; Smith 1977, s. 202

turkiskauppayhteyden hantien ja mansien asuinalueiden ja Turkestanin muslimivaltioiden välille. Kauppareitti kulki Irtyšiä ja sen sivujokia pitkin, ja sen perua oli huomattava tataariyhteisö Petropavlovskissa nykyisessä Pohjois-Kazakstanissa.¹⁶

1800-luvun lopulla tataareille muodostui myös suuri ”siirtotyöläisten” joukko, kun köyhtyneet talonpojat lähtivät tiloiltaan Venäjän teollisuustyömaille etsimään elantoaan. Venäjän vallankumoukseen mennessä ”siirtotyöläisiä” oli toistasataa tuhatta. Suurin osa heistä oli töissä Ukrainan kivihiihlaakioilla. Mir-Said Sultan-Galiev luettelee muiksi tataarien työmaiksi Bakun ja Groznyin öljykentät, Uralin tehtaan, Siperian kultakaivokset ja jopa Amurin ratatyömaat Kiinan rajalla. Rubinštein mainitsee myös Moskovan ympäristön tekstiilitehtaat. Rubinšteinin mukaan näillä siirtotyöläisillä ei pääsääntöisesti ollut ammattikoulutusta eivätkä he osanneet venäjää, joten heille jäivät kaikkein likaisimmat, vaarallisimmat, vähiten ammattitaitoa vaativat ja huonoimmin palkatut työt.¹⁷

Diasporasta huolimatta Kazanin, Astrakanin, Siperian ja Keski-Aasian tataarit säilyttivät yhteisen identiteetin. Diaspora muovasi hyvin voimakkaasti tataarien kansallista liikettä – siinä ei painottunut pyrkimys luoda omaa valtiollista aluetta kuten monien muiden muslimikansojen parissa.

¹⁶ Landa 1995, s. 67, 73. Siperian tataareista kertoo myös 1800-luvun venäläisen historiankirjoituksen suuri nimi Karamzin. Ks. esim. Karamzin 1989, kniga 3, tom IX, s. 220.

¹⁷ Sultan-Galiev 1922, s. 7-8 ; Rubinštein 1930, s. 16-18, 21

Valkoinen tataarinationismi

DŽADID-MODERNISAATIOLIIKE: ”EUROOPPALAISEN MAHDIN VÄLINEET”

Tataarinationismi sai alkunsa 1880-luvulla *džadid*-modernisaatioliikkeestä. Kyseessä oli eurooppalaisen valistusaatteen tulo vuosisadan myöhässä Venäjän muslimikansojen pariin. Muslimi-identiteetilleen uskollisina uudistajat välttivät latinalaisperäisiä lainasanoja ja ottivat liikkeensä nimen arabian kielestä, jossa *jadid* tarkoittaa ”uutta”¹⁸. Sultan-Galievin sanoin uudistajat näkivät ”tataarikansan pelastuksen olevan länsieurooppalaisen kulttuurin hyväksymisessä ja kaiken vanhan ja jälkeenjääneen, joka esti heitä omaksumasta tätä kulttuuria, radikaalissa hävittämisessä”¹⁹.

Modernisaatioliike oli tähän aikaan jo käynnissä muualla islamilaisessa maailmassa. Ottomaanivaltakunnassa sitä kutsuttiin nimellä *tanzimat* ja Iranissa *islahat*. Molemmat nimitykset tulevat arabian ”uudistusta” tarkoittavista sanoista. Ottomaanivaltakunta ja Turkki olivat suvereneja muslimihallitsijoiden johtamia valtakuntia, joten uudistusliike sai niissä melko virallisen luonteen. Venäjällä muslimit olivat alistettu väestönosa, joten heidän uudistusliikkeessään oli enemmän kansanliikkeen tai poliittisen liikkeen piirteitä.

Islamilaisen maailman modernisaatioliike käynnistyi reaktiona eurooppalaisen siirtomaavallan ja taloudellisen kolonialismin kasvuun. Ottomaanisulttaanit aloittivat ensimmäisen uudistuskampanjansa sen jälkeen, kun Napoleon oli onnistunut valloittamaan heiltä Egyptin ja he olivat joutuneet turvautumaan brittien apuun saadakseen karkotettua hänet sieltä. Sen jälkeen jokainen 1800-luvun hävitty sota käynnisti Ottomaanivaltakunnassa uusia uudistusaaltoja. Iranissa uudistusliike käynnistyi reaktiona siihen, että Venäjä ja Britannia jakoivat Iranin taloudellisiin etupiireihin. Panislamismien ”isä” Jemaleddin al-Afghani näki uudistumisen ainoana keinona, jolla muslimit voivat torjua joutumisen täydelliseen eurooppalaisvaltaan. Modernisaatiolla oli siis poliittinen tehtävä: sen tarkoitus oli pelastaa muslimikansojen itsemääräämisoikeus.

Kaikkien maiden muslimi-intellektuellit pohtivat myös sitä, miksi islam oli niin alakynnessä ”kristikuntaan” tai ”Eurooppaan” nähden. Vuonna 1913 ilmestyneessä *Mir islama* -lehdessä luetteloidaan islamin heikkouden syytä seuraavasti:

”Jotkin kirjoittajat pitivät tärkeämpänä muslimien kirjaimiston heikkoutta kuin tykkien ja kiväärien puutetta, ja he pyrkivät uudistamaan kirjaimistoa helpottaakseen opetustoimintaa. Toiset selittivät vahvoihin perustein rappion syyksi musliminaisen aseman, jota he halusivat parantaa uudistuksilla ja uskonnollisten kirjoitusten uudelleentulkitsemisellä. Eräät arvelivat, että islam nykymuodossaan on este kaikelle edistykselle, ja että ennen kaikkea tulee Lutherin tapaan tehdä uskonpuhdistus. Ja jotkut hylkäsivät muslimien valtiollisen järjestyksen, jota he pitivät perimmäisenä syynä kaikkiin islamilaisen maailman kokemuksiin vastoinkäymisiin.”²⁰

Kuten esimerkeistä käy epäsuorasti ilmi, eurooppalaisessa kulttuurissa nähtiin olevan vahvuuksia, joita islamilaiselta puuttui: kansanopetuksen tarpeisiin soveltuva kirjaimisto, naisen parempi asema,

¹⁸ Arabialaisperäiset termit olen tarkistanut teoksesta Wehr 1976.

¹⁹ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 139

²⁰ *Panislamizm i pantujurkizm*, *Mir islama* -lehti II, 1913, s. 558

uskonnon sopeutuminen modernisaatioon ja tehokkaampi poliittinen järjestelmä. Alakynnessä olevalle oli luonnollista pohtia vastustajan vahvuuksia ja miettiä, kuinka niitä voisi omaksua. Eurooppalainen ”edistys” näytti olevan luonnollinen ratkaisu islamilaisen maailman kriisiin. Muslimit saattoivat voittaa eurooppalaiset vain tuleamalla heidän kaltaisikseen, Al-Afghanin sanoin omaksumalla ”eurooppalaisen mahdin välineet”²¹.

Venäjällä džadid-liike ulottui koko muslimiväestöön. Vahvimmin se tempaisi mukaansa tataarit, Krimin tataarit ja azerit. Eurooppalaisia kulttuurivaikutteita omaksuttiin usein epäsuorasti Ottomaanivaltakunnan kautta. Siellä oli jo tehty perustavaa uudistustyötä mm. kääntämällä eurooppalaisen kulttuurin perusteoksia turkin kielelle ja kirjoittamalla turkinkieliset oppimateriaalit eri kouluasteille ja -aineille.

Venäjän muslimien asema poikkesi Ottomaanivaltakunnan ja Iranin muslimiensa suhteesta, että he olivat jo joutuneet eurooppalaisen siirtomaavallan alle. Heille modernisaatio oli ennen kaikkea keino selvittää tästä siirtomaavallasta. 1800-luvun lopulla Venäjän muslimiyhteisö ajautui erityisen voimakkaaseen kriisiin. Tämän kriisin aiheutti kolme tekijää: Venäjän teollistuminen, sen sisäisen kolonialismin voimistuminen ja valtiovallan käynnistämä assimilaatiopolitiikka. Käsittelen ensiksi teollistumisen ja kolonialismin vaikutusta ja siirrän assimilaatiopolitiikan vaikutuksen kuvailun lukuun *Kristillinen lähetystyö ja islamin kriisi*.

Džadidismi taloudellisena selviytymisstrategiana

Venäjän teollistuminen käynnistyi verkalleen Nikolai I:n aikana ja pääsi toden teolla vauhtiin Aleksanteri II:n uudistuksien ansiosta 1860-luvulla, ja se kiihdytti perinteisen tataariteollisuuden kriisiä.

Tataareilla oli ollut esiteollisella Venäjällä kukoistavaa puuvilla-, verka-, kynttilä-, saippua-, nahka-, kaivos- ja kirjapainoteollisuutta. Tämän teollisuuden tuotteita vietiin idässä Kiinaan ja lännessä Pietariin asti. Esimerkiksi kazanilainen Jusupovin suku oli tärkeä kynttiläntoimittaja Pietarin palatseihin. Kynttiläntuotanto ei ollut mitään pikkubisnestä ennen sähkövalon käyttöönottoa - Pietarin palatsien kynttilänsäilytys oli jättiläismäistä. Itään päin kulki eniten puuvillakankaita.²²

Tataariteollisuuden juuret olivat 1760-70-luvulla Katariina Suuren osakeyhtiölainsäädännössä. Se oli huipussaan ainakin Kazanissa 1810-luvulla, jolloin tataarien omistamat Kazanin tehtaan työllistivät 1500 työläistä. Kazanin tataariteollisuuden kilpailukyky alkoi heiketä jo Napoleonin sotien jälkeen, ja Krimin sodan jälkeen se ajautui pitkäaikaiseen stagnaatioon. Lama ei koskettanut pelkästään tataareja – Kazanissa oli ollut myös vahvaa venäläisten omistamaa teollisuutta, joka sekin oli kriisissä.

Yksi ilmeinen talouskriisin syy oli rautateiden rakentaminen. Radanvarsipaikkakunnat saivat rautatiestä merkittävän kilpailuedun. Kazanin eteläpuolelta rakennettiin Aleksanteri II:n aikana Moskovasta Uraliin (ja myöhemmin Siperiaan) kulkeva rautatie, joka kulki Samaran ja Ufan kautta ja josta vedettiin sivuraide Simbirskiin. Kazan jäi syrjään rautatiestä, ja tataaripääoma siirtyikin Kazanista radanvarteen – esimerkiksi Aktšurineilla oli kukoistavaa verkatuotantoa Simbirskissä ja Kamaloveilla, Ramejeveilla

²¹ *Panislamizm i pantujurkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 562

²² Rubinstejn 1930, s. 30-34 ; Landa 1995, s. 128-129

oli yhdentoista vuoden kiihkeä teollistumisvaihe. Se päättyi kuitenkin uuteen sitkeään stagnaatioon, mikä osoitti että pelkkä rautatie ei riittänyt elinkelpoisen teollisuuden ylläpitäjäksi.²³

Ilmeinen syy tataariteollisuuden kehnoon kilpailukykyyn oli muslimien keskiajalta periytyvän koulujärjestelmän täydellinen soveltumattomuus teollisen yhteiskunnan tarpeisiin. Siksi koulu-uudistus oli džadidistien ensimmäinen ja tärkein tavoite. Perinteinen uskonnollinen koulujärjestelmä oli ”maallistettava” ja modernisoitava eurooppalaisen ”uuden metodin” (*esul jadid*) mukaiseksi.

Venäjän muslimien koulu-uudistusliikkeen käynnisti Krimin tataari, murza Ismail-bey Gasprinski (etunimi tästä eteenpäin lyhyesti Ismail, sukunimestä myös muodot *Gaspraly*, *Gaspirali*, 1851-1914). Hän opiskeli 1871-77 ensin neljä vuotta Ranskassa ja sitten kaksi vuotta Ottomaanivaltakunnassa. Hän palasi Venäjälle 1877 Balkanin sodan alkaessa. Ottomaanien heikkous Balkanin sodassa herätti Istanbulissa ankaraa itsekritiikkiä ja uudistusvaatimuksia, ja samat alemmuudentuntoiset ajatukset lienevät vaivanneet Gasprinskia. 1882 hän perusti Krimin tataarien kulttuuriseen keskuksen Bahtšisaraihin Venäjän ensimmäisen ”uusmetodisen” koulun. Uudistussanomaa levittämään hän perusti 1883 venäjänturkkilaisen sanomalehden *Tercümanin* (”Tulkki”). Sitä luettiin kaikkialla Venäjän muslimien parissa.²⁴ Volgan tataarien parissa koulu-uudistuksen näkyvimmäksi tienraivaajaksi nousi Šihabeddin Mardžani (englanninkielisissä lähteissä *Marjani*, 1818-99). Hän johti ylemmänasteista uskonnollista medrese-koulua, jossa hän käynnisti venäjän kielen ja eurooppalaisten luonnontieteiden opetuksen.²⁵

Gasprinski otti koulu-uudistuksensa esikuvaksi Ottomaanivaltakunnan koulujärjestelmän, ja ottomaanien esimerkkiä seurasivat muutkin uudistajat. Istanbulissa oli perustettu jo 1847 ensimmäinen Rüştiye-koulu, joka oli antanut eurooppalaistyylistä opetusta turkin kielellä. Rüştiye-koulujen ympärille rakennettiin seuraavina vuosikymmeninä eurooppalaistyyllisiä opettajaseminaareja, virkamieskouluja, sotilasopistoja, apteekkarikouluja, kauppakouluja, teknillisiä oppilaitoksia, kätilööpistoja jne.²⁶

”Uusmetodisissa” kouluissa painotettiin perinteisiin muslimikouluihin verrattuna ennennäkemättömällä tavalla luonnontieteitä, jotka olivat välttämätön edellytys teollisuuden modernisoimiselle ja ammattitaitoisen teollisuuden johdon synnylle. Toinen mullistava ja kiistaa herättänyt uudistus oli eurooppalaisten kielten, tataarien parissa venäjän ottaminen oppiaineeksi. Venäjäntaito mahdollisti tataarien jatko-opiskelun vaikkapa teknillisissä oppilaitoksissa, joita ei ollut olemassa tataarinkielisinä ennen vallankumousta.

Toinen tekijä, joka laukaisi tataariyhteisön kriisin, oli venäläisen kolonialismin voimistuminen. Aleksanteri I aloitti 1820-luvulla Keski-Aasian valloittamisen, ja Aleksanteri II saattoi sen päätökseen 1870-luvulla. Keski-Aasia oli noussut 1700-luvun lopulla tataariteollisuuden tärkeimmäksi ventialueeksi idän suunnalla. Näitä alueita hallitsevat Buharan ja Hivan emiirikunnat olivat pelästyneet venäläisen imperialismin kasvua ja kieltäneet venäläisten kauppiaiden toiminnan alueillaan. Kielto ei koskenut islaminuskoisia tataareja, ja Rubinšteinin mukaan juuri tämä oli saanut Katariina Suuren suosimaan tataarikauppiaita. He toimivat Venäjän-kaupan vientimiehinä Keski-Aasiassa ja varmistivat

²³ Rubinštein 1930, s. 30-34

²⁴ Bennigsen ym. 1979, s. 197 ; Pipes 1964, s. 13-14

²⁵ Bennigsen ym. 1979, s. 202 ; Aršaruni ym. 1931, s. 9-10

²⁶ Eyrumlu 2001, s. 231-236

siinä sivussa markkinat omalle teollisuudelleen.²⁷ Kun Keski-Aasia sitten joutui Venäjän poliittiseen valvontaan, venäläisiä koskevat kauppakiellot kumottiin, ja tataarit menettivät kauppamonopolinsa. Lisäisku heidän idänkaupalleen oli Suezin kanavan avaaminen 1869, jolloin meritie alkoi syrjäyttää Kiinan-kaupassa tehottomampaa karavaanireittiä.²⁸

Tataarit olisivat voineet menestyä idän-markkinoilla vielä venäläisvalloituksenkin jälkeen kokemuksensa, suhteittensa ja uskontonsa ansiosta, mutta Aršarunin ja Gabidullinin mukaan Venäjällä laadittiin tietoisesti heitä syrjivää lainsäädäntöä, joka kielsi heiltä osakeyhtiömuodon ja kiinteän omaisuuden hankkimisen Turkestanista (Venäjän Keski-Aasiasta). Robert Landa antaa tapahtumista jonkin verran toisenlaisen kuvan – sen mukaan tataaripääoma olisi kukoistanut vielä 1800-luvun jälkipuolellakin ja ollut kärjessä valtaamassa Afganistanin, Persian ja Kiinan Turkestanin markkinoita. Landa ei käsittele näitä asioita yhtä perusteellisesti kuin Rubinštein ja Aršaruni, ja hänellä on tendenssinä siloitella venäläisten ja muslimien välisiä ristiriitoja.²⁹

Monet muut Venäjän muslimikansat menettivät venäläiselle kolonialismille maitaan ja jopa enemmistöaseman omilla alueillaan. Tataarien naapurikansa baškiirit asutti Uralin rinteiden parhaita malmialueita, ja heidän alueilleen suuntautui venäläisten teollisuustyöläisten vyöry. Baškiirien parhaat laidunmaat takavarikoitiin valtiolle ja annettiin venäläisille uudisasukkaille. Samoin kävi kirgiisi-kazaheille, joiden laidunmaat soveltuivat hyvin tuottamaan puuvillaa Moskovan ympäristön mahtavan tekstiiliteollisuuden tarpeisiin. Krimin tataarit menettivät 1700-luvulla maansa venäläisille suurtilallisille ja 1800-luvulla enemmistöasemansa koko niemimaalla. Azerbaidžanin öljylöydökset johtivat monikansallisen öljytyöläisyhteisön muodostumiseen Bakun ympäristöön. Muslimikansojen maidenanastus oli kiivaimmillaan 1900-luvun alussa Stolypinin kaudella. Venäläinen kolonialismi oli ennen kaikkea kolonialisaatiota.³⁰

Tataarit eivät joutuneet 1800-luvun kolonisaatioaallon uhreiksi, koska heidän parhaat viljelysmaansa oli riistetty jo aikaisempina vuosisatoina. Vuonna 1883 Kazanin kuvernementin zemstvon teettämä tutkimus osoitti, että tataaritalonpojat olivat kuvernementin maanjaossa selvästi heikommalla kuin muut kansallisuudet: heillä oli keskimäärin vähemmän maata perhettä kohden (0,7 desjatiinaa) kuin kuvernementin venäläisillä (0,9) tai toisella, kristinuskoon kääntyneellä turkkilaiskansalla tšuvasseilla (1,2). Lisäksi heidän maansa olivat huonolaatuisempia ja syrjäisempiä. Tataaritaloudet olivat raskaasti velkaantuneita, koska pienet tilat eivät riittäneet elättämään niitä. Ansionhaku maanviljelyn ulkopuolelta oli tataarien parissaan tavallista.³¹ Rubinštein heltyy suorastaan runolliseksi kuvatessaan 1880-luvun tataaritalonpoikia:

”Tataaritalonpoika on ajettu pois alueen vesistöjen varsilta ja rantaniityiltä, kaupungeista ja suurista asutuskeskuksista, viljelee kaikkein huonoimpia maita kaikkein pienimmillä perheosuuksilla, velkojen ja verojen musertama, ilman tekniikan, apuviljelmien, puutarhan ja kaupallisen viljelyn antamaa turvaa, kärsii toistuvista tuhoisista kuivuuskausista, kokee tsaarin venäläistämispoliitiikan koko ’ihanuuden’. Hän lähtee hakemaan ansioita kaupungista, menee töihin kaivokseen, raataa kartanonomistajan,

²⁷ Rubinštein 1930, s. 30. Porvaristo ei jakaantunut Rubinšteinin mukaan erikseen teollisuus- ja kauppaporvaristoon - tuotantoa harjoittava suku hoiti yleensä itse myös tuotteittensa myynnin.

²⁸ Gilbert 1993, s. 59

²⁹ Aršaruni ym. 1931, s. 8-9 ; Landa 1995, s. 128-129

³⁰ Esim. Pipes 1964, s. 80, 82-83

³¹ Rubinštein 1930, s. 19-23

saksalaisen siirtolaisen sekä baškiirien ja kalmukkien hedelmällisimmät maat vieneen venäläisen uudisasukkaan pelloilla. Hän on Volgan arojen mustan mullan osaton asukas.”³²

Koko tataariyhteisö oli siis 1880-luvulla taloudellisessa kriisissä. Tataaritalonpojat reagoivat kriisiin lähtemällä mailtaan siirtotyöläisiksi, porvaristo puolestaan käynnistämällä džadid-uudistusliikkeen. Aršaruni ja Gabidullin tulkitsevat vulgaarimarxilaisesti uudistusliikkeen syntyneen pelkästään taloudelliselta perustalta, tataariporvariston taloudelliseksi selviytymisstrategiaksi. ”Kilpailu nopeasti kasvavan ja vahvan venäläisen kapitalismin kanssa... vaati kuvaannollisesti ilmaisten hyppäämään aasialaisista rattaista eurooppalaiseen autoon, kääntämään kasvot kohti Länttä ja uudelleenvarustautumaan sen kulttuurilla ja tekniikalla...” ”...kulttuurinen edistys lähentää jopa tsarisminkin olosuhteissa tätä kauppaporvaristoa sen sukulaiseen venäläiseen kauppiasluokkaan ja helpottaa täten kilpailua sen kanssa.”³³

Tataariporvariston kilpailukyky oli tärkeä tekijä džadid-liikkeen synnyssä. Yrittäjän on omaksuttava uudet tuotantomenetelmät, jos hän aikoo pärjätä markkinoilla. Džadid-liike oli kiistatta porvariston käynnistämä liike etenkin tataarien parissa: sitä rahoittivat suuret teollisuussuvut ja sen eturivin poliitikot olivat näiden sukujen vesoja. Tässä mielessä 1800-luvun džadidismi voidaan leimata anakronistisesti ”valkoiseksi” uudistusliikkeeksi.

Mutta jos tataariporvaristoa ei olisi ajanut liikkeelle mikään muu motiivi kuin aseman säilyttäminen kovassa markkinakilpailutilanteessa, sillä olisi ollut huomattavasti džadid-liikettä halvempi ja vaivattomampi tapa toteuttaa tavoitteensa: venäläistyminen. Venäläistyminen olisi poistanut kaikki lakisääteiset kilpailusteet tataariporvariston tieltä, avannut sille runsaat lainamarkkinat ja ”lähentänyt sitä sen sukulaiseen venäläiseen kauppiasluokkaan ja helpottanut täten kilpailua sen kanssa”. Venäjän valtio ei asettanut mitään esteitä vähemmistökansojen johtavien säätyjen venäläistymiselle – päinvastoin, kansallinen syrjintäpolitiikka oli luotu nimenomaan kannustamaan venäläistymistä.

Tataariporvaristolla oli jopa historiallinen esikuva venäläistymisestä. Suuri osa tataariaristokratiasta oli kääntynyt kristinuskoon ja venäläistynyt jo venäläisvallan alkuvaiheissa. 1800-luvulle tultaessa se oli jo unohtanut tataarin kielen eikä mieltänyt itseään enää tataarilaiseksi.³⁴ Suvun tataarimenneisyyttä ei tosin unohdettu, ja sillä saatettiin jopa ylpeillä ainakin originellisimmassa piireissä³⁵. Venäläistyminen

³² Rubinštein 1930, s. 20

³³ Aršaruni ym. 1931, s. 9, 16

³⁴ Landa 1995, s. 56-57. Venäläistyneitä tataarisukuja olivat mm. Ahmatovit (jotka johtivat sukujuurensa Kultaista ordaa hallinneesta kaani Ahmatista), Apraksinit, Buharinit (Buhara oli venäläisvalloituksen asti Turkestanin suurin kaupunki, ja siellä oli monituhapäinen tataarikauppiaiden siirtokunta), Bulgakovit, Gogolit, Gortšakovit, Jusupovit (Yusuf on arabiankielinen variaatio Joosef-nimestä), Karamazovit, Karamzinit (”kara” on yleinen turkkilaissukuisten nimien alkuosa, tarkoittaa ”mustaa”), Korsakovit, Kropotkinit, Miljukovit, Rahmaninovit (arabian sana ”rahman” tarkoittaa ”armahtajaa”), Saltykovit, Stroganovit (joiden aloitekykyä ja idäntuntemusta Iivana Julman oli kiittäminen onnistuneesta Siperianvalloituksesta), Tretjakovit ja Turgenjevit. Osa tataarisuvuista jakautui kahtia venäläistyneeseen ja tataari-identiteettinsä säilyttäneeseen sukuhaaraan, esim. Jusupovit. Tataarien parissa esiintynyt Ahmetovin suku oli mahdollisesti samaa alkuperää kuin venäläiset Ahmatovit.

³⁵ Esimerkiksi runoilija Anna Gorenko (1889-1966) otti runoilijanimikseen isoäitinsä tataarilaisen tyttönimen Ahmatova, jolla hän tuli maailmankuuluksi. Hänen isoäitinsä oli venäläiseen aatelissukuun 1700-luvulla naitettu tataari. Anna Ahmatova ylpeili sillä, että oli tataariruhtinain ja itsensä Tšingis-kaanin jälkeläinen muttei muutoin osoittanut suurta mielenkiintoa tataareja kohtaan. Ks. Kuzmina 1991, s. 13-15. Sen sijaan Ahmatovan poika Lev Gumilev ryhtyi tutkimaan itäisiä juuriaan ja nousi erääksi Neuvostoliiton tunnetuimmista idäntutkijoista. Hän oli tosin koko elämänsä ajan poliittisesti epäilty ja ainakin ihannoivan elämäkertakirjoittajan mukaan juuri sen takia akateemisessa maailmassa syrjitty. Gumilev piti

oli ollut osittain vapaaehtoista ainakin kielen ja kulttuurin osalta, mutta siihen oli käytetty myös valtion pakkokeinoja – venäläistymisen vaihtoehtona näyttää tataariaristokratian valta-aseman menetys.

1800-luvun tataarilainen kauppiasporvaristo polveutui tataarien alemmasta ns. *murza*-aatelistasta (persian *mirza* = prinssi), joka valitsi mieluummin tataari-identiteetin kuin korkean yhteiskunnallisen aseman. Venäjänkielisissä lähteissä liitetään useiden johtavien tataarikauppiain nimeen titteli *knjaz*, ruhtinas. Aatelinen tausta merkitsi, että porvarit eivät olleet mitään ”karkeista musikoista” kohonneita nousukkaita³⁶. Heillä oli koulutuksen kautta siirrettyjä perinteitä, ja keskeinen osa heidän perinnettään oli tietoisuus siitä, että heidän esi-isänsä eivät olleet taipuneet venäläistymispaineen edessä.

Kristinusko oli tataari- ja venäläisidentiteetin rajapaalu. Kääntymällä kristinuskoon tataarikauppias sai tasavertaiset kansalaisoikeudet venäläisporvarien kanssa, esimerkiksi rajoittamattoman oikeuden toimia Keski-Aasian markkinoilla. Toisaalta kristinuskoon kääntyminen merkitsi sitä, että hänet eristettiin tataariyhteisöstä – ja ennen venäläisvalloitusta myös Keski-Aasian markkinoista. Kääntyminen ei siis ollut pelkästään uskonnollinen kysymys vaan ennen kaikkea sosiaalisen viiteryhmän valinta. Tästä syystä vanha tataariaristokratia kadotti nopeasti tataari-identiteettinsä taivuttuaan kristillistämispaineiden edessä.

1800-luvun murza-porvaristo valitsi siis taloudellisen selviytymisstrategiansa toisin kuin aiempien vuosisatojen johtava tataariaristokratia. Murza-porvariston toimintaa ohjasi vahva kansallinen identiteetti, samastuminen ryhmään jota se ei itsekään osannut määritellä kovin täsmällisesti ja josta se käytti alkuvaiheessa nimitystä ”muslimit” tai ”muslimikansat”. Tämä samastuminen oli epäilemättä tunnevoimainen. Džadidisti-ideologi Abdurrašid Ibragimov luonnehti sitä vuonna 1906: ”Muslimien välinen sukulaisuus ja solidaarisuus ei ole olemassa vain sanoissa ja paperilla, vaan se elää heidän sieluissaan ja veressään. (--) Muslimien sukulaisuus ei muistuta puolueen yhtenäisyyttä vaan on sitä suunnattoman paljon suurempi.”³⁷ Ibragimov oli poikkeusyksilö – hän oli valmis menemään ”muslimien välisen sukulaisuuden ja solidaarisuuden” vuoksi vankilaan ja lopulta maanpakoon. Tavallinen tataariporvari joutui punnitsemaan aatteellisten seikkojen ohella perheen toimeentuloa, firman menestystä ja sitä mitä naapurit sanovat. Hän oli kuitenkin valmis tämän abstraktin aatteen nimissä sellaisiin taloudellisiin uhrauksiin, jotka ylittivät ahtaan vulgaarimarxismien ennusteet.

Islam oli siis tataari-identiteetin välttämätön ainesosa etenkin liikkeen ensimmäisen sukupolven aikana. Siksi tataariporvaristo tarvitsi uudistusohjelmansa liittolaisiksi islamin tulkitsijoita – perinteistä oppineistoa eli *ulemaa*. Islamilainen oppineisto puolestaan joutui pohtimaan, mihin saakka perinteisesti tulkittu islam voi joustaa modernisaatiopaineessa. Uleman joustavuutta lisäsi se, että Venäjän valtion assimilaatiopolitiikan myötä myös islam oli kriisissä.

toisin kuin useimmat muut venäläishistorioitsijat mongoliaikaa myönteisenä Venäjän kehitykselle. Ks. Ajder Kurktsin kirjoittama elämäkerta teoksessa Gumilev 1997, s. 17-78.

³⁶ Tataariporvarien joukossa oli joitakin nousukkaitakin. Rubinštein mainitsee (s. 34) orenburgilaisen Gani Husainovin, joka kerskui perustaneensa sivukonttorit ”Saksaan, Amerikkaan, Lontooseen ja Pariisiin” vaikka oli hädin tuskin lukutaitoinen.

³⁷ Aršaruni 1931, s. 29-30

Kristillinen lähetystyö ja islamin kriisi

1800-luvun ortodoksinen lähetystyö tataarien parissa oli osa Venäjän valtakunnan assimilaatiopolitiikkaa. Venäjän ja myöhemmin Neuvostoliiton assimilaatiopolitiikka eteni kaksivaiheisesti. Ensimmäisessä vaiheessa heterogeeniset kansanryhmät pyrittiin integroimaan valtakuntaan ideologisesti. Tsaarinvallan aikana tämä tarkoitti ei-kristittyjen kääntymistä kristinuskoon, ensisijassa ortodoksisuuteen, neuvostovallan aikana ”uskonnonvastaista taistelua” ja marxilaisuuden propagoimista. Toisessa vaiheessa ryhmät venäläistettiin kielellisesti. On vaikea sanoa, onko kielellinen venäläistäminen ollut valtion tietoista politiikkaa ennen Aleksanteri III:n valtakautta (1881-94), mutta se oli kuitenkin yleinen, vuosisatoja jatkunut prosessi.

Volgan tataarit olivat ensimmäinen muslimikansa, joka joutui Venäjän valtakunnan alaisuuteen (1582), ja siinä mielessä he olivat tsaarien islam-politiikan kokeilukenttää. Tästä politiikasta voidaan karkeasti yleistäen sanoa, että 1500-1600-luvuilla muslimeja syrjittiin maanjakopolitiikassa: heiltä vietiin parhaat maat, ja niille asutettiin kristittyjä venäläisiä. Itse uskonnonharjoitusta ei kielletty mutta kylläkin rajoitettiin monin tavoin, esimerkiksi hävittämällä suurimmat moskeijat, kieltämällä ajoittain uusien moskeijoiden rakentaminen ja sitomalla virat ja läänitykset kääntymiseen. Viimeinen moskeijoidenhävitysalto osui 1700-luvulle, ja siihen liittyi aktiivinen kääntymyspolitiikka.³⁸

Katariina Suuresta voi laskea alkaneen uuden vaiheen Venäjän valtion ja tataarien suhteessa. Hän antoi tataarien muslimiseurakunnille rajoitetun itsehallinnon, jonka ylimmäksi johtajaksi perustettiin 1788 lähinnä kristillistä arkkipiispaa vastaavan *muftin* virka Orenburgiin. Uskonnolliset yhteisöt saivat pitää hallussaan lahjoituksista kertynyttä omaisuutta, jota kutsuttiin nimellä *vakuf* (arabian *waqf* = uskonnollisen yhteisön omaisuus erotuksena yksityisomaisuudesta *milk*). Aiemmin tuli jo mainituksi elinkeinovapaus, jonka Katariina Suuri myönsi vuosien 1763 ja 1776 laeilla tataarikauppiaille.³⁹

Katariina Suuren suvaitsevaisuuden yksi syy oli ennen hänen valtaannousuaan 1755 sattunut tataarien ja baškiirien kapina. Uudistukset vaikuttivat niin, että ainakaan tataariporvaristo ei lähtenyt parikymmentä vuotta myöhemmin mukaan Pugatšovin kapinaan (1773-75). Baškiirit näyttävät olleen aktiivisia siinäkin, mutta Katariina Suuren uudistukset eivät olleetkaan koskeneet heitä.⁴⁰ Kun vielä muistetaan, että Katariina Suuri kukisti 1783 Krimin tataarit, voitaneen yhteenvetona sanoa että hänen islam-politiikkansa oli hajota ja hallitse –politiikkaa: otetta tataareista löysättiin, muista muslimikansoista kiristettiin.

Katariina Suuren uudistuksista alkoi tataarikulttuurin renessanssi, joka ilmeni teollisuuden ja kaupan kasvuna, koulujen perustamisena, vilkastuneena julkaisutoimintana ja moskeijoiden rakentamisena. Kuten jo aiemmin todettiin, tataarien talouselämä joutui vaikeuksiin teollistumisen myötä 1800-luvun jälkipuoliskolla. Samaan aikaan osui myös kristillisen lähetystyön uusi tuleminen.

Uuden lähetystyön alkuna voidaan pitää N.I. Ilminskin (englanninkielisissä lähteissä *Ilyminski*, 1821-91) nimittämistä Kazanin opettajainkoulutuslaitoksen rehtoriksi 1870. Ilminski oli arabian- ja turkintaitoinen idäntutkija. Hän etsi islamilaisten ja pakanakansojen parista syntyperäisiä tai kääntymyksen kokeneita kristittyjä ja koulutti heistä opettajia ja lähetyssaarnaajia. Uusia

³⁸ Landa 1995, s. 65-66, 70-72, 132

³⁹ Landa 1995, s. 132-133

⁴⁰ Landa 1995, s. 131-132 ; Pipes 1964, s. 82 ; Rubiņštein 1930, s. 31

käännyttäviä houkuteltiin valtion maksamalla koulutuksella, joka oli mahdollisuus saada ensin peruskoulutuksena jossakin lähetyškoulussa. Tällaisia lähetyškouluja perustettiin yksistään Kazanin kuvernementin alueelle 128. Parhailta ja kristillisimmillä oppilailla oli mahdollisuus jatko-opintoihin esimerkiksi Kazanin käännästäataarien keskuskoulussa. Sieltä valmistui 1863-1913 reilu tuhat oppilasta mm. opettajantutkinnolla. Tataarien joukossa laskettiin olevan vuonna 1900 noin 110 000 kristittyä. Lähteistäni ei käy ilmi, kuinka suuri osa heistä oli kristittyjä entuudestaan, kuinka suuri oli kääntynyt Ilminskin aikana. Lisäksi 40 000 tataaria oli kääntynyt kristinuskoon mutta palannut takaisin islamiin, vaikka luopuminen ortodoksisuudesta oli kielletty Venäjän laissa.⁴¹ Luvut ovat suuria, kun tataarien kokonaismäärä oli vain reilut kaksi miljoonaa.

Tataarien enemmistö koki lähetystyön uhkana, vieläpä erittäin voimakkaasti. Vuonna 1883 Kazanin zemstvon tutkijat havaitsivat, että heidän oli erittäin vaikea saada kontaktia tataaritalonpoikiin, nämä kun luulivat heitä lähetystyöntekijöiksi. Talonpojat pelkäsivät tutkijoiden raportin mukaan kahta asiaa: että heidät häädetään mailtaan velkojensa vuoksi ja että heidät käännätetään kristinuskoon.⁴²

Lähetystyö oli ajankohtainen aihe vielä kolmannessa yleisvenäläisessä muslimikokouksessa 1906. Kokous totesi julkilausumassaan kristillisten lähetyssaarnaajien toiminnan aiheuttaneen ”levottomuutta, tyytymättömyyttä ja ärtymystä, mikä on erityisen ymmärrettävää, kun otetaan huomioon muslimien parissa vallitseva vakaa käsitys, että hallitus tukee lähetystyötä kaikin tavoin.” Lisäksi kokous protestoi sitä vastaan, että ”muslimien hengellinen ja maallinen lehdistö ei ole viime aikoihin asti voinut käsitellä muslimeja vastaan suunnattua lähetystyötä, mihin on syynä ollut sellaisten järkevän elämän takeiden kuin omantunnonvapauden ja painovapauden puute.”⁴³

Kommunistijohtaja Mir-Said Sultan-Galiev ruoski keski-ikäisenä tätä nuoruusvuosiensa ilmiötä seuraavasti:

”Itse asiassa koko Venäjän muslimien asuttama alue kuhisi aivan äskettäin näiden peittelemättömien mustasotnialaisten parvia, jotka levittivät vastenmielisellä tavallaan lähetystyön mätää löyhkää. Aivan äskettäin tätä aluetta peittivät tiheänä verkkona kaikenlaiset hengelliset ’oppilaitokset’ – hengelliset seminaarit ja akatemit, joissa koulutettiin ’asiantuntijoita’ taisteluun ’mohamettilaisuutta’ vastaan.”⁴⁴

Yhtä tunnevoimaisia tarinoita sai kuulla Hafeez Malik käydessään 1990-luvulla Tatarstanissa. Lähetystyöstä oli tullut legenda, sen uhreista pakkokäännätettyjä *šahideja*, marttyyreita, jotka hukuttauivat Volga-jokeen kun eivät saaneet palata islamin pariin.⁴⁵

Käytettävissä oleva aineisto ei riitä arvioimaan, missä määrin lähetystyössä todella oli pakon elementtejä. Joka tapauksessa 110 000 kristittyä tataaria ei palannut enää takaisin islamin helmaan. Heistä tuli pysyvä tataarien vähemmistöryhmä. 1976 ilmestynyt neuvostoliittolainen tietosanakirja mainitsee, että ”uskovaisissa tataareissa” on pieni ortodoksinen ryhmä. Malik kertoo kuulleensa vuonna 1994, että Tatarstanin tasavallassa asuu ”noin 100 000 kastettua tataaria”.⁴⁶

⁴¹ Seton-Watson 1967, s. 418, 501, 671 ; Malik 1994, sivuttamaton tiedosto

⁴² Rubinštein 1930, s. 21

⁴³ III. vserossijskij musulmanskij sjezd teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 114

⁴⁴ Sultan-Galiev 1922, s. 5

⁴⁵ Malik 1994, sivuttamaton tiedosto

⁴⁶ Bolšaja sovjetskaja entsiklopedija 1976, tom 25, hakusana *Tatary* (s. 296) ; Malik 1994, sivuttamaton tiedosto

Kristittyjen lähetyssaarnaajien erityinen kilpailuvaltti ja Seton-Watsonin mukaan nimenomaan heidän päävalttinsa oli koulutus. Lähetyssaarnaajien koulutus oli valtion kustantamaa ylemmilläkin asteilla, kun muslimioppineisto pystyi tarjoamaan seurakunnan kustantamaa ilmaista koulutusta vain alemmalla *mektep*-asteella. Lähetyssaarnaajien koulutus saattoi johtaa venäläisessä yhteiskunnassa kelpaavaan tutkintoon, kun muslimikoulujen alemmalla asteella ei oppinut välttämättä edes lukemaan, ja ylempi *medrese*-asteikin kelpuutti lähinnä uskonnollisiin virkoihin. Lisäksi lähetyssaarnaajat ottivat toiseksi opetuskieleksi venäjän ohella modernin tataarinkielen, jota kehitti 1850-luvulta lähtien Kazanin venäläisen hengellisen seminaarin opettaja, tataari Kajum Nasyrov (Qayum Nasiri, 1825-1902). Muslimikouluissa suullisena opetuskielenä oli paikallinen tataarin murre ja oppikirjojen kielenä joko arabia tai *türkitel*, jota tataarien esi-isän olivat puhuneet Kultaisen ordan aikoihin ja joka nosti 1800-luvun tataarilasten lukemaanoppimisen kynnystä huomattavasti.⁴⁷

Islamilaisen oppineiston, *uleman* (arabian *'ulama'* = oppineet, yksikkömuoto *'alim*) oli uudistuttava radikaalisti. Jollei se tekisi niin, islam marginalisoituisi yhteiskunnallisesti merkityksettömäksi uskonnonharjoitukseksi ja mahdollisesti katoaisi tataarien parista kokonaan. Islamin uudistumista vaati ensimmäisenä Šihabeddin Mardžani, joka mainittiin aiemmin tataarien koulu-uudistusliikkeen edelläkävijänä. Hän oli ylemmän asteen uskonnollisen medrese-koulun johtaja, ja hän toi koulunsa opetusohjelmaan luonnontieteitä ja venäjän kielen. Kohdatessaan uleman vastustusta Mardžani vetosi heidän ohitseen suoraan maallikoihin: hän julisti, että hengenmiehiä ei tarvita välittäjäksi uskovan ja Jumalan väliin. Uskova voi etsiä vastaukset itseään askarruttaviin kysymyksiin suoraan Koraanista. Tästä syystä on luovuttava uleman hellimästä klassisesta käsityksestä, että Koraani on aito vain arabi-kielisenä versiona. Mardžani luetutti oppilailtaan Koraanin kansankielistä käännöstä. Mardžani tuo mieleen joiltakin kohdiltaan Martti Lutherin. Hän itse näki työnsä eräänlaisena uskonpuhdistuksena, keskiajan skolastisten kerrostumien kuorimisena pois Muhammedin aikaisesta islamin perustasta.⁴⁸

Mardžani sai nopeasti suuren määrän seuraajia islamilaisten hengenmiesten piiristä. Osa ulemasta lähti innolla mukaan džadid-liikkeeseen, ja 1900-luvun alkuvuosina he saivat haltuunsa useita ylemmän asteen medrese-kouluja. Erityisen kuuluisiksi ”uuden metodin” oppilaitoksiksi kohosivat Kazanin kolme medrese-koulua sekä Abdullah Bobinskin medrese Iž-joen varrella Vjatkan kuvernementissa.⁴⁹

Džadidistien ja qadimistien kulttuuritaistelu 1905-17

Osa ulemasta, islamilaisesta oppineistosta vastustamaan uudistusliikettä. Heidä ruvettiin kutsumaan *qadimisteiksi* (arabian *qadim* = vanha). Heidän taistelunsa ei ollut vanhan ”vanhan” maailman puolustamista uutta vastaan, vaan myös oman kulttuurin puolustamista vierasta vastaan. Modernisaatio

⁴⁷ Seton-Watson 1967, s. 418 ; Aršaruni 1931, s. 11. Nasyrov oli syntyperältään muslimi ja suorittanut islamilaisen medrese-koulun Kazanissa. Aršaruni ei mainitse, kääntyikö hän venäläisessä hengellisessä seminaarissa kristityksi, mutta kertoo ”vanhan maailman edustajien” kutsuneen häntä ”venäläisten agentiksi” ja ”ostetuksi lähetystyöntekijäksi”.

⁴⁸ Aršaruni 1931, s. 9-10 ; Bennigsen ym. 1979, s. 202. Landan (1995, s. 137) mukaan Koraani käännettiin tataarin kielelle vasta 1900-luvun puolella, siis Mardžanin kuoleman jälkeen, joten on epäselvää, minkäkielistä käännöstä hänen oppilaansa lukivat.

⁴⁹ Esim. Bennigsen ym. 1979, s. 194-195 ; Sultan-Galiev 1922, s. 8-9 ; poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 111-113

oli eurooppalaisen kulttuurin tuote, ja sen omaksuminen merkitsi eurooppalaistumista. Qadimistit kokivat taistelevansa muslimi-identiteetin puolesta kristillisiä vaikutteita vastaan.

Qadimistien enemmistön näyttävät muodostaneen hallituksen virkoihinsa nimittämät mullat. *Mulla* on sunniittien virkajärjestelmässä alempi ”pappisvirka”, sen yläpuolella on *imaami* (arabian *imam*, sanalla on eri merkityksiä eri maissa ja aikakausina). Heidän vastarintansa keskeinen motiivi oli siis halu säilyttää virkansa. Lisäksi he vastustivat aidosti monia uudistajien muutoksia uskonnolliseen käytäntöön.

Qadimistien ja džadidistien välillä oli vastakkaisuutta jo 1880-luvulta lähtien, kun Gasprinski ja Mardžani käynnistivät uudistusliikkeen. Tämä vastakkaisuus repesi vuoden 1905 vallankumoustahtumien yhteydessä katkeraksi kulttuuritaisteluksi, jota kesti vuoteen 1917 saakka. Sultan-Galiev kuvaa nuoruusvuosiensa kulttuuritaistelua näin:

”Vuonna 1906 oli Kazanissa ensimmäinen tataarinkielinen teatteriesitys. Se herätti taantumuksellisen papiston ja fanaatikkojen vastalausemyrskyn.
(--)
Sitten nostettiin esille naiskysymys. Uudistajat vaativat hunnun käytön lopettamista. Papisto ja qadimistit vastustivat näitä muutoksia. Uudistajat kirottiin, ja joillain alueilla heidän perustamansa uudet koulut suljettiin; maallisia asioita tataarinkielellä käsittelevät koulukirjat poltettiin; opettajia tapettiin ja niin edelleen. Mutta se kaikki oli turhaa, sillä loppujen lopuksi uudistajat voittivat. Saimme lopulta todistaa tataarikirjallisuuden, tataariteatterin ja kansallisen tataarien koululaitoksen synnyn. Tataarinaiset riisuiivat huntunsa; senaikaiset pilalehdet kohdistivat papistoon säälimätöntä sosiaalista kritiikkiä
(--)”⁵⁰

Uskonnollisia kiistoja nostatti erityisesti ns. naiskysymys. Džadidistit ajoivat naisen aseman eurooppalaistamista: tyttöjen koulunkäyntiä, ”hunnun riisumista”, yhtäläistä perinnönjakoa ja moniavioisuuden kieltämistä. Heidän täsmälliset motiivinsa eivät käy selville lähteistäni. Ilmeisesti naisen aseman nähtiin olevan eurooppalaisessa kulttuurissa paremmin järjestetty kuin islamilaisessa. Eurooppalainen malli haluttiin omaksua vaikka siitä tuskin oli välitöntä taloudellista tai valtapoliittista etua – mikä on yksi esimerkki siitä, että vulgaarimarxilainen taloudellinen selitysmalli ei riitä selittämään džadid-liikettä.

Tässä yhteydessä on varottava myös sitä anakronismia, että naisen aseman eurooppalaistaminen olisi automaattisesti merkinnyt hänen asemansa parantumista. 1900-luvun alussa naisemansipaatio ei ollut vielä kovin edennyt ainakaan Venäjällä, eikä venäläisnaisen asema poikennut jyrkästi musliminaisen asemasta. Vuoden 1902 Brockhausin sanakirja jopa väittää, että naisen asema on Kazanin tataarien parissa ”parempi kuin venäläisväestön parissa, ja vapaampi kuin esimerkiksi osmaneilla”. Sanakirja kertoo erikseen, että Kazanin tataarit solmivat siviiliavioliiton ja että ero on ”täysin vapaa”; jos jompikumpi osapuoli sitä vaatii. Monivaimoisuus on sallittua mutta ”käytäntönä vain rikkailta”. Hunnun käytöstä sanakirja ei mainitse, ilmeisesti koska sitä pidetään itsestäänselvyytenä muslimien parissa – azerien kohdalla mainitaan erikseen, että naiset eivät peitä kasvojaan julkisella paikalla.⁵¹

⁵⁰ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin teoksessa s. 152

⁵¹ Entsiklopedičeskij slovar 1902, tom XXXII, hakusana *Tjurko-tatary*, s. 349-350

”Naiskysymys” oli tähän aikaan ajankohtainen myös Ottomaanivaltakunnassa. Naisten yhtäläisestä perintöoikeudesta oli säädetty laki jo 1847, joskin sitä aluksi rikottiin yleisesti. 1858 perustettiin ensimmäinen moderni tyttökoulu. Naisille perustettiin seuraavina vuosikymmeninä erillisiä opettajaseminaareja, lukioita ja muita oppilaitoksia – erilliskouluista alettiin luopua vasta Kemal Atatürkin aikana 1920-luvulla. 1860-luvulta lähtien naiset alkoivat asteittain saada mahdollisuuksia liikkua vapaasti julkisella paikalla, mikä johti työläisnaisten työssäkäynnin yleistymiseen. Monivaimoisuudesta ja hunnun käytöstä kiisteltiin ankarasti 1900-luvun taitteessa. Vuoden 1908 nuorturkkilainen vallankumous teki hunnun käytön Istanbulissa käytännössä vapaaehtoiseksi, ja 1920-luvulla Atatürk kielsi sen kokonaan.⁵² Tataaridžadidistit seurasivat tarkoin Ottomaanivaltakunnan ilmiöitä ja pyrkivät toteuttamaan niitä myös Venäjällä.

Qadimistit vastustivat naisen aseman muutosta Koraaniin vedoten. Se kieltää esimerkiksi naista paljastamasta hiuksiaan julkisella paikalla – naisen hiukset käsitetään islamilaisessa perinteessä eroottiseksi ruumiin alueeksi. Samoin Koraani 4. suura, *Suurat al-nisa*’ eli Naisten suura, määrää erityisesti, että tytär saa perinnönjaossa vain puolet siitä mitä veljensä (4: 12-13). Džadidistien vastaväite oli, että Koraanin konkreetit määräykset oli tarkoitettu 600-luvun arabeille, ja tärkeämpää kuin noudattaa niitä kirjaimellisesti oli noudattaa Koraanin yleistä henkeä. Heidän mukaansa Koraanin tekstit olivat 600-luvun arabiyhteiskuntaan verrattuna naisen vapautta korostavia, joten ”naiskysymyksen” ajaminen oli siis Koraanin hengen mukaista.⁵³ Vastakkain olivat siis Koraanin *fundamentalistinen* (kirjaimellinen) sekä väljä, soveltava tulkinta.

Uudistusten vastustajat olivat huolissaan myös džadidististen hengenmiesten maallisesta suhtautumisesta asioihin ”ilman jumalan palvelemista ja ilman mitään kiirettä johdattaa [seurakuntaansa -JT] paratiisiin asuinsijoille”, kuten asia ilmaistiin pääministeri Stolypinille tullessa ilmiantokirjeessä.⁵⁴ Tataarien parissa näyttää olleen 1900-luvun alussa käynnissä voimakas maallistumiskehitys, jota uleman džadidistinen osa ei aktiivisesti vastustanut. Eurooppalaistyyppinen maallistuminenhan oli itse asiassa osa džadidistien ohjelmaa: islamin uskoa ei sinänsä haluttu kiistää, mutta sen vaikutusta yhteiskuntaelämään haluttiin vähentää. Radikaaleimmin maallistumista puolsi Pietarissa toimiva imaami Musa Bigiev (Musa Jarulla Bigi, 1875-1949), joka mm. antoi muslimeille luvan joustaa Koraanin rukousvaatimuksista.⁵⁵ Viisi kertaa päivässä toistettavat rukoukset ovat Koraanin vaatimuksista se, jolla hurskas muslimi leimaantuu eniten kristittyjen hallitsemassa yhteiskunnassa, ja sitä paitsi niitä voi olla hankala järjestää esim. työpaikalla. Niistä luopuminen on maallistumisen ensimmäisiä oireita, mikä epäilemättä näkyi suhteellisen pienilukuisessa Pietarin muslimiyhteisössä.

⁵² Eyrumlu 2001, s. 236, 346-350, 361-363

⁵³ Tämä on hyvin yleinen perustelu muslimien keskusteluissa, joissa käsitellään modernisaation suhdetta Koraanin määräyksiin. Esim. Sultan-Galiev viittaa siihen 1922, s. 4.

⁵⁴ 12 imaamin ilmiantokirje 20.8.1908 teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 125. Aršarunin teoksen on julkaissut uskonnonvastaiseen taisteluun erikoistunut kustantamo Bezbožnik, joten sana ”jumala” (*bog*) on kirjoitettu siinä systemaattisesti pienellä. Pääministeri Stolypinin eteen tullessa venäjännöksessä se on epäilemättä ollut isolla alkukirjaimella. Tämä pieni esimerkki osoittaa, että stalinistinen hsitoriankirjoitus oli varsin huolimaton lähteiden autenttisuuden suhteen. Alkuperäinen ilmiantokirje oli kirjoitettu tataariksi arabialaisin kirjaimin, joka ei tee eroa isojen ja pienten kirjaimien välillä, joten sanan *Allah* alkukirjaimen koolla ei ollut kirjoittajille poliittista merkitystä. Kiinnostavaa sinänsä, että Allah on käännetty Venäjän sisäministeriössä ”jumalaksi” eikä ”allahiksi”. Arabian kielen sana *al-lah* tarkoittaa ”Jumalaa”, ja sanaa käytetään tarkoittamaan juutalaisten ja kristittyjen jumalaa esim. Raamatun arabialaisessa käännöksessä.

⁵⁵ Bennigsen 1979, s. 193 ; Sultan-Galiev 1922, s. 8.

Džadidistien ja qadimistien välinen ristiriita oli myös sukupolvikysymys – nuoriso ajoi muutosta kiihkeimmin. Vuosi 1905 oli eräänlainen džadidistisen nuoren polven vallankumousvuosi, jolloin tataarikouluissa vaadittiin oppilaslakkojen voimalla uudistuksia, ennen kaikkea ”uusmetodista” opetusta. Opiskelijaliikehdintää organisoimaan syntyi *Islah*-järjestö, jonka aktiivit olivat sittemmin eturivissä vallankumousvuonna 1917 eri puolueisiin hajaantuneina.⁵⁶

Džadidistit pääsivät valtaan Kazanin medreseissä, ja niistä käsin alettiin uudistusta viedä maaseudulle. Kazanin uskonnollisista laitoksista alkoi valmistua uudenlaisia *mugallimeja* eli opettajakokelaita, jotka esittivät avoimen haasteen vanhalle kansakoululaitokselle ja koko maaseutu-uleman vallalle. Nuoret uudistajat kaappasivat kyläkouluja maaseutu-uleman käsistä tai jos se ei onnistunut, perustivat kylään kilpailevan koulun. Vuoteen 1912 mennessä jo 90 % Kazanin kuvernementin *mektep*-kansakouluista oli ”uusmetodisia”⁵⁷.

Vuonna 1908 Venäjän pää- ja sisäministeri Pjotr Stolypinille tuli tataarinkielinen ilmiantokirje, jossa allekirjoituksena oli vain ”12 imaamia”. Nämä valittivat radikaaleista uudistajista. Erityisesti heidän hampaissaan olivat *mugallimit*, nuoret opettajat:

”Viime vuosina meidän tataarien pariin on ilmaantunut ’mugallimeja’ (nuorempia opettajia), jotka muodostavat erityisen vallankumouksellisten yhteisön. He ovat levittäytyneet kaikkiin Venäjän tataarikieliin. Enemmistö heistä opettaa tataareja ilman korvausta, toiset taas keräävät rahaa siellä missä opettavat. Vaikka he ovat olevinaan uskonnollisia opettajia, he nostattavat asuinseudullaan tataariyhteisöä hallitusta vastaan ja aseistavat sitä. Jos kysyy jotain joltain pojalta, joka on heidän opissaan, hän hämmästyttää käyttämällä vastauksessaan luoja tietää mistä oppimiaan sanoja, jotka ovat hallituksen vastaisia. Jos aloittaa keskustelun jonkun musikan kanssa, joka asuu samalla seudulla kuin nämä ’mugallimit’, hän hämmästyttää niillä poliittisilla sanoilla joita käyttää vastauksessaan. Joillakin vanhemmilla pojilla on hallussaan näiden ’mugallimien’ komiteassa painettuja paperilappuja, joissa on ’marseleesin’ sanat. Paikka, joka kasvattaa ja lähettää maaseudulle näitä ’mugallimeja’, on Medrese-i-Muhammedie Kazanissa. Nimeltään se voi olla medrese, mutta viime vuosina siitä on tullut vallankumouksen pesäke.”⁵⁸

Kuten sitaatista käy ilmi, uudistajat saivat helposti puolelleen tavallisia talonpoikia. 12 imaamia valittavat heidän ”vetävän kaikki mukaansa” ja kertovat, että he sulkevat virassa olevat mullat ”muslimien yhteisön ulkopuolelle, julistavat kaikki mullat boikottiin ja pakottavat nämä mullat joko vaikenemaan tai seuraamaan heitä”. Virassa olevat mullat ”pelkäävät kovasti näitä ’mugallimeja’”. Simbirskin kuvernementissa paikallinen santarmi oli pidättänyt erään *mugallimin* mutta joutui laskemaan hänet vapaalle, kun paikalle saapui ”musikoita 80 hevoscärryllä” vaatimaan hänen vapauttamistaan.⁵⁹

12 imaamia kutsuivat vastustajiaan ”mugallimeiksi”. Sana ”mugallim” tulee arabian kielen opettajaa tarkoittavasta *mu'allim*-sanasta, ja tataarit käyttivät sitä tarkoittamaan nimenomaan ”nuorempaa

⁵⁶ Bennigsen ym. 1979, s. 217 ; Aršaruni 1931, s. 33-34. Arabian sana *islah* tarkoittaa ”reformia”, ”uudistusta”.

⁵⁷ Landa 1995, s. 143

⁵⁸ 12 imaamin ilmiantokirje 20.8.1908 teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 124. Maaseudun ”aseistaminen” lienee ollut satunnaista ja yksilöllistä toimintaa. Siitä ei ole mainintoja muissa lähteissä.

⁵⁹ 12 imaamin ilmiantokirje 20.8.1908 teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 124-125, 127

opettajaa”, jolla oli usein vähän ikää ja opettajankokemusta. Mugallim oli isommissa kouluissa jonkinlaisen apuopettajan roolissa – varsinainen vastaava opettaja oli arvoltaan *mudarris*, vapaasti suomennettuna ”lehtori”. Sana *mudarris* tulee myös arabiasta ja tarkoittaa niinkään opettajaa. Pienessä kyläkoulussa oli vain yksi opettaja, joka oli ilman muuta arvoltaan *mudarris*, ja hänen toimeensa yhdistyi yleensä myös kyläpappia vastaavan *mullan* virka. Mugallim-nimityksellä 12 imaamia halusivat osoittaa, että vallankumoukselliset tataarinuoret olivat opettajina epäpäteviä, vaikka oppilaat ehkä tungeksivatkin mieluummin heidän kuin ”pätevien” opettajien kouluihin⁶⁰.

Kiista opettajien pätevyysvaatimuksista politisoitui siis voimakkaasti tataariyhteisöissä. Kolmas yleisvenäläinen muslimikokous asettui 1906 kiistassa selvästi mugallimien puolelle. Se kannatti koululaitoksen jakamista julkisella rahoituksella ylläpidettäviin maallisiin ja seurakuntien rahoittamiin uskonnollisiin kouluihin. Molempiin kouluihin opettajat valitsisi paikallisyhteisö, mutta uskonnollisissa kouluissa *mudarrisin* tuli olla tutkinnon suorittanut ja hengellisen hallinnon hyväksymä. Muslimikokouksen kannanoton yleinen henki oli, että maalliset koulut olisivat vallitseva normi, uskonnolliset koulut poikkeus.⁶¹

Džadidistit vaativat myös tyttöjä kouluihin, mikä nostatti kysymyksen yhteiskoulujen moraalisesta hyväksyttävyydestä. Vallitsevaksi käytännöksi muodostuivat erilliset poikien ja tyttöjen koulut tai vähintään erilliset koululuokat. Köyhemmissä paikoissa järjestettiin yhteisopetusta siksi, ettei tytöille ollut varaa palkata erikseen omaa opettajaa. Joissakin paikoin, esimerkiksi Astrakanissa, yhteiskoulu näyttää olleen paikallisten radikaalien ideologinen valinta. Kolmas yleisvenäläinen muslimikokous muotoili 1906 kantansa, että pieniin asutuskeskuksiin perustettavissa kouluissa oli oltava vähintään kaksi rinnakkaisluokkaa joka luokka-asteella ja että mies- ja naisopettajille oli oltava erilliset opettajainkoulutuslaitokset.⁶²

Uudistajat, džadidistit olisivat voittaneet tataarien kulttuurisodan ilmeisesti jo vuoden 1906 tienoilla, jos tsaarinvalta ei olisi puuttunut peliin qadimistien hyväksi. Samalla kulttuurisota muuttui tataarien sisäisestä välienselvittelystä kansalliseksi taisteluksi.

Džadidistien taistelu tsaarinvallan kanssa

Venäjän valtio suhtautui 1900-luvun alkuvuosiin asti melko välinpitämättömästi džadid-liikkeeseen. Vuosien 1905-06 venäläinen vallankumousliike sai sen kuitenkin pelkäämään vallankumouksellisia virtauksia. Džadid-liike eli venäläisin poliisitérmein ”panislamistinen liike” luokiteltiin vallankumoukselliseksi. Syntyi paradoksaalinen tilanne: eurooppalainen valtio vastusti muslimien eurooppalaistumispyrkimyksiä. Sama tilanne oli syntynyt jo aiemmin Ottomaanivaltakunnassa, Egyptissä ja Iranissa, jossa eurooppalaisvallat olivat pyrkineet estämään teollistumista ja modernisaatiota. ”Eurooppalaisen mahdin välineitä” ei haluttu antaa ei-eurooppalaisiin käsiin. Tämä osoittaa eurooppalaisten oivaltaneen, että vieraiden kulttuurien modernisoituminen oli valtapoliittinen kysymys. Heidän täytyi valita, halusivatko he säilyttää yliherruutensa vai levittää omaa kulttuuriaan ja arvomaailmaansa.

⁶⁰ 12 imaamin ilmiantokirje 20.8.1908 teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 125

⁶¹ III. *vserossijskij musulmanskij sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 115-116

⁶² Landa 1995, s. 148-149 ; III. *vserossijskij musulmanskij sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 115 ; *Svedenija o musulmanskih školah Semiretšenskoi oblasti* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 138

Venäjän otti selväksi strategiakseen pitää maansa muslimit takapajuisina, jos heidän assimiloimisensa ei onnistu. Vuonna 1914 duuman jäsen Ahtjamov kertoi muslimien yleiskokouksessa luottamuksellisena tietona, että Venäjän hallitus katuvan sitä, että se oli sallinut länsimaisen opetuksen tataarimedreseissä⁶³.

Venäjän hallitus ajoi läpi vuosien 1906-10 aikana normistoa, jonka mukaan kaiken julkisrahoitteisen (valtion ja zemstvojen rahoittaman) koulutuksen tuli olla toiselta luokalta lähtien venäjänkielistä. Tästä tehtiin myös lakiesitys, joka herätti vähemmistökansojen vastustuksen. Tataarinationalistit ilmoittivat kieltäytyvänsä julkisesta rahoituksesta näillä ehdoilla. Esitys ei mennyt läpi kolmannessa duumassa, mutta käytännössä Venäjän kouluverkkoa rakennettiin kuitenkin sen hengessä.⁶⁴ Vuonna 1916 Kazanin kuvernementin julkisrahoitteisista kansakouluista 914 oli venäjänkielisiä ja vain 35 tataarinkielisiä, vaikka väestöryhmät olivat suunnilleen yhtä suuret. Jopa muutaman prosentin tšuvassivähemmistölläkin oli enemmän julkisrahoitteisia kouluja kuin tataareilla.⁶⁵

Tataarit paikkasivat julkisen kouluverkon puutetta džadid-porvariston ja islamilaisten seurakuntien ylläpitämällä yksityiskouluilla. Landan mukaan Kazanin kuvernementissa oli vuonna 1912 kaikkiaan 1088 muslimikoulua⁶⁶, lähes kaikki siis yksityisin varoin ylläpidettyjä. Niiden volyymi oli kuitenkin riittämätön täysimittaisen kansanopetuksen tarpeisiin. Tataarien lukutaidon kasvu oli koko tilastokaudella 1897-1920 selvästi vähäisempää kuin venäläisten tai tšuvassien, ja vuoden 1920 laskennassa he olivat lukutaitoisuudessa laskien kuvernementin heikoin väestöryhmä (venäläisistä lukutaitoisia 55 %, tšuvasseista 37 %, tataareista 27 %)⁶⁷.

Keskusvalta ei tyytynyt ainoastaan kuristamaan tataarien koululaitosta varainhallinnolla – se pyrki myös aktiivisesti häiritsemään yksityiskoulujen toimintaa. Vuonna 1910 poliisidepartementti lähetti kaikkiin valtakunnan ohranapiireihin ohjeistuksen, jonka mukaan muslimikoulujen henkilöstö, muslimipapisto sekä islamilainen kustannustoiminta ja kirjallisuus on otettava erityistarkkailuun. Tarkkailussa seurattiin, oliko kouluilla virallinen toimintalupa, olivatko ne ”uusmetodisia”, kuka rikas kauppias rahoitti koulun toimintaa, oliko opettajat rekisteröity asianmukaisesti, olivatko he ”fanaattisia”, mitä koulukirjoja he käyttivät ja oliko kouluissa enemmän oppilaita kuin viranomaisille oli ilmoitettu. Puutteellisuudet olivat usein – vaikkakaan eivät aina – perusteita koulun sulkemiselle. Sisältökysymyksissä tarkkailtiin, toteutuivatko venäjätunnit, jotka olivat yksityiskouluissakin pakollisia, vaikka koulutus olisi muuten ollutkin tataarinkielistä.⁶⁸ Tarkkailu toteutettiin kouluviranomaisten tarkastuskäynnillä, urkkijoilla sekä päivisin tai öisin tehdyillä poliisiratsioilla.

Tarkkailun tuloksena paljastui, että esimerkiksi koko Venäjän muslimien tuntemassa Iž-Bobjen medresessä Vjatkan kuvernementissa oli luvattomia opettajia, joilla oli Turkin kansalaisuus. Koulun

⁶³ Aršaruni ym. 1931, s. 46

⁶⁴ Hosking 1973, s. 178 ; Aršaruni ym. 1931, s. 14 ; *III. vserossijskij musulmanskij sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 116-117 ; poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 103-104

⁶⁵ Rubinštein 1930, s. 143

⁶⁶ Landa 1995, s. 143

⁶⁷ Rubinštein 1930, s. 143. Vuoden 1920 luvut kuvaavat melko hyvin tsaarinajan lopputilannetta, sillä neuvostovalta ei kyennyt sisällissodan vuoksi käynnistämään kansanopetusohjelmaansa ennen kuin vuoden 1921 paikkeilla.

⁶⁸ Aršaruni ym. 1931, s. 15-16 ; poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 101-103, 106, 111 ; *Svedenija o musulmanskih školah Semiretšenskoj oblasti* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 136-138

oppilaat ”lauoivat avoimesti Iž-Bobjen kaduilla rikollisluontoisia tataarilaisia ja turkkilaisia lauluja, joissa loukattiin hänen majesteettinsa keisarin pyhyyttä ja ylistettiin Turkkiä ja Turkin sulttaania, ja seminaarissa olevaa hänen majesteettinsa keisarin kuvaa oli töhritty lävistämällä siltä silmät ja viiltämällä suu.” Koulu suljettiin 1911, ja sitä johtanut Abdullah Bobinski karkotettiin Siperiaan.⁶⁹

Qadimistien ja tsaarinvallan välille kehittyi yhteisiin etuihin pohjautuva liittolaissuhde. Poliisilaitos otti kantaa džadidistien ja qadimistien kiistaan opettajien pätevydestä ja sulki kouluja, joiden opettajien tutkinto ei ollut kunnossa. Viranomaiset reagoivat herkästi džadidisteja vastaan suunnattuihin ilmiäntokirjeisiin – esimerkiksi 12 imaamin kirje johti pidätysaaltoon. Katkerat džadidistit syyttivät qadimistien ”myyneen itsensä venäläisille ukaaseille”.⁷⁰

Džadidistien ainoa ase tässä epätasaisessa taistelussa oli se kiistaton luottamus, jota he nauttivat yhä kasvavien kansanosien parissa. Siksi uudistajat vetosivat herkästi niihin radikaalidemokraattisiin periaatteisiin, joita oli noussut esille vuosien 1904-05 venäläisessä vallankumousliikkeessä. Heidän kannaltaan kiinnostavin oli vuosien 1904-05 neuvostoissa herännyt anarkistisvaikutteinen ajatus, että kaikkien mahdollisten viranomaisten oli oltava vaaleilla valittuja. Erityinen kiista syntyi uskonnollisista viroista.

Kolmas yleisvenäläinen muslimikokous muotoili 1906 hengellisestä hallinnosta esityksen, jonka mukaan kaikki islamilaisen hallinnon korkeimmat virkamiehet valitaan yleisillä vaaleilla, jossa äänioikeus on heidän hallintonsa alaisilla muslimeilla. Osa viroista, mm. kristillistä arkkiepiispaa vastaavat muftin virat olivat esityksessä määräaikaaisia. Alemmissä viroissa muslimikoukous esitti, että seurakunta valitsee ”moskeijoiden ja medreseiden virkailijat”, ja hengellinen hallitus nimittää heidät virkaansa ”ottaen huomioon valittujen tiedot ja moraaliset ominaisuudet”.⁷¹

Viranomaisten valitseminen kansanvaalilla oli vallankumoukselliseksi luettava vaatimus. Venäjän hallitus piti kiinni siitä, että se saattoi nimittää maan korkeimmat uskonnolliset viranomaiset kaikissa uskontokunnissa. Alemmat uskonnolliset virkamiehet nimitettiin sitten kirkkokuntien sisäisessä hierarkiassa siten, että nimitysketju kulki ylhäältä alaspäin. Vaalit olisivat voineet muuttaa nimitysjärjestyksen päinvastaiseksi, alhaalta ylöspäin eteneväksi. Tarpeetonta lienee mainitakaan, että Venäjän keskusvalta ei hyväksynyt vuoden 1906 muslimikokouksen esitystä hengellisestä hallinnosta.

Hallituksen ongelmana oli sisä-Venäjän ja Siperian muslimien ylin johtaja, Orenburgin mufti Sultanov (virakausi 1886-1915). Häntä ei voinut sanoa suorastaan džadidistiksi, mutta hänen kaudellaan tapahtui ”džadidistinen vallankumous”, eikä hän vastustanut aktiivisesti uudistusliikettä vaikka se rikkoi hänen monia hänen itsensä antamia määräyksiä. Vasta 1915 keisari pääsi nimittämään hänelle seuraajan. Seuraaja oli pietarilainen oppinut Muhammed-Sef Bajazitov, jolla ei ennestään ollut uskonnollista virkaa ja joka oli perustanut oman puolueen nimellä *Sirat al-Mustaqim*. Aršaruni arvelee, että hän oli Ohranan agentti ja hänen puolueensa oli salaisen poliisin luomus. Poliisidepartementin 1916 laatima luonnehdinta vahvistaa, että hän oli ollut ennen nimitystään yhteistyössä sisäasiainministeriön poliittisen osaston kanssa ja että hänessä ei ollut ”fanaattisuutta eikä

⁶⁹ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 111-113

⁷⁰ 12 imaamin ilmiäntokirje 20.8.1908 teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 124, 126

⁷¹ III. *vserossijski musulmanski sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 118

suvaitsemattomuutta [*siis ei radikalismia – JT*], omistautunut uskollisesti valtaistuimelle ja synnyinmaalle”. Sultan-Galiev luonnehti häntä ”avoimeksi taantumukselliseksi”.⁷²

Bajazitovin nimitys synnytti protestiaallon džadidistisen liikkeen parissa ja sinetöi uskonnollisten džadidistien ja valtaistuimen välirikon.

1917 – džadidismin voitto

Helmikuun vallankumous 1917 kaatoi tsaarinavallan ja raivasi siten viimeisen esteen džadidistien voittokululta. Džadidistien ja qadimistien suuri välienselvittely käytiin toukokuussa 1917 Pietarin yleisvenäläisessä muslimikokouksessa. Kokouksen kutsui koolle duuman muslimiryhmä. Edustajia valittaessa kiinnitettiin erityistä huomiota siihen, että kaikki merkittävät Venäjän muslimikansat ja –järjestöt saivat edustuksen, vieläpä suhteellisuusperiaatteella.⁷³ Paikalla olikin avajaispäivänä 1.5. parituhatta kokousedustajaa.

Kokous alkoi taistelulla ”naiskysymyksestä”. Vastakkain olivat karkeasti yleistäen Euroopan-puoleisen Venäjän džadidistit sekä Keski-Aasian ja Kaukasuksen qadimistit. Kiistaa herättivät perintöoikeus, moniavioisuus, alaikäisten avioliitot sekä heti alussa naisten läsnäolo- ja puheoikeus kokouksessa. Džadidistit saivat naiskysymyksessä äänestysvoitot. Niiden merkitystä lisää se, että silloisessa kulttuuriautonomian hengessä muslimikokousten päätöksillä ajateltiin olevan kaikkia Venäjän muslimieja koskevaa juridista sitovuutta. Richard Pipes arvioi tapausta seuraavasti:

”Tämä oli historiallisesti merkittävä tapahtuma. Venäjän muslimit vapauttivat ensimmäisinä maailmassa naiset niistä rajoituksista, joihin heidät oli perinteisesti alistettu islamilaisissa yhteiskunnissa”.

Kokouksessa oli paikalla noin kaksi sataa naisedustajaa (kaikkiaan noin tuhat), joten ainakin porvariston musliminaiset olivat aktivoituneet poliittisesti vuoteen 1917 mennessä.⁷⁴

Kokous organisoి myös muslimien hengellisen hallinnon uudelleen siten, että vaaleilla valittavuus tuli keskeiseksi nimitysperustaksi. Mufti Bajazitov erotettiin virastaan, ja hänen tilalleen kokous valitsi džadidistisen Ittifaq-puolueen jäsenen Galimdžan Barudin.⁷⁵ Bajazitov näyttää luopuneen asemastaan ilman taistelua, joskin hän yritti Sultan-Galievin mukaan vuonna 1918 aseellista kapinaa bolševikkivaltaa vastaan Kazanissa.⁷⁶

Kokouksessa paikalla ollut Sultan-Galiev arvioi vuoden 1917 vaikutuksia ulemaan seuraavasti:

⁷² Aršaruni 1931, s. 21-22 ; *Kratkaja spravka o lišnosti orenburgskogo muftija Bajazitova* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 130 ; Sultan-Galiev 1921 teoksessa Bennigsen ym. 1979, s. 139. Orenburgin mufti ei ollut kaikkien Venäjän muslimien johtaja – Keski-Aasian, Kaukasuksen ja Länsi-Venäjän muslimieilla oli omat hengelliset hallintonsa. Bajazitovin puolueen nimi *Sirat al-Mustaqim* tarkoittaa ”oikeamielisten tietä”. Käsite esiintyy Koraanin 1. suurassa, joka on eräänlainen muslimien ”isämeidän-rukous”.

⁷³ Aršaruni 1931, s. 58

⁷⁴ Pipes 1964, s. 76-77. Lähteistäni ei käy ilmi, oliko Venäjän muslimien parissa tuohon aikaan itsenäistä naisliikettä, mutta Ottomaanivaltakunnassa sellainen oli jo syntynyt. Ks. Eyrumlu 2001, s. 368-372.

⁷⁵ Pipes 1964, s. 77

⁷⁶ Sultan-Galiev 1921 teoksessa Bennigsen ym. 1979, s. 143-144

”Tataaripapisto vahvistui organisatorisesti helmikuun vallankumouksen jälkeen, kun se muutti omaa organisaatiotaan monenlaisissa kokouksissa, edustajakokouksissa ja konferensseissa. Tuloksena oli suurempi elinvoimaisuus, joustavuus ja ’demokraattisuus’, ja kaiken tämän johdossa oli perusteitaan myöten uudelleenorganisoitu sisä-Venäjän ja Siperian muslimien hengellinen hallinto.”⁷⁷

Toukokuu 1917 merkitsi kolme vuosikymmentä kestäneen džadidistien modernisaatioprojektin voittoa. Muslimit ottivat hengellisen hallinnon omiin käsiinsä, ja islamin perinteinen tulkinta antoi myöten modernin yhteiskunnan tarpeille. Sama oli kehitys oli tapahtunut kristinuskolle monen sukupolven aikana 1700-luvulta lähtien. Sama kehitys oli tapahtuva ulkopuolisella pakolla niiden Neuvostoliiton alaisisten muslimikansojen parissa, joissa džadidistit eivät olleet päässeet voitolle vallankumoukseen mennessä. Samaa kehitystä kokeiltiin 1900-luvun kuluessa kaikkialla islamilaisessa maailmassa vaihtelevalla yhteiskunnallisella perustalla ja ennen kaikkea vaihtelevalla menestyksellä.

Modernisoituminen merkitsi yhteiskunnan sekularisoitumista eli maallistumista: ulama-oppineisto ja šaria-laki säätelivät entistä harvempaa elämänaluetta. Kriittinen islamintutkija P.J. Vatikiotis pitää sekularismia islamin ja etenkin islamilaisen valtiojärjestyksen kohtalonkysymyksenä. Hän näkee islamin ja modernisaation välisen ongelman siinä, että islam on paljon kristinuskoa ”tämänpuoleisempi” uskonto, joka painottaa hyvää elämää jo tässä maailmassa ja antaa sen saavuttamiseksi paljon konkreettimmat ja yksityiskohtaisemmat ohjeet kuin kristinuskoko – ja nämä ohjeet sotivat usein modernisaation asettamia vaatimuksia vastaan. Lisäksi ulama-oppineistolla on ollut historiallisista syistä suurempi valta islamilaisissa kuin papistolla kristillisissä yhteiskunnissa.⁷⁸

Tataarit onnistuivat modernisaatiossa paremmin kuin useimmat muut maailman muslimikansat. Yksi selitys voi piillä paradoksaalisesti Venäjän itsevaltiuden tuessa qadimisteille. Tataarien kansallismielisyys ryhmittyi sen asian taakse, jota itsevaltius yritti tukahduttaa - eurooppalaisen valistusaatteen ja islamilaisen perinteen synteesin taakse. Lähi-idässä modernisaatiota ajoivat usein ponnekkaimmin länsimieliset diktaattorit, jolloin islamilaisesta *ulamasta* tuli kansallismielisyyden kanava ja omanarvontunnon tulkki.

Toinen selitys tataarien modernisaatiolle voisi olla taloudellinen. Heillä oli suhteellisen kehittynyt porvaristo, joka joutui taistelemaan taloudellisesta olemassaolostaan venäläisen teollisuuden kanssa ilman kansallisen tullimuurin tuomaa suojaa. Tataariporvaristo pääsi mukaan Venäjän teollistumiseen melkein alusta lähtien, ennen kuin modernisaatio oli ehtinyt tuottaa tataarilaisen ja venäläisen yhteiskunnan välille ylittämätöntä kuilua. Esimerkiksi lähi-idän arabimaat törmäsivät eurooppalaisen teollisuuden kilpailukykyyn pehmentämättömästi vasta vuonna 1918, kun britit ja ranskalaiset jakoivat nämä maat keskenään. Tuolloin valloittajien ja valloitetujen välillä oli jo vuosisadan mittainen teollistumiskuilu, jonka umpeenkurominen kolonialismin oloissa oli toivoton tehtävä.

Mitä islamista sitten jäi jäljelle, kun modernisaatioon sopeutumattomat osat oli karsittu pois? Vastaukseksi voi tarkastella tataarien suhdetta islamiin vuonna 1917, ennen kuin neuvostovalta mullisti sitä jälleen kerran. Moskeijat olivat islamilaisen seurakuntien hallinnoimia ja ylläpitämiä. Moskeijoita ylläpitävät seurakunnat olivat Sultan-Galievin mukaan keskimäärin vain noin tuhannen hengen suuruisia, mikä merkitsee sitä, että niihin oli uhrattu paljon resursseja ja että uskonnolla oli tärkeä sija

⁷⁷ Sultan-Galiev 1922, s. 7

⁷⁸ Esim. Vatikiotis 1991, s. 72-83

tataarien elämässä⁷⁹. Islaminusko oli tataarikouluissa pakollinen oppiaine. Islamilaista šaria-lakia ei noudatettu kaikilta osin, mutta sitä luultavasti käytettiin siviilioikeudessa – avioliitoissa, avioeroissa ja perinnönjaossa (tosin soveltaen, esimerkiksi ilman Koraanin edellyttämää miesten ja naisten erilaista kohtelua). Ulema-oppineisto teki sovelletun šarian mukaisia päätöksiä siviilioikeudellisissa riitatilanteissa.⁸⁰ Kansallisuuksittain eritellyistä kotieläintilastoista päätellen tataaritalonpojat noudattivat sianlihan syöntikieltoa ainakin vielä NEP-kaudella⁸¹. Ja vaikka tataarit eivät osoittaneetkaan kovin suurta halua irtautua Venäjältä tai Neuvostoliitosta, he kokivat voimakkaampaa yhteenkuuluvuuden tuntoa Venäjän ja ulkomaiden muslimeihin kuin kristittyihin venäläisiin. Tätä ilmiötä käsittelemme tarkemmin luvussa *Muslimien yhtenäisyys*.

⁷⁹ Sultan-Galiev 1922, s. 4. Venäläisissä seurakunnissa oli keskimäärin n. 10 000 henkeä, mitä Sultan-Galiev piti todisteena siitä, että muslimit olivat keskimäärin uskonnollisempia kuin ortodoksit.

⁸⁰ Šarian (tataariksi *šariat*) käytöstä tataarien parissa vuonna 1917 ei löytynyt lähhteistäni suoraa todistusaineistoa, mutta esimerkiksi yleisvenäläisen muslimikokouksen džadidistihenkiset päätökset 1906 puolsivat ”avioliitto-, avioero-, perintö- ja muiden uskonnollisten riitakysymysten” jättämistä hengelliseen hallinnon piiriin. 1917 oli se vuosi, jolloin tataaridžadidistit pääsivät hallitsemaan yhteisöjään ilman qadimistien, tsaarinvallan ja neuvostovallan väliintuloa. Samalla logiikalla on päätelty epäsuorasti islaminopetuksen pakollisuus tataarikouluissa. Ks. *III. vserossijski musulmanski sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 116, 118

⁸¹ Rubinštein 1930, s. 139-140. Esim. NEP-sikatalouden huippuvuotena 1925 Tatarian ASNT:n venäläisissä talonpoikaistalouksissa oli keskimäärin 1,2 sikaa, tataarilaisissa talonpoikaistalouksissa puolestaan 0,06 sikaa – yksi sika suunnilleen joka 20. taloudessa. ”Tataarisiat” ovat olleet mahdollisesti kristittyjen tataarien tiloilla. Erosen tutkimuksesta (Eronen 1988, s. 6-9) käy ilmi, että vielä 1970-80-luvuillakin Neuvostoliiton sikataloudessa oli selkeä tilastoin havaittava ero ”kristittyjen” ja ”islamilaiden” neuvostotasavaltojen välillä. Vertailu tehtiin valitettavasti neuvostotasavaltojen tasolla, joten Tatarian ASNT:n sikatilanne hukkuu siinä Venäjän SFNT:n lukuihin.

MUSLIMIEN YHTENÄISYYS

Modernisaatio oli 1900-luvun taitteen muslimeille ennen kaikkea väline, jonka avulla voitiin torjua eurooppalaisten ylivalta-yrityksiä. Samaa tarkoitusta palveli vaatimus muslimien yhtenäisyydestä. Muslimit saattoivat kompensoida aseellista, teknistä ja taloudellista heikkouttaan sillä, että he pysyivät yksimielisinä. Yhtenäisyysvaatimusta ajoi radikaaleimmin panislamistinen liike, joka pyrki luomaan ”koko maailman muslimien puolustusliiton, tavoitteena muslimien itsenäisyyden säilyttäminen ja edistyksen elementtien ja eurooppalaisen mahdin välineiden hankkiminen”⁸².

Koko maailman muslimiliiton lisäksi islamin piirissä oli pienemmän mittakaavan yhtenäisyysyrityksiä. Panturkkilaiset pyrkivät yhdistämään Ottomaanivaltakunnan ja Venäjän turkkilaiskansat joko valtiollisesti tai kulttuurisesti. Venäjän muslimiliike tavoitteli Venäjän muslimien kansallista, kulttuurista ja poliittista yhtenäisyyttä.

Muslimien yhtenäisyys oli yhtä vanha unelma kuin itse islam. Muslimit olivat muodostaneet islamin ensimmäisen vuosisadan ajan yhtenäisen arabivaltion, ja senkin jälkeen yhtenäisyyden idea oli elänyt hyvin voimakkaasti Abbasidien kalifaatissa (750-1258). Yhtenäisyyden idea tiivistyi arabian kielen ”yhteisöä” tarkoittavaan sanaan *umma* (kantasana *umm* = ”äiti”), jota Muhammed oli käyttänyt luomastaan poliittis-uskonnollisesta yhteisöstä. Se on edelleenkin muslimiretoriikan keskeisiä käsitteitä, jonka merkitys painottuu puhujasta riippuen joko muslimien uskonnolliseen veljeyteen tai heidän poliittiseen yhtenäisyyteensä.

Islamilainen maailma oli jakaantunut 1900-luvun alussa monin tavoin. Pääjako kulki sunniittisen enemmistön ja šiialaisen vähemmistön välillä. Sunniitit olivat hajallaan Marokosta Filippiineille. 1800-luvun lopulla ainoa merkittävä itsenäinen sunniittivaltio oli Ottomaanien valtakunta. Sen hallitsija käytti kaksoistitteliä: hän oli toisaalta sulttaani (arabiaksi *sultan*) eli oman valtakuntansa maallinen hallitsija, toisaalta kalifi (arabiaksi *khalifa*) eli kaikkien muslimien hengellinen päämies. Jako maallisiin sulttaaneihin (tai heidän alapuolellaan oleviin emiireihin) ja hengelliseen kalifiin oli syntynyt jo keskiajalla, kun Bagdadin abbasidikalifien maallinen valta heikkeni mutta heidän hengellinen arvovaltansa tunnustettiin kautta islamilaisen maailman. Se muistutti hieman Euroopan keskiajan jakoa maalliseen valtaan ja paavinvaltaan, joskaan kalifilla ei ollut koskaan esimerkiksi nimitysoikeutta hengellisiin virkoihin oman maallisen valtapiirinsä ulkopuolella. Katariina Suuri tunnusti 1774 Istanbulin kalifaatin hengellisen johtajuuden Venäjän muslimeihin⁸³. Käytännössä tämä näkyi valtion sallimina Venäjän muslimiuleman tiiviinä kulttuurisiteinä Osmanien valtakunnan suuntaan. Vuonna 1924 Turkin diktaattori Kemal Atatürk lakkautti Istanbulin kalifaatin, eikä sille ole ainakaan toistaiseksi tullut seuraajaa.

Šiialaiset eivät tunnustaneet sen enempää Bagdadin kuin Istanbulinkaan kalifaattia. Šiialaisuus oli ollut keskiajalla lähinnä joukko vallankumouksellisia ja apokalyptisia lahkolaisliikkeitä, mutta vuonna 1502 Iranin uusi Safavidi-dynastia teki sen yhdestä haarasta Iranin valtiouskonnon⁸⁴. Seuraavina vuosisatoina Ottomaanien ja Iranin suhdetta hallitsivat uskonsotien sävyiset taistelut. Šiialainen Iran katkaisi Aasian sunniittisen vyöhykkeen kahteen osaan, joista itäinen, Intian niemimaan sunniittiset valtiot, joutuivat 1700-1800-luvulla brittisiirtomaavallan alle.

⁸² *Panislamizm i pantujurkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 562

⁸³ Landa 1995, s. 120

⁸⁴ Eyrumlu 2001, s. 109-111

Venäjän muslimit olivat pääosin sunniitteja. Vain azereissa oli enemmistö šiialaisia. Venäjä oli valloittanut azerien pohjoiset alueet Iranilta ja liittänyt ne itseensä 1813. Venäjällä ei tuntunut ainakaan enää 1900-luvun taitteessa merkittävää ristiriitaa sunniittien ja šiialaisten välillä. Bakun seudun öljylöydöt olivat käynnistäneet Azerbaidžanissa voimakkaan modernisaation, joka lienee vaikuttanut siihen, että Bakun azerit tunsivat suurempaa vetoa uskontorajan ylitse ”moderniin” Ottomaanivaltakuntaan kuin vanhoilliseen ja teokraattiseen Iraniin. Azerit olivat mukana vuoden 1917 yleisvenäläisessä muslimiliikkeessä.

Muslimiliikkeitä tutkiessa on tärkeä ymmärtää, että ”muslimi” on paitsi *uskonnollinen* myös *kansallinen* käsite. ”Muslimeja” ovat henkilöt, jotka kuuluvat kansaan, jonka valtaosa tunnustaa tai on joskus tunnustanut islamia. Juuri tässä merkityksessä bolševikit käyttivät muslimi-sanaa vuosina 1918-19, kun se oli vielä myönteinen tai ainakin neutraali käsite heidän sanastossaan. Myös uskovaiset muslimit käyttivät sanaa usein selvästi kansallisessa merkityksessä. Ilmiö on sama kuin puhuttaessa ”Bosnian muslimeista”, ”juutalaisliikkeestä” tai ”Libanonin maroniittikristityistä” – uskonnollinen termi on saanut maallisen, sekularisoituneen lisämerkityksen. On syytä huomata, että kaikissa näissä yhteyksissä sanan uskonnollinen ja kansallinen tulkinta ovat pikemminkin saman semanttisen jatkumon eri painotuksia kuin toisensa poissulkevia merkityksiä. Eri muslimit käyttivät sanaa ”muslimi” erilaisilla painotuksilla, ja painotukset saattoivat vaihdella samankin henkilön puheessa asiayhteydestä riippuen.

Muslimi-sanana semanttiseen jatkumoon kätkeytyy kolmaskin merkitys: muslimit olivat paitsi uskonto ja kansa, myös *sivilisaatio* eli kulttuuripiiri. Esimerkiksi panislamismien isä Jamaledin al-Afghani piti islamia pikemminkin sivilisaationa kuin uskontona⁸⁵. Sana ”sivilisaatio” on tässä ymmärrettävä samassa merkityksessä kuin käsitteessä ”eurooppalainen sivilisaatio”. Eurooppalaisessa kulttuurissa maallistuminen on edennyt niin pitkälle, ettei omaa kulttuuripiiriä haluta enää luonnehtia keskiaikaiseen tyyliin ”kristilliseksi”. Islamilaiselle kulttuurille ei sen sijaan ole keksitty ei-uskonnollista nimeä. Tataarit käyttivät itse joskus käsitettä ”muslimikulttuuri” lähinnä tässä merkityksessä.

Termi ”muslimi” kattaa siis toisinaan saman merkityskentän kuin kolme eri termiä, joilla eurooppalainen saattaa määritellä itsensä: uskonnollinen termi ”kristitty”, kansallinen termi, esim. ”venäläinen” ja kulttuurinen termi ”eurooppalainen” tai ”länsimainen”.

Panislamismi ja panturkkilaisuus

Panislamismi oli 1900-luvun taitteessa se ideologia, jonka eurooppalaiset yleisimmin liittivät muslimeihin. Sillä oli kannatusta myös Venäjän muslimien parissa. Tätä kannatusta on tosin vaikea mitata, sillä sekä tsaarin-Venäjä että Neuvosto-Venäjä pitivät panislamismia vaarallisena aatteena. Sen vuoksi harva uskaltanut tunnustamaan sitä avoimesti.

⁸⁵ Mansfield 1978, s. 164

Panislamismien isänä pidetään yleensä persialais-afganistanilaista Jamaledin (Jamal al-Din) al-Afghania (1838-97). Hän diagnostisoi islamilaisen maailman heikkouden sen takapajuisuuteen ja heidän sisäiseen eripuraisuuteen. Ratkaisuksi hän näki muslimien modernisaation ja yhtenäisyyden.⁸⁶

Al-Afghani oli nationalisti, joka piti koko maailman muslimeja yhtenä kansakuntana. Kansakuntaan kuuluminen kannalta ei ollut oleellista, mitä kieltä ihmiset puhuivat, vaan mitä uskontoa he tunnustivat. Vaikka al-Afghani siis määritteli kansakuntansa uskonnollisilla kriteereillä, hän piti islamia ensisijaisesti kansallisena ja kulttuurisena käsitteenä. Uskonnollisilta käsityksiltään hän oli lähinnä agnostikko, joka pyrki tulkitsemaan Koraania rationalistisesti. Hän oli vapaamuurari ja rakensi 1880-luvulla kansainvälisen maanalaisen verkostonsa nimenomaan vapaamuurariloosien pohjalle.⁸⁷

Panislamismia ei pidä sekoittaa *islamismiin* eli kansanomaisesti ”muslimifundamentalismiin”. Islamismien korostaa islam-käsitteen uskonnollista merkitystä. Myös islamistien julkilausuttuna tavoitteena on yleensä muslimimaailman poliittinen yhtenäisyys, mutta toiminnallinen painopiste oli ainakin Osama bin Ladeniin saakka enemmän yksittäisten muslimivaltioiden sisäpolitiikassa. Islamismien modernina ideologiana voi sanoa syntyneen 1930-luvun Egyptissä⁸⁸.

Al-Afghani tiedosti, että modernin nationalismien keskeinen voima oli yhteinen kieli. Muslimeilta tämä puuttui, vaikkakin oppineisto osasi kaikkialla islamilaisessa maailmassa arabiaa. Al-Afghani oli valmis hyväksymään sen, että pan-islamalainen muslimien yhteys toimisi eräänlaisella federatiivisella pohjalla, jossa perusosan muodostavat samaa kieltä puhuvien ryhmät.

Al-Afghani vaati, että muslimien yhtenäisyyden oli ylitettävä sunniittien ja šiialaisten uskonnollinen skisma. Koska muslimien valtaenemmistö oli sunniitteja, al-Afghani pyrki Mansfieldin mukaan salaamaan persialaisen (ja siis šiialaisen) syntyperänsä⁸⁹. Samasta syystä Iranin šaahi vainosi maansa pan-islamilaista mullia – muslimien yhtenäisyys olisi ollut pakostakin toteutettava sunniittien enemmistön ehdoilla⁹⁰.

Al-Afghanin luonnolliselta liittolaiselta vaikutti Osmanien kalifi-sulttaani, islamilaisen maailman enemmistön tunnustettu uskonnollinen johtaja. Al-Afghani oli haluton yhteistyöhön hänen kanssaan, koska hänen oppiinsa sisältyi ajatus alhaalta päin tulevasta panislamistisesta vallankumouksesta ja koska hän pelkäsi sulttaanin valtapyyteiden ja taantumuksellisen maineen tahraavan hänen ideologiansa maineen ja sisällön. Loppujen lopuksi al-Afghani joutui sulttaani Abdul Hamid II:n hoviin, kun Iranin šaahi Naseraddin luovutti hänet sinne. Hän vietti elämänsä viimeiset vuodet (1891 –1897) Abdul Hamidin palvelijana ja tosiasiallisena vankina.⁹¹

Abdul Hamid (turkiksi Abdülhamit) II hallitsi Osmanien valtakuntaa 1876-1909. Hän käytti islamia sisäpoliittisen valtansa ja kalifin asemaansa ulkopoliittisen valtansa vahvistamiseen. Hän sai 1890-luvulla hallintaansa Al-Afghanin luoman maanalaisen panislamistisen verkoston, jonka ainakin Iranin šaahi, Venäjän keisari ja Intian muslimeja hallitseva Britannia kokivat uhkaksi itselleen.⁹²

⁸⁶ Al-Afghanista ks. esim. Mansfield 1978, s. 163-166 ; *Panislamizm i pantujurkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 559-563

⁸⁷ Mansfield 1978, s. 164 ; Eyrumlu 2001, s. 174

⁸⁸ Islamismien juurista ks. esim. Vatikiotis 1991, s. 62-71

⁸⁹ Mansfield 1978, s. 163

⁹⁰ Eyrumlu 2001, s. 159-162

⁹¹ Mansfield 1978, s. 164

⁹² *Panislamizm i pantujurkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 562-563 ; Eyrumlu 2001, s. 137-138

Venäjän keisari Aleksanteri III salli al-Afghanin asua Pietarissa kolme vuotta, 1886-89. Ilmeisesti al-Afghani oli hänen aseensa Britanniaa vastaan pelattavassa sisä-Aasian ”suuressa pelissä” – panislamismilla oli huomattavaa kannatusta Intian muslimi-intellektuellien parissa, ja britit näyttävät seuranneen erittäin tarkkaan al-Afghanin liikkeitä ja kirjoituksia.⁹³ Todennäköisesti tsaarin hallinto katui jälkepäin sallivuuttaan - panislamismi tuli näinä vuosina tunnetuksi Venäjän muslimi-intellektuellien parissa ja hallitsi monin tavoin ensimmäisen džadidistien sukupolven maailmankuvaa.

Panislamismi oli muslimiälymystön hallitseva aate 1880-luvulta 1900-luvun ensimmäiselle vuosikymmenelle. Sitten se menetti nopeasti kannatuksensa. Sen kilpailijaksi tulivat paikalliset kieleen perustuvat maallistuneet kansallisuusaatteet, esimerkiksi panturkkilaisuus ja panarabialaisuus. Venäjän muslimit olivat yleensä turkkilaiskuisia kansoja, joten heitä kiinnosti panturkkilaisuus. Se korosti turkkilaiskuisien kansojen yhteyttä, jonka perustana ei ollut uskonto, vaan yhteinen ”rotu” ja kieli.

Panturkkilaiset ideologit saivat vaikutteita 1800-luvun vertailevasta kielentutkimuksesta, joka osoitti kielten muuttuneen aikojen saatossa ja polveutuvan muutamasta alkukielestä. Samasta alkukielestä polveutuvat kielet ryhmiteltiin kieliperheiksi, joita olivat esimerkiksi indo-eurooppalainen ja suomalais-ugrilainen kieliryhmä. 1800-luvun vertaileva kielitiede oli luonteeltaan melko spekulatiivista ja teki hyvinkin kevyen todistusaineiston nojalla rohkeita teorioita, joita 1900-luvun kielitieteilijät sitten kumosivat. Yksi tällainen spekulatiivinen ajatus oli teoria ”uralilais-altailaisesta” eli ”turanilaisesta” kielikunnasta. Sen mukaan turkkilais-, mongoli- ja tunguusisukuiset kielet polveutuvat yhteisestä ”altailaisesta” alkukielestä, joka puolestaan polveutuu suomensukuisten kielten kanssa yhteisestä ”uralilais-altailaisesta” alkukielestä. Uralilais-altailainen kieliteoria oli 1800-luvulla yleisesti hyväksytty, ja muun muassa Mathias Castrén teki tutkimusmatkojaan sen pohjalta. 1900-luvun kielitieteilijät ovat hylänneet sen. Uralilaisia, turkkilaiskuisia, mongoli- ja tunguusi-kieliä pidetään nykyisin aivan erillisinä kielikuntina. Niillä voi mahdollisesti olla yhteinen alkuperä, mutta sitä ei voi nykytodeilla todistaa.⁹⁴

”Uralilais-altailaisen” kieliteoria tuli 1900-luvun alun Ottomaanivaltakunnassa suureen suosioon, ja sen perua on nykyisinkin Turkissa vallitseva yleinen käsitys suomalaisista turkkilaisista sukukansana. Turkkilaisia kiinnosti kuitenkin enemmän sukulaisuus mongoleihin, jotka olivat sentään luoneet historian laajimman imperiumin.

Uralilais-altailaisella määritelmällä turkkilaisista tuli hyvin suuri kansa. Esimerkiksi Ahmed-bei Agaev määritteli Istanbulissa ilmestyvässä panturkkilaisessa *Türk-Jurdu*-lehdessä ”turkkilaisen maailman” niin, että sen piirissä on 80 miljoonaa ihmistä ja se ulottuu *Mir islama* -lehden tiivistelmän mukaan

”--Balkanilta Mantšuriaan ja käsittää koko Vähän-Aasian, Balkanin, Krimin, Kaukasuksen, Dagestanin, Astrakanin, Volgan rannat, Saratovin, Samaran, Ufan, Kazanin, Orenburgin, Siperian, Jäämeren rannat, Mongolian, Venäjän ja Kiinan Turkestanin [nykyiset Kazakstanin, Turkmenistanin, Uzbekistanin, Tadžikistanin ja Kirgistanin valtiot sekä turkkilaiskuisien uiguurien asuttama Xinkiangin maakunta

⁹³ *Panislamizm i panturkizm*, *Mir islama* -lehti II, 1913, s. 559-560

⁹⁴ Häkkinen 1996, s. 44, 47, 67

Kiinassa –JT], Buharan, Hivan, Khorasanin [*Iranin koillisnurkkaus –JT*], Kaspianmeren pohjoisrannan, Azerbaidžanin ja muita alueita...⁹⁵

Siperia lienee päässyt ”turkkilaiseen maailmaan” tataariensa tähden. Tšingis-kaanin Mongoliolla on itseoikeutettu paikka tässä listassa. Mantšurian pääväestö mantšut ovat tunguuisukuinen kansa. Koillis-Iranissa sijaitseva Khorasan oli tuohon aikaan täysin persiankielinen maakunta, mutta sillä oli historiallisia siteitä turkkilaissukuisiin turkmeeneihin. Sitä paitsi Agaev koki persialaiset turkkilaiskansojen vihollisiksi.

Mirislama ei kerro Agaevin taustoja, mutta sukunimen –ev-pääte paljastaa hänet Venäjältä tulleet muslimiksi. Hänen paikannimiluettelossaan kiinnittää huomiota tataarikaupunkien –Astrakan, Samara, Ufa, Kazan, Orenburg - pikkutarkka luettelo samalla kun esimerkiksi Turkestanin monimiljoonainen väestö kuitataan yhdellä määreellä. Agaev näyttää olleen tataari kuten monet muutkin Istanbulin innokkaimmat panturkkilaiset.

Panturkkilaisuus ja panislamismi olivat 1900-luvun alun ottomaaniälymystön piirissä ideologisia kilpailijoita. Pan-turkkilaisuuden isänä pidetty Jusuf Aktšurin (syntynyt 1912, tunnettiin myös nimellä *Yusuf Akçura-oglu*, englanninkielisissä lähteissä joskus muodossa *Akchura*) piti panislamismia kestävämmänä perustana poliittiselle toiminnalle, koska ”uskonto, jonka lapsi se on, tulee häviämään sitä mukaan kuin tiede ja filosofia tunkeutuvat ihmisjärkeen”⁹⁶.

Panturkkilaiset itse ihannoivat turanilaisten kansojen pakanallista ”suuruudenaikaa”. Turkkiilaisten kansojen suurimpana sankarina he pitivät Tšingis-kaania, joka oli tunnustanut Siperian šamanismia muistuttavaa mongolien alkuperäisuskontoa. Aktšurin katsoi, että islam oli heikentänyt turkkilaiskansojen alkuperäistä voimaa ja sotilaskuntoa. Aktšurin otti tehtäväkseen palauttaa Tšingis-kaanin ja myös Timur-Lenkin maineen, mikä nostatti Istanbulissa pienen kulttuurisodan. Tšingis-kaanin ”vastustajat” syyttivät Tšingisiä julmaksi ”verenjuojaksi” ja huomauttivat, että pakanallisen ajan turkkilaiset olivat tietämättömiä ja primitiivisiä, kuten useimmat sisä-Aasiaan jääneet ”uralo-altailaiset” kansat edelleen.⁹⁷

Tataareilla oli erityinen ”intressi” palauttaa Tšingis-kaanin maine. Nationalismiin kuuluu omien historiallisten juurien määrittely, mieluiten mahdollisimman loistavaan menneisyyteen. Tataarien etnogeneesi liittyy kiistattomasti mongoleihin – koko kansannimi on mongolilaista alkuperää, ja Venäjän turkkilaisheimot sulautuivat yhteen tataarien kansaksi nimenomaan mongolivallan aikana. Mongolivaltakunta oli historian suurin imperiumi, joka oli alistanut jopa venäläisetkin. Ei siis ole yhteensattumaa, että Tšingis-kaanin kunnian puolesta taisteli Istanbulin kulttuuripiireissä nimenomaan tataari. Myös muut Venäjän turkkilaiskansat johtivat historialliset juurensa Tšingisiin. Keski-Aasian muslimikansat kutsuivat usein itseään yhteisnimellä ”tšagatai” – Tšingis oli läänittänyt Keski-Aasian toiseksi vanhimmalle pojalleen Tšagataille.

Tšingis-kaani nousi kunniaan Venäjällä viimeistään vuoden 1905 opiskelijaliikkeessä – eräs sen johtohahmoista, Ajaz Ishakov, myöhempi sosialistivallankumouksellinen, tunnettiin lempinimellä

⁹⁵ *Panislamizm i pantujurkizm*, *Mirislama* -lehti II, 1913, s. 601

⁹⁶ *Panislamizm i pantujurkizm*, *Mirislama* -lehti II, 1913, s. 596-598

⁹⁷ *Panislamizm i pantujurkizm*, *Mirislama* -lehti II, 1913, s. 602-605, 616-618. Aktšurin ajatuksissa on monien nationalististen historiantulkintojen tapaan paljon asiavirheitä – esimerkiksi Tšingis-kaani ei ollut turkkilainen, ja merkittävimmät turkkilaiskansat olivat hänen aikanaan jo kääntyneet islamiin.

”Tšingis”⁹⁸. Ishakovin ikätoveri Mir-Said Sultan-Galiev puolusteli 1919 Tšingis-kaania bolševikkitovereilleen näin:

”Tamerlanien, Tšingis-kaanien ja muiden mongoliryhtinoiden hyökkäykset Eurooppaan eivät vedä julmuudessa vertoja sille kaikelle, mitä eurooppalaiset tekivät ’löytämälleen’ Amerikalle.”⁹⁹

Panturkkilaisuus levisi Osmannivaltakunnan radikaalien länsimielisten, ns nuorturkkilaisten piirissä. Vuonna 1908 he pääsivät valtaan Istanbulissa, säätivät Osmanien valtakunnalle perustuslain ja seuraavana vuonna syrjäyttivät vastavallankaappausta yrittäneen Abdul Hamid II:n. Heidän mukanaan panturkkilaisuus läpäisi koko valtakunnan turkkilaisen poliittisen eliitin¹⁰⁰.

Nuorturkkilaisten valtaannousu merkitsi panislamismille iskuja, josta se ei toipunut enää koskaan. Panturkkilaisuus rikkoi muslimikansojen välisen solidaarisuuden, jota panislamismi oli tavoitellut. Nuorturkkilaisten nationalismi vieraannutti vuodesta 1908 lähtien Ottomaanivaltakunnan arabeja ja johti arabinationalismin syntyyn sen oppositioliikkeeksi. Lopulta arabit nousivat 1916 brittien tuella kapinaan turkkilaisia vastaan, ja koko Ottomaanivaltakunta hajosi.¹⁰¹ Panislamismien tärkeimmiksi perillisiksi tulivat toisaalta kieleen perustuvat kansallisuusaatteet, toisaalta teokratiaa tavoitteleva islamismi. Panislamismien aatteesta on jäljellä nykypäivänä vielä Islamilainen maailmanneuvosto, jolla ei kuitenkaan ole merkittävää poliittista painoarvoa.

Venäjällä panislamismi ja panturkkilaisuus eivät olleet ristiriitaisia aatteita kuten Ottomaanivaltakunnassa. Venäjällä asui noin 16 miljoonaa muslimia vuosisadan vaihteessa, ja he puhuivat lähes kaikki turkkilaiskuisia kieliä. Ainoa merkittävä ei-turkkilainen muslimikansa olivat Afganistanin rajalla asuvat tadžikit, jotka puhuivat persian murretta. Toisaalta tataarien länsipuolella asui turkkilaiskuisia kieltä puhuvia tšuvasseja, jotka olivat pääosin ortodokseja. Tadžikkien ja tšuvassien edustajat puuttuivatkin Venäjän muslimiliikkeestä. Näitä kahta isoa ja joitakin pienempiä kansoja lukuunottamatta voidaan yleistää, että ”muslimi” ja ”turko-tataari” olivat Venäjällä käytännössä synonyymeja. Siksi Venäjän panislamistit ja panturkkilaiset toimivat yhdessä, eikä näiden kahden ideologian välinen ero ollut heille kovin relevantti kysymys. Vuonna 1906 kehittynyt Venäjän muslimiliitto kantoi nimessään panislamismien tunnusta, mutta sen piirissä toimi myös henkilöitä, joita kiinnosti ennen kaikkea turkkilaisten kansojen yhtenäisyys.

Panislamismi ilmeni tsaarin-Venäjällä näkyvimmin kulttuurin alueilla. Muslimiulema piti yhteyttä islamilaisen maailman oppineisiin ja puhui arabiaa. Moni imaami oli asunut ja opiskellut nuoruudessaan islamilaisen maailman yliopistoissa Istanbulissa, Kairoissa, Beirutissa ja Medinassa. Panislamismien ihanteena monikielinen ihminen. Venäläiset panislamistiset toimittajat Abdurrašid Ibragimov ja Musa Bigiev pyrkivät toteuttamaan tätä ihannetta julkaisemalla lehtiä monella kielellä, mm. tataariksi, kazahiksi ja arabiaksi¹⁰².

⁹⁸ Aršaruni ym. 1931, s. 29

⁹⁹ Sultan-Galiev, *Sotsialnaja revoljutsija i Vostok*, Žizn natsionalnostei 2.11.1919

¹⁰⁰ *Panislamizm i panturkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 613-616

¹⁰¹ Nuorturkkilaisuuden vaikutusta arabinationalismin ja panislamismien haaksirikkoon käsittelee Mansfield 1978, s.181-186.

¹⁰² Bennigsen ym. 1979, s. 193, 198

Panturkkilaisuus näkyi Venäjällä selvimmin kielen alueella. Yksi panturkkilaisen ideologian kulmakiviä oli turkkilaiskansojen alkuperäisen kielellisen yhteyden palauttaminen. Turkkilaiskuiset kielet – tai panturkkilaisten terminologiassa ”murteet” – oli sulautettava yhdeksi yleisturkkilaiseksi kirjakielleksi, jota ymmärtäisivät kaikki turanilaiset kansat. Tämä projekti herätti suurta innostusta Venäjällä. Krimin tataari Ismail Gasprinski kehitti itse yleisturkkilaisen kirjakielen, jota ymmärtäisivät kaikki turkkilaiset ”Bosporista Kiinan rajalle”. Hän käytti sitä 1883-1914 julkaisemassaan *Tercüman-Perevodšik*-lehdessä. Lehteä luettiin ympäri Euroopan puoleista Venäjää. Lehti oli kaksikielinen – artikkelit ilmestyivät sekä ”turkin” että venäjän kielellä. Tästä päätellen Gasprinski ei luottanut siihen, että hänen yleisturkkilaista kirjakieltään ymmärrettäisiin kaikkien Venäjän turkkilaiskansojen piirissä.¹⁰³

Yhtenäinen turkin kieli oli myös Ottomaanivaltakunnan panturkkilaisten tavoitteena. 1900-luvun puolella perustettiin Salonikiin lingvistiryhmä, joka pyrki systemaattisesti ja tieteellisesti yleisturkkilaisen kirjakielen rakentamiseen. Pohjana oli Ottomaanivaltakunnan turkki, josta puhdistettiin pois arabialaisia ja persialaisia lainakerrostumia ja johon otettiin uudissanoja *Mir islaman* sanoin ”muinais- ja nykyturkista ja tataarin kielestä sanan kapeassa merkityksessä”. Kielioppia pyrittiin toisaalta uudistamaan aikalaisten puhetapaa vastaavaksi, toisaalta haluttiin ”palauttaa kielelle sen alkuperäinen luonne, lähentää sitä ’hurjien paimentolaisten’, muinaisten džagataiden ja uiguurien kieleen, sulauttaa yhteen turkkilaisten kielten tai kuten he itse sanoivat, murteiden eri haarat”.¹⁰⁴

Kieliopin modernisoiminen ja sen ”alkuperäisen luonteen palauttaminen” olivat toisilleen vastakkaisia pyrkimyksiä. Modernisoiminen edisti kielen ymmärrettävyyttä osmanniaikalaisten parissa, ”alkuperäisen luonteen palauttaminen” Venäjän turkkilaisten parissa (riippuen tietysti siitä, kuinka pitkälle ne olivat itse etääntyneet ”alkuperäisestä” turkin kielestä). Salonikilaisten kielenhuoltotyö lienee painottunut modernisaatioon ja edistänyt enemmän osmanniturkkilaisen kuin yleisturkkilaisen kirjakielen kehitystä. Venäjältä Turkkiin paennut tataariemigrantti Ajaz Ishakov tiedosti tämän vaaran vuonna 1925, kun hän pohti yleisturkkilaista kieltä kehittävän keskuksen ihanteellista sijaintia:

”Mitä kauempana tämä keskus on Konstantinopolista, sitä helpompi sitä on suojella ’osmannilaisuuden’ vaikutteilta, ja mitä idempänä se on, sitä lähempänä se on henkisesti Azerbaidžania ja Turkestantia.”¹⁰⁵

Käytännössä ”yleisturkkilaisen kielen murre-erot” tuottivat vakavia ymmärrettävyysoongelmia. Nämä ongelmat eivät olleet ylittämättömiä asiaan vihkiytyneelle panturkkilaiselle intellektuellille. Kouluaan aloittavalle lapselle tai sanomalehteä tavaavalle puolilukutaidottomalle talonpojalle ne saattoivat muodostaa ratkaisevan esteen opintiellä. Panturkkilainen kieli-ideologia oli ristiriidassa sen džadidistisen periaatteen kanssa, että kansanopetus ja –valistus tuli toteuttaa kielellä, jota kansa itse käyttää ja ymmärtää.

Panturkkilaisen ihanteen ja kansanopetuksen käytännön välinen ristiriita ratkaistiin kehittämällä paikallisia kirjakieliä joita kuitenkin varottiin kutsumasta ”kieliksi”. Ne olivat ”murteita”. Venäjällä näyttää olleen 1900-luvun vaihteessa kehitteillä ainakin kolme eri turkkilaista kirjakieltä: tataari, azeri

¹⁰³ *Panislamizm i panturkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 601, 610 ; Bennigsen ym. 1979, s. 197 ;

Aršaruni ym. 1931, s. 47

¹⁰⁴ *Panislamizm i panturkizm*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 610-612

¹⁰⁵ Aršaruni ym. 1931, s. 92

ja ”tšagatai”, joka nimettiin 1920-luvulla uzbekiksi. Käytännössä tataarista tuli Venäjän muslimien johtava ”murre”. Tataarien kouluttamat papit ja opettajat ja tataarien julkaisemat kirjat, oppimateriaalit ja sanomalehdet loivat 1900-luvun tataarin kielestä Venäjän muslimien kirjallisen *lingua franca*n. 1920-luvulla neuvostovalta kuitenkin hajotti tämän kielellisen yhtenäisyyden suosimalla erillisten kirjakielten kehittämistä.

Panturkkilaisuus kytkeytyi alusta lähtien vahvasti tataarinationalismiin. Parimiljoonainen tataarikansa oli yksinään vain pisara Venäjän kansojen meressä, mutta ”turkkilais-tataarilaiset kansat” olivat yhteenlasketulta väkiluvultaan ja potentiaaliselta voimaltaan jo Venäjän veroinen kansakunta. Useat johtavat tataarinationalistit olivat vannoutuneita panturkkilaisia. Venäjän muslimien džadidistisen liikkeen käynnistäjä, Krimin tataari Ismail Gasprinski oli kiinnostunut turkkilaiskansojen kielellisestä (muttei valtiollisesta) yhtenäisyydestä. Edellämäinittu Tšingis-kaanin puolustaja, Simbirskin tataari Jusuf Aktšurin oli 1906 perustetun Venäjän tärkeimmän muslimipuolueen Itifaqin keskuskomitean jäsen ennen kuin emigroitui 1908 Turkkiin, jossa hän oli asunut jo ennen vuotta 1906. Vuoden 1905 Islah-opiskelijaliikkeestä ainakin Ajaz Ishakov ja Galimdžan Ibragimov olivat hengeltään panturkkilaisia.¹⁰⁶

Aršaruni ja Gabidullin pitävät jopa koko panturkkilaista liikettä Venäjän muslimien, käytännössä siis tataarien parissa syntyneenä:

”Tosiasiassa panturkkilaisuus on venäläisten olosuhteiden luomus. Turkista, Stanbulista se onnistui löytämään itselleen kannattajia ja suojelijoita vasta, kun venäläiset ja turkkilaiset panturkistit olivat käyneet monta vuotta taistelua ”osmanismia” vastaan, jonka perustava ajatus on kieltää osmaniturkkilaisten ja Venäjän turkkilais-tataarien välinen sukulaisuus huolimatta yhteisestä uskonnosta ja kielellisestä samankaltaisuudesta. Vasta vuoden 1908 Turkin vallankumouksen ja nuorturkkilaisten voiton jälkeen panturkkilaiset ja panturanilaiset ideat saivat jalansijaa Turkin hallitsevissa piireissä. Konstantinopolista tuli keskus, jonne venäläiset panturkistit suuntasivat etenkin taantumuksen vuosina [1907-17 – JT].”¹⁰⁷

Mir islama –lehden nimettömät kirjoittajat puolestaan pitävät tataari Jusuf Aktšurinia panturkkilaisuuden suurimpana julistajana, ideologina ja organisoijana, ”auktoriteetiltaan Jemaleddin al-Afghanin veroisena”, vaikka suhtautuvatkin hänen ajatuksiinsa hyvin kriittisesti¹⁰⁸.

Panislamistinen ja panturkkilainen separatismi tsaarin-Venäjällä

1900-luvun alussa panislamismista tuli tsaarinvallalle sosialismin veroinen demoni. Kaikki muslimien harjoittama vallankumouksellinen tai vain džadidistinen toiminta leimattiin panislamistiseksi. Panislamismia ja panturkkilaisuutta ei eroteltu toisistaan. Erityisesti tataareja epäiltiin panislamismista – Aršaruni sanoo Ufan santarmihallinnon päällikön sekoittaneen ”kaikki, joilla on jokin suhde tataareihin, yhdeksi epämääräiseksi panislamismien sotkuksi”¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Aktšurinista ks. *Panislamizm i panturkizm*, *Mir islama* -lehti II, 1913, s. 571, 596-598 ; Gasprinskista, Ibragimovista ja Ishakovista ks. Bennigsen ym. 1979, s. 197-200.

¹⁰⁷ Aršaruni ym. 1931, s. 13

¹⁰⁸ *Panislamizm i panturkizm*, *Mir islama* -lehti II, 1913, s. 571, 596

¹⁰⁹ Aršaruni ym. 1931, s. 16

Tsaarin poliisikoneiston käsityksiä panislamismista kuvaa sisäministeriön poliisiosaston johtajan Beletskin laatima raportti vuodelta 1912. Raportti ”tietää” panislamismien syntyneen Sudanissa. Raportin mukaan ”Turkin sulttaanin” lähettiläät kiertelevät pitkin Venäjää punomassa salaliittoja ”gjaureja” (uskottomia) vastaan ja julistamassa, että ”muslimien on tullut aika ottaa ase käteen”. Venäjän moskeijoissa ”saarnattiin joka päivä, että muslimien on otettava valtaansa koko ihmiskunta”. Panislamistien pyrkimyksenä on luoda ”kaikille muslimeille yhteinen turkin kieli, jota ymmärtäisivät niin turkkilaiset kuin tataaritkin”. Tämä tavoite palvelee ”myös poliittisia tavoitteita – nimittäin raja-aitojen hävittämistä erillisten turkkilaisheimojen väliltä ja kaikkien turkkilaisten yhdistämistä yhdeksi kansaksi ja kansakunnaksi”. ”Tämä liike on sitäkin uhkaavampi, kun se on ulospäin näkymätöntä – kukaan ei osaa sanoa mitä on tekeillä, kun yksikään oikeuskoinen ei suostu paljastamaan tätä salaisuutta.”¹¹⁰

Beletski tiivistää johtopäätöksensä panislamismista:

”Pääperiaate, jonka ympärille nykyisin keskittyy panislamistinen liike, joka ikään kuin muodostaa sen sielun, ne ideat, jotka elähdyttävät sen agitaattoreita ja joita he pyrkivät tuomaan muslimien kansanjoukkojen tietoisuuteen, ovat koko muslimimaailman yhdistäminen Turkin vallan alle, niin että luodaan yleisturkkilainen tasavalta (*vseturetskaja respublika*).”¹¹¹

Kiinnostava piirre Beletskin raportissa on sen sisäinen epäjohdonmukaisuus panislamistien ideologian suhteen: panislamistit toimivat toisaalta ”kalifin” laskuun, toisaalta he tavoittelevat ”yleisturkkilaista tasavaltaa”. Toisaalta turkkilaiset ja persialaiset keuhuvat Venäjän muslimeille ”vapautuneensa meitä ahdistaneesta itsevaltiudesta” ja kehottavat Kaukasian muslimeja ”tuhoamaan despootit ja despotismien”. Toisaalta raportti siteeraa Pariisissa ilmestyvää venäjänkielistä *Musulmanin*-lehteä, jonka mukaan ”panislamismia heikentää jonkin verran venäläisen kulttuurin kasvu tietämättömissä muslimijoukoissa sekä viimeaikoina yleistynyt vapaa-ajattelu uskonnollisten käsitysten suhteen”.¹¹² Beletski ei itse kommentoi tätä ristiriitaa, kenties ei edes huomaa sitä. Raportti vaikuttaa pikemminkin tilaustyönä tehdyltä, hallitsevien piirien sisäiseen käyttöön tarkoitettulta propagandaiskulta kuin analyttiseltä tutkimukselta. Raportti sisältyy Aršarunin ja Gabidullinin teokseen, ja sen mukaanoton tarkoitus lienee osoittaa, kuinka epä-älyllisesti tsaarin poliisihallinto suhtautui vastustajiinsa.

Tsaarin poliisihallinnon epävarmuus vastustajiensa haluamasta valtiomuodosta selittyy Iranissa ja Turkissa tapahtuneilla muutoksilla. Iranissa tapahtui perustuslaillinen vallankumous 1906 ja Turkissa 1908. Nämä vallankumoukset sattuivat samoihin aikoihin kun Venäjän oma perustuslaillinen vallankumous oli jäämässä tappiolle. Turkki ja etenkin Iran näyttivät jonkin aikaa mallivaltioilta, joiden opetuksia voisi soveltaa Venäjälläkin. Kun vielä Turkin vallankumoukseen liittyi panturkkilaisuuden nousu valtiiovallan ohjaimiin ja lähentyminen Saksaan, tsaarinvallan kaikki, jopa keskenään ristiriitaiset muslimeihin liittyvät pelot näyttivät käyvän toteen. Kaikkien muslimien yliherruutta tavoitteleva kalifi, sunniittien ja šiialaisten liittyminen yhteen, ulkomaisten ”turkkilaisten”

¹¹⁰ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 105, 107-108

¹¹¹ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 102

¹¹² Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 107-108, 110-111. Landa (1995, s. 148) vahvistaa, että Pariisissa todella ilmestyi venäjänkielinen *Musulmanin*-lehti muttei kerro sen taustoista.

ja kotimaisten ”tataarien” liitto Venäjää vastaan sekä vallankumouksellinen perustuslaillisuus ja tasavaltalaisuus sulautuivat yhteen ”yhdeksi epämääräiseksi panislamismien sotkuksi”.

Kuten luvussa *Džadidistien taistelu tsaarinvallan kanssa* osoitettiin, tsaarinvalta liittoutui vuosien 1905-17 kulttuuritaistelussa vanhoillisten qadimistien kanssa uudistusmielisiä džadidisteja vastaan. Džadidistit olivat vaarallisempia, koska he pyrkivät saamaan muslimien käsiin ”edistyksen välineitä”. Beletskin raportin sanankäänteet viittaavat kuitenkin siihen, että liitto qadimistien kanssa oli puhtaasti taktinen, yhteisen vihollisen synnyttämä. Perimmiltään tsaarin hallinto suhtautui syvän epäluuloisesti myös vanhoillisiin muslimeihin ja epäili heidän juonivan moskeijoissaan omalla käsittämättömällä kielellään salaliittoa valtiojärjestystä vastaan.

Useimmat Beletskin raportin konkreetit todisteet muslimien salaliitosta liittyvät džadidisteihin ja erityisesti heidän kouluhinsa. Raportti kertoo mm. että Abdullah Bobinskin džadidistisessa medresessä oli ”ylystetty Turkkiä ja Turkin sulttaania” ja että siellä oli toiminut luvattomia Turkista tulleita opettajia. Astrakanissa toimineessa medresessä olivat oppilaat pukeutuneet ”turkkilaiseen univormuun” (turkkilaistyyliin koulupukuun?), opiskelleet ”sotilasvoimistelua” ja hakeneet stipendejä jatko-opiskeluun Konstantinopoliin. Ohrana taltioi arkistoihinsa buharalaisen kansanvalistusseuran säännöt, joiden mukaan järjestö pyrkii perustamaan Turkestanin alueelle kouluja ja rahoittamaan lahjakkaimpien opiskelijoiden jatko-opintoja Konstantinopolissa.¹¹³

Missä määrin tsaarin poliisin pelot olivat aiheellisia? Suunnittelivatko venäläiset panislamistit todella irtautumista Venäjästä ja liittymistä Osmannivaltakuntaan? Beletskin raportti mainitsee nimeltä vain yhden yksiselitteisen salaliittolaisjärjestön, *Ittigat Islamie*. Järjestön nimi on otettu arabiankielisistä sanoista *al-Ittihad al-islami* (”Islamilainen liitto”). Arabian h-äänteen muuttuminen g-äänteeksi on tyypillistä nimenomaan tataareille (vertaa ”Ibrahimin” muuttuminen ”Ibragimiksi”), joten järjestö lienee tataarilainen. Beletski siteeraa järjestön sääntöjä, joissa tavoitteeksi asetetaan mm. ”levittää ... venäläisten ja muiden kristittyjen pariin Mahometin opetuksia ortodoksisen uskon vahingoksi” ja ”salaa sekaantua eurooppalaisten valtioiden ja erityisesti Venäjän politiikkaan ja mahdollisuuksien mukaan tuottaa vahinkoa viimeksimainitulle”¹¹⁴. Tavoitteet ovat siis sängen kunnianhimoisia siihen nähden, että kyseistä järjestöä ei mainita missään muussa käytössäni olleessa lähteessä, eikä Beletskikään osaa yksilöidä ainuttakaan sen jäsentä tai tekoa. Venäjän etujen vahingoittaminen ulkopolitiikan saralla viittaa siihen, että järjestö olisi ollut jossain tekemisissä Istanbulissa toimineen tataariemigrantti Jusuf Aktšurin kanssa (ks. edempänä).

Beletski mainitsee myös nimettömän ”turkkilaisen emissaarin”, joka saapui Kazaniin ”opettajan ominaisuudessa” ja kertoi arvatenkin džadidistisen medresen oppilaille, että itsevaltiudesta vapautuneet Turkki ja Persia aikovat liittyä yhteen, minkä jälkeen kaikki muslimivaltiot tulevat vapaaehtoisesti mukaan tähän liittoon. Sen jälkeen onkin aika ”aloittaa taistelu kristittyjen valtioita, erityisesti kirottua Venäjää vastaan”. Toisesta emissaarista, ”Turkin sulttaanin sihteeristä” hän tietää nimenkin. Tämä emissaari valmistelelee Turkestanissa kansannousua ”gjaureja” vastaan ja puhuu muslimien yhtenäisyydestä ”Indostanista” Afrikkaan. Lähettäjä kiertelee myös Kaukasuksella. Panislamististen salaliittohankkeiden takana on Turkin sulttaanin lisäksi Yhtenäisyys ja edistys –järjestö, jolla oli

¹¹³ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 102-103, 107-108; *Ustav buharskogo poleznogo (stšastlivogo) obštšestva rasprostraneniija znanij sredi vseh* teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 133-135

¹¹⁴ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 101

kansalliset osastot sekä Osmannivaltakunnassa että Persiassa ja joka raportin mukaan käytti salaliittolaistoimintansa verhoon kansanvalistustyötä.¹¹⁵ Järjestö oli ainakin Turkissa vaikutusvaltainen, mutta sen tarkempi ideologia ei käy ilmi lähteistäni.

”Turkkilaisten emissaarien” olemassaoloa ei ole aihetta epäillä. Osa heistä on ollut tavallisia opettajia, joita uusi džadidistinen koululaitos hankki tuomaan turkkilaisia opetusmenetelmiä ja oppimateriaaleja. Turkkilaiset olivat Venäjän muslimeja pitemmällä sekulaarin koululaitoksen kehittämisessä, joten oli luonnollista, että džadidistit nojautuivat kokeneempiin uskonveljiinsä ja kielisukulaisiinsa. Osa ”emissaareista” oli aitoja ottomaaniagentteja, jotka yrittivät rakentaa maanalaista verkostoa käytettäväksi äärimmillään jopa kansannousua varten. Kalifi Abdul Hamid II pyrki hyödyntämään ja laajentamaan al-Afghanin luomaa panislamistista verkostoa, ja tämä verkosto toimi myös Venäjällä. Myöhemmin nuorturkkilaiset saivat palvelukseensa Jusuf Aktšurin ja Abdurrašid Ibragimovin, joilla molemmilla oli erittäin laaja suhdeverkosto Venäjällä. Poliisijohtaja Beletskin maininnat Turkin ja Persian yhdistymisaikeista ja koko maailman muslimien vapaaehtoisesta liittymisestä tähän liittoon olivat todellisia panislamistien unelmia, jotka tosin eivät koskaan olleet lähelläkään toteutumistaan. Turkkilaiset ”emissaarit” ovat epäilemättä kertoneet kuulijoilleen näistä unelmista, ja kuulijat ovat epäilemättä olleet hyvin kiinnostuneita.

Ottomaanivaltakunnan panislamistinen tai panturkkilainen propaganda on vaikuttanut erityisen tehokkaasti Turkestanissa eli Keski-Aasiassa. Tämä alue oli liitetty Venäjään vasta sukupolvea aiemmin, ja nykyisen Uzbekistanin alueella sijaitsevat Buharan ja Hivan emiirikunnat jäivät 1920-luvulle asti puoli-itsenäisiksi. Itsenäisyysunelma eli Turkestanissa vahvana, ja Venäjän vallan vastustajat saattoivat toimia näistä emiirikunnista käsin. Turkestanilaisten tyytymättömyys puhkesi ns. basmatš-vastarintaliikkeeksi 1918-23. Yksi basmatš-liikkeen johtaja oli vanha ottomaanikenraali Enver Paša¹¹⁶, jonka arvovalta perustui Turkestanin ja Turkin välisiin tiiviisiin kulttuurisisiteisiin ja epäilemättä myös ”turkkilaisten emissaarien” luomiin perinteisiin yhteyksiin. Turkestanissa toimi myös verkosto, jonka al-Afghani oli rakentanut jo ennen joutumistaan Istanbulin palvelukseen¹¹⁷.

Turkestanin ohella ”turkkilaisemissaarien” keskeistä toiminta-alueita oli Beletskin raportin mukaan Kaukasus. Se oli lähinnä Turkkiä sijaitseva Venäjän turkkilaisalue, ja se muodosti myös kulkuyhteyden Turkin ja Turkestanin väliin. Kaukasuksen suurin turkkilaiskansaa azerit olivat Venäjän muslimeista kielellisesti kaikkein lähimpänä turkkilaisia. Alueen vuoristokansat – tšetšeenit, tšerkessit ym. - olivat Venäjän muslimikansoista kaikkein vanhoillisimpia ja tunsivat kaikkein syvintä epäluuloa kristittyjä venäläisiä kohtaan. Kaukasiassa ei kuitenkaan syntynyt samanlaista vastarintaliikettä kuin Turkestanissa. Öljynviennistä riippuvaisille azereille Venäjä oli tärkein markkina-alue. Vuoristokansoilla puolestaan oli laaja itsehallinto, joka vähensi kulttuurisen uhan tunnetta. Lisäksi tyytymättömyyksiä oli sekä tsaarin että ottomaanisulttaanin lupa muuttaa Turkkiin. Tätä lupaa käyttivät 1800-luvun loppuvuosina sadattuhannet ihmiset suvuittain ja kyläkunnittain, mikä tylsistytti esimerkiksi tšerkessien perinteisen venäläisvastaisen vastarinnan¹¹⁸. Poliisiosaston päällikkö Beletski myöntääkin raportissaan, että turkkilaisemissaareilla ei ole ”toistaiseksi” ollut mainittavaa menestystä vuoristokansojen parissa¹¹⁹.

¹¹⁵ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 107-110

¹¹⁶ Pipes 1964, s. 255-260

¹¹⁷ Landa 1995, s. 120-121

¹¹⁸ Landa 1995, s. 138-139

¹¹⁹ Poliisiosaston johtajan S. Beletskin raportti 13.3.1912 teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 108

Kolmas potentiaalinen vastarinta-alue oli Krimin niemimaa, jonka tataariväestö oli ollut vasallisuhteessa Ottomaanivaltakuntaan 1475-1774 ja koki sen kulttuurisesti läheiseksi. Krimillä tyytymättömyys kanavoitui Kaukasuksen tapaan satojentuhansien ihmisten muuttoliikkeeksi Turkkiin. Muuttoliikkeen seurauksena Krimin tataarit jäivät vähemmistöön omassa maassaan, ja heidän tyytymättömimmät aineksensa olivat ulkomailla.¹²⁰ Krimin džadidistien henkinen johtaja Ismail Gaprinski oli kyllä panturkkilainen, mutta panturkkilaisuus merkitsi hänelle ainoastaan turkkilaiskansojen kulttuuri- ja kieliyhteyttä, ei valtioliittoa. Hän vakuutti lojaalisuuttaan tsaarille ja piti tataarien joutumista Venäjän valtaan ”historiallisena välttämättömyytenä”¹²¹. Gasprinskin lojaalisuus tosin vei häneltä tataarien nuoren polven kannatuksen Stolypinin aikana, mutta heidänkin tyytymättömyytensä näyttää kohdistuneen pikemminkin tsarismiin ja venäläiseen maanomistajaluokkaan kuin valtioyhteyteen sinänsä.

Volgan ja Siperian tataareille turkkilaiskansojen valtiollinen yhteys oli jo geopoliittisista syistä epärealistinen ajatus. Heidän ydinalueensa Kazanin kuvernementti oli linnuntietä pitkin noin 500 kilometrin päässä Moskovasta ja 2000 kilometrin päässä Istanbulista. Krim, Kaukasia ja Turkestan olisivat vielä voineet ”vain” lohjeta irti Venäjän reunoilta ja liittyä panislamistiseen tai –turkkilaiseen valtioyhteyteen. Kazanin osalta tämä olisi ollut mahdollista vain siinä tapauksessa, että koko Venäjän imperiumi olisi hajonnut pieniksi osiksi. Tällainen näkymä avautui hetkeksi sisällissodan alkuvuosina 1918-19, mutta tsaarinvallan aikana sen on täytynyt tuntua äärimmäisen epäuskottavalta vaihtoehdolta.

Džadidistinen tataarinuoriso vihasi tsaarinvaltaa ja halveksi sen kanssa yhteistyöhön ruvenneita venäläisiä liberaaleja Stolypinin valtaannousun jälkeen. He eivät kuitenkaan pyrkineet suuressa mitassa kapinaan Venäjää vastaan tai valtioliittoon Ottomaanivaltakunnan kanssa. He halusivat vain uudistaa Venäjää radikaalisti ja olivat tässä tarkoituksessa valmiita liittoon venäläisten sosialistien kanssa. Poliisiosaston johtaja Beletskin kiinnostus tataarikouluja kohtaan lieneekin enemmän vallankumouksen kuin separatismin pelkoa. Kun vallankumoukselliset leimattiin separatisteiksi, sisäinen poliittinen vastarinta voitiin selitettävä ulkomailta johdetuksi maanpetokselliseksi toiminnaksi. Tämä selitysmalli oli sopusoinnussa sisäministeriön paranoidisen maailmankatsomuksen kanssa. Panislamismi oli tässä mielessä ”hyvä vihollinen”, minkä myös Stalinin ideologit tulivat aikanaan huomaamaan.

Ainoat lähteissäni esiintyvät Volgan tataarit, joilla näyttää olleen jo tsaarinvallan aikana selvästi artikuloituja separatistisia tavoitteita, olivat Jusuf Aktšurin ja Abdurrašid Ibragimov.

Jusuf Aktšurin mainittiin luvussa *Panislamismi ja panturkkilaisuus* Tšingis-kaanin maineen palauttajana. Aktšurin näyttää tavoitelleen vielä vuosina 1905-08 pelkkää Venäjän perustuslaillista uudistamista. Hän oli Ittifaq-puolueen keskuskomitean toiseksi korkeimmalle rankeerattu jäsen ja edusti Venäjän muslimeja perustuslaillisten demokraattien (”kadettien”) keskuskomiteassa¹²². Ittifaq kannatti perustuslaillista tsaarinvaltaa, eikä puoluetta voi parhaalla tahdollakaan kutsua separatistiseksi. ”Kadetit” olivat venäläinen puolue, jonka piirissä ainoa panislamismia sivuava ajatus oli haave liittää Turkin salmet Venäjään ja nostaa Venäjän lippu liehumaan Hagia Sofian katedraalin huipulle. Aktšurin muutti nuorturkkilaisesta valtaannousun jälkeen 1908 Istanbuliin, missä hän oli jo viettänyt suurimman osan lapsuus- ja nuoruusvuosistaan. Siellä hän joko radikalisoitui tai toi julki salaisena pitämänsä radikalismien. Vuonna 1913 *Mirislama* -lehti luonnehtii hänen suhdettaan Venäjään lyhyesti näin:

¹²⁰ Pipes 1964, s. 12 ; Landa 1995, s.

¹²¹ Landa 1995, s. 146

¹²² III. *vserossijski musulmanski sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 120 ; Aršaruni ym. 1931 s. 31

”Hän pitää Venäjää suurimpana esteenä tämän ideansa [*panturkkilaisuuden –JT*] toteutumiseksi, koska Venäjän alamaisina on niin paljon turkkilaisia. Toisaalta hän toivoo muiden hallitusten luovan yhteistyössä järjestelmän, joka olisi suunnattu Venäjää vastaan.”¹²³

Vuosi *Mir islaman* artikkelin jälkeen alkoi ensimmäinen maailmansota. Aktšurin ryhtyi yhteistyöhön ottomaanivaltan kanssa. Vuonna 1915 hän johti venäläisemigranttien delegaatiota Itävaltaan ja Saksaan. Venäjän sisäministeriön poliisiosasto (siis herra Beletskin johtama osasto) sai tietoonsa, että delegaatio oli ehdottanut huomattavia rajajärjestelyjä siinä tapauksessa, että keskusvallat voittaisivat sodan. Krimistä ja Turkestanista tuli muodostaa Turkin suojeluksessa olevat ”kaanikunnat”, ja Volgan ja Kaspian alueet tuli tunnustaa ”neutraaleiksi”¹²⁴. Poliisiosaston raportti ei kerro, kuinka keskusvallat suhtautuivat tähän ehdotukseen.

Aktšurin ei näytä saavuttaneen merkittävästi kannatusta Venäjällä, ei edes omassa suvussaan. Aršaruni ja Gabidullin mainitsevat Aktšurinit yhtenä tataarien porvarissuvuista, joille ensimmäinen maailmansota tuotti selvää taloudellista hyötyä. Suvun Simbirskin-verkatehtaat pyörivät täydellä kapasiteetilla yrittäessään tyydyttää Venäjän armeijan sotilasmanttelien tarvetta.¹²⁵

Toinen tunnettu tataaripoliitikko, joka valitsi vuonna 1914 Turkin puolen, oli Abdurrašid Ibragimov (lyhyesti Rašid, k. 1944). Hän oli Medinassa hengellisen koulutuksen saanut panislamisti, kun Aktšurin oli Istanbulissa maallisen koulutuksen hankkinut panturkkilainen. Ibragimov asui 1895-1904 Istanbulissa ja oli panislamismien isän Jemaleddin al-Afghanin lähin venäläinen aatetoveri. Juuri hän sanoi ”muslimien välisen sukulaisuuden ja solidaarisuuden” elävän ”heidän sieluissaan ja veressään” (ks. luku *Džadidismi taloudellisena selviytymisstrategiana*). Hän oli myös ainoa lähteissäni esiintyvä Venäjällä asuva tataari, joka tunnustautui panislamistiksi, tosin vain suullisesti ja omiensa keskuudessa. Ottomaanivaltan luovutti hänet 1904 Venäjän poliisiviranomaisille, mutta hänet jouduttiin vapauttamaan laajan tukikampanjan ja maan vallankumouksellisen tilanteen vuoksi jo samana vuonna. Hän oli 1906 perustetun Ittifaq-puolueen organisatorinen isä, ja sen ensimmäisessä keskuskomiteassa hänet rankeerattiin sen ensimmäiseksi jäseneksi (toisena oli Aktšurin). Ibragimov muutti ulkomaille vuonna 1910 ja matkusteli mm. Intiassa ja Turkissa ilmeisestikin panislamistisissa tehtävissä. Ensimmäisen maailmansodan aikana hän agitoi Saksassa ja Itävallassa muslimikansoihin kuuluvia venäläisiä sotavankeja yhteistyöhön keskusvaltojen kanssa. Hänen menestyksensä ei ilmeisesti ollut kovin hyvä, koska keskusvaltojen puolella taistelleista Venäjän muslimeista ei ole jäänyt mitään jälkeä käytössiinä olleisiin lähteisiin.¹²⁶

Sen enempää Aktšurin kuin Ibragimovkaan eivät palanneet vallankumouksen jälkeen Venäjälle. Väliaikaiselle hallitukselle ja valkoisille kenraaleille he olivat maanpettureita, bolševikeille ideologisia vastustajia. Venäjän muslimitkaan eivät näytä olleen enää halukkaita tukikampanjaan saadakseen heitä keskuuteensa.

¹²³ *Panislamizm i panturkkilaisuus*, Mir islama -lehti II, 1913, s. 598

¹²⁴ Aršaruni ym. 1931 s. 56

¹²⁵ Aršaruni ym. 1931 s. 52

¹²⁶ Bennigsen ym. 1979, s. 198 ; Aršaruni ym. 1931, s. 23-24 ; III. *vserossijski musulmanski sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 120

Aktšuria, Ibragimovia ja vastaavia yksittäistapauksia lukuunottamatta tataarit eivät näytä käyttäneen hyväksi ensimmäistä maailmansotaa kapinoidakseen Venäjää vastaan tai edistääkseen valtioliittoa Ottomaanivaltakunnan kanssa. Sodan alkaessa 1914 Venäjällä toteutettiin joukkoliikekannallepano. Käyttämässäni lähteissä ei ole mainintaa muiden muslimikansojen kuin Volgan tataarien joutumisesta rintamalle. Baškiirien asevelvollisuudesta ei ole lähteissäni mainintaa, mutta heidän sotataitonsa nousi sisällissodan aikana suorastaan legendaksi, mikä viittaa siihen, että he olisivat ehtineet hankkia kokemusta modernista sodankäynnistä maailmansodassa¹²⁷. Pohjoiskaukasialaiset ja keskiaasialaiset saivat vapautuksen asepalveluksesta kuten muutkin epäluotettavat tsaarin alamaiskansat (esimerkiksi suomalaiset). Pohjoiskaukasialaisia palveli silti runsaasti vapaaehtoisina vuoristokansojen soturiperinteen mukaisesti. Kun kazahi-kirgiisejä yritettiin määrätä aseetomiin tehtäviin rintamaoloihin vuonna 1916, he nousivat aseelliseen kapinaan.¹²⁸ Azerien ja Krimin tataarien sisällissodassa osoittama täydellinen sotataidon puute viittaa puolestaan siihen, että he olisivat saaneet vapautuksen maailmansodasta.

Näyttää siis siltä, että Venäjän hallitus arvioi elokuussa 1914 ainoastaan tataarit ja kenties baškiirit kyllin luotettaviksi muslimikansoiksi taistelemaan tsaarin puolesta saksalaisia vastaan. Muut kansat rankeerattiin suomalaisten rinnalle potentiaalisiksi kapinoitsijoiksi. Tataarit ja baškiirit asuivat kaikkein syvimmällä Venäjän uumenissa, joten heidän luotettavuutensa on saattanut perustua enemmän geopolitiikkaan kuin heidän mielialoihinsa. Kazanin kuvernööri raportoi marraskuussa 1914 Pietariin, että kuvernementin muslimiväestö ei ole osoittanut mieltään sen enempää sodan puolesta kuin sitä vastaan, vaikka kuvernementista rintamalle lähteneiden enemmistö on muslimeja. Yksittäiset tataarisotilaat valittavat rintamalta lähettämässään sensuurin avaamissa kirjeissä olevansa ”gjaurien (uskottomien) käsissä”. Tähän tuntemukseen lienee vaikuttanut se, ettei muslimipappien sallittu toimia Venäjän armeijassa.¹²⁹

Stalinistihistorioitsijat Aršaruni ja Gabidullin koettavat todistaa duuman muslimiedustajien olleen tsaarin sotapolitiikan kritiikittömiä kannattajia. Heidän esityksestään käy kuitenkin ilmi, että muslimiryhmittymän kuudesta duumaedustajasta vain kolme allekirjoitti julkilausuman, jossa ilmaistiin muslimien ”valmius taistella loppuun saakka ja puolustaa Venäjän yhtenäisyyttä”¹³⁰. Tulos on heikko, kun ottaa huomioon, että Stolypinin vaalilait olivat jättäneen äänioikeuden vain kaikkein luotettavimmalle muslimien vähemmistölle.

Panislamismien ja panturkismien välitilinpäätös ensimmäisen maailmansodan vuosilta osoittaa, että Venäjän muslimit eivät pyrkineet avoimesti kapinoimaan Venäjää vastaan, poikkeuksena tästä Keski-Aasian muslimit. Toisaalta Venäjän muslimit eivät olleet halukkaita taistelemaan Venäjän puolesta, eikä heitä pääosin uskallettu pakottaa armeijaan. Ne jotka pakotettiin, sijoitettiin Saksan-rintamalle. Turkin-rintamalla ei näytä olleen muslimisotilaita – epäily sodan oikeutuksesta olisi voinut kasvaa liian suureksi, ja sotilaat olisivat voineet loikata joukoittain vastapuolelle. Muslimisotilaat eivät halunneet taistella Turkia vastaan mutta eivät toisaalta sen puolestakaan - Saksan ja Itävallan vangeiksi joutuneet muslimisotilaat näyttävät valinneen mieluummin vankeuden kuin taistelemisen Osmannivaltakunnan puolesta. Kenties he pelkäsivät, että maanpetos sulki heiltä pysyvästi paluun

¹²⁷ Ainoa löytämäni viittaus baškiirien asevelvollisuuteen on, että tuleva baškiiri johtaja Ahmed Zeki Validov kertoo muistelmissaan ehtineensä olla sodan alussa 15 päivää Venäjän armeijassa ennen kuin muslimikoulujen opettajat päätettiin vapauttaa asepalveluksesta. Ks. Paksoy 1995, sivuttamaton internet-sivu.

¹²⁸ Tataarien ja kazahien suhdetta venäläiseen asevelvollisuuteen selvittää Landa 1995, s. 172-177.

¹²⁹ Aršaruni ym. 1931, s. 52-54

¹³⁰ Aršaruni ym. 1931, s. 49

kotimaahan sodan jälkeen. Juuri näin kävi Juri Aktšurinille ja Abdurrašid Ibragimoville – vaikuttaa siltä, että kukaan ei kaivannut heitä takaisin Venäjälle vuonna 1917.

Ainakin Istanbulin näkökulmasta katsottuna panislamismi ja panturkkilaisuus epäonnistuivat ideologioina täydellisesti. Osmanien konsuli Hasan Hasib valitti jo ennen maailmansotaa Venäjän muslimien lojaalisuutta Venäjän valtakunnalle, ja Istanbulissa heitä kutsuttiin halveksivasti ”assimiloituneiksi venäläisiksi”¹³¹. Venäläiset muslimit antoivat selvästikin panislamismille ja panturkkilaisuudelle eri sisällön kuin sulttaani ja nuorturkkilaiset – tai poliisiosaston johtaja Beletski. Venäläjällä nämä aatteet ovat tarkoittaneet *Venäjän* muslimien ja turkkilaisten keskinäistä yhtenäisyyttä.

Venäjän muslimiliike

Vuosien 1904-05 Venäjän vallankumoustahtumien aikana panislamismi ja panturkkilaisuus synnyttivät Venäjällä maltillisen poliittisen liikkeen, jonka tavoitteena oli yhdistää koko Venäjän muslimikansat. Tämä liike ilmeni yleisvenäläisinä muslimikokouksina, Ittifaq-puolueena ja erillisen muslimiryhmän toimintana Venäjän parlamentin duumassa.

Venäjän muslimiliike oli suoraa jatkoa džadidistiselle uudistusliikkeelle. Vuoden 1905 tienoilla džadidliike oli kehittynyt niin pitkälle, että se ei voinut rajoittua pelkäksi muslimien sisäiseksi elämäntapaliikkeeksi. Sen oli järjestäydyttävä nationalistiseksi poliittiseksi voimaksi ja tavoiteltava muutoksia Venäjän valtiolliseen järjestelmään. Muslimiliikkeen intressinä oli saada muslimeille tunnustus kansallisesta olemassaolosta, kulttuurinen itsemääräämisoikeus, osuus julkisista varoista ja tasavertaiset oikeudet kristittyjen kanssa. Nämä tavoitteet sanelivat sen luonteen – se pyrki muutokseen ensisijaisesti parlamentaarisin keinoin duuman kautta.

Venäjän muslimiliike ei ollut virallisesti panislamistinen eikä panturkkilainen, mutta nämä aatteet elähdyttivät sen toimintaa. Ne näkyivät ensinnäkin haluna perustaa venäläisistä erilliset organisaatiot – puolue, hengellinen hallinto, koululaitos, vuonna 1917 jopa joukko-osastot. Toiseksi muslimiliike käsitti Venäjän eri muslimikansat yhdeksi kansakunnaksi (tataariksi *milli*), jolla oli yhteinen kirjakieli (käytännössä tataari), yhteinen lehdistö, yhteinen poliittinen organisaatio ja yhteinen hengellinen hallinto. Tästä kansakunnasta käytettiin virallisissa yhteyksissä nimitystä ”muslimit”, mutta käytössä oli muitakin: ”turkkilaiset”, ”tataarit”, ”turkkilais-tataarit”, ”turkkilais-tataarilaiset muslimit”. Krimin tataari, duumaedustaja Ismail Gasprinski kannatti termiä *türk*, turkkilaiset. Kazanin tataari, duumaedustaja Saadri Maksudov määritteli 1910 useimpien Venäjän muslimien olevan ”turkkilaisia” ja kuuluvan ”turkkilais-tataarilaiseen rotuun”.¹³²

Musliminationalismin vuoksi vuosina 1905-17 ei voi puhua varsinaisesta tataarinationalismista. Ainakin poliittisesti valveutuneet tataarit kokivat olevansa osa suurempaa, Venäjän muslimien kansakuntaa. Heidän nationalisminsa oli musliminationalismia.

Venäjän panislamistisen muslimiliikkeen tärkeimpiä foorumeja olivat yleisvenäläiset muslimikokoukset (venäjäksi *vserossijski musulmanski sjezd*), joita järjestettiin ensi vaiheessa kolme

¹³¹ Landa 1995, s. 120, 134

¹³² Seton-Watson 1967, s. 502-503, 672

kertaa: elokuussa 1905 Nižni-Novgorodissa, tammikuussa 1906 Pietarissa ja elokuussa 1906 jälleen Nižni-Novgorodissa. Kaksi ensimmäistä kokousta ei saanut viranomaisten kokoontumislupaa, mutta ne pidettiin viranomaisia uhmaten. Kolmannen kokouksen jälkeen lupia ei taaskaan tullut, ja heinäkuussa 1906 valtaan tulleen Stolypinin hallituksen ote maasta oli niin vahva, ettei luvattomia kokouksia kannattanut yrittää järjestää. Kesäkuussa 1914, kaksi kuukautta ennen ensimmäisen maailmansodan puhkeamista, pidettiin viranomaisten yllättäen antamalla luvalla uusi, numeroimatta jäänyt kokous Pietarissa. Tsaarinvallan kaaduttua järjestettiin kaksi muslimikokousta, joiden numerointi aloitettiin uudelleen ykkösestä. Ensimmäinen pidettiin toukokuussa 1917 Moskovassa ja toinen heinäkuussa 1917 Kazanissa. Niiden jatkoksi pidettiin muslimien kansalliskokous (*Milli meclis*) Ufassa joulumaaliskuussa 1917-18.¹³³

Yleisvenäläisten muslimikokousten lisäksi ”valkoinen” muslimiliike järjesti etenkin 1917-18 useita näiden alaisiksi käsitettyjä yleisvenäläisiä kokouksia, esimerkiksi kaksi muslimien sotilaskokousta. Jälkimmäinen sotilaskokous pidettiin niinkin myöhään kuin tammi-maaliskuussa 1918 Kazanissa.

Tammikuussa 1906 Pietarin muslimikokous perusti tulevia duumanvaaleja varten puolueen, ”Venäjän muslimiliiton”. Siitä käytettiin panislamismien hengessä arabiankielistä nimeä *Ittifaq al-muslimin*, lyhyesti *Ittifaq* eli ”Liitto”.¹³⁴ Puolue oli aatteellisesti Venäjän perustuslaillisten demokraattien (”kadettien”) sisarpuolue. Sen ideologiaa voisi luonnehtia liberaalis-porvarilliseksi, džadidistiseksi, panislamistiseksi ja panturkkilaiseksi. Sen tärkeimpiä hahmoja olivat Venäjän johtaja panislamisti Abdurrašid Ibragimov (Pietarissa asuva Volgan tataari), johtava panturkkilainen Juri Aktšurin (Pietarissa asuva Volgan tataari), džadidistiliikkeen perustaja Ismail Gasprinski (Krimin tataari), ”radikaaliteologi” Musa Bigiev (Orenburgissa asuva Volgan tataari) sekä koululaitoksen maallistamista ajaneet medresenjohtajat Abdullah Apanaev (Kazanin tataari) ja Abdullah Bobinski (Vjatkan kuvernementissa asuva Volgan tataari). Vuoden 1906 duumanvaalit nostivat esiin uusia kasvoja, esimerkiksi tehtaanomistaja Ali Mardan Toptšibaševin (azeri) ja lakimies Satretdin Maksudovin (muuta nimiversioita Maksjutov ja Maksüdi, Kazanin tataari).¹³⁵

Ittifaq irtisanoutui virallisesti panislamismista, mutta aate toteutui valtakunnan rajojen puitteissa pyrkimyksenä yhdistää ”kaikki poliittisesti valveutuneet Venäjän muslimikansalaiset yhteiseen käytännön työhön toteuttamaan poliittisia, taloudellisia, sosiaalisia, uskonnollisia ja muita uudistuksia”, kuten puolueen ohjelma määritteli.¹³⁶ Venäläisen panislamismien ja panturkkilaisuuden valtavirtaus rajasikin muslimien poliittisen yhtenäisyyden Venäjän rajojen sisälle.

Kolmas yleisvenäläinen muslimikokous hyväksyi Ittifaqin ohjelman elokuussa 1907. Ohjelmassa voidaan erottaa kaksi rinnakkaista ja toisiaan täydentävää linjaa: toisaalta muslimiyhteiskunnan modernisaatio džadidismien hengessä, toisaalta muslimien kulttuurinen itsehallinto. Modernisaatiota ajettiin esimerkiksi vaatimalla maallista koulutusta ja yleistä tyttöjen ja poikien oppivelvollisuutta sekä vetämällä rajaa maallisen ja hengellisen hallinnon välille.

Kulttuurisen itsehallinnon periaatteet on ilmaistu parhaiten itävaltalaisten sosialidemokraattien opissa *kulttuuriautonomiasta*. Termi ”kulttuuriautonomia” tuli muslimiliikkeen sanastoon vasta 1910-luvulla,

¹³³ Aršaruni ym. 1931, s. 24-28

¹³⁴ Pipes 1964, s. 14 ; Bennigsen ym. 1979, s. 217-218. Puolueen tataarinkielinen nimi oli *Rusiya Müsülmanlarining Ittifaqi*, ja venäjänkielinen *Vserossijski musulmanski sojuz*.

¹³⁵ Bennigsen ym. 1979, s. 217 ; III. *vserossijski musulmanski sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 120

¹³⁶ Aršaruni ym. 1931 s. 31

mutta asiallisesti sitä tavoiteltiin jo vuoden 1906 ohjelmassa. Kulttuuriautonomian käsite syntyi 1899 Itävallan sosialidemokraattisessa puolueessa, ja vuoteen 1907 mennessä puolueen ideologit Otto Bauer ja Karl Renner työstivät sen johdonmukaiseksi ratkaisuehdotukseksi monikansallisten valtioiden kansallisuusongelmiin. Bauerin ja Rennerin perusajatus oli, että kansakuntien oikeutettujen itsemääräämistarpeiden tyydyttäminen ei edellytä valtiollista itsenäisyyttä eikä edes alueellista autonomiaa, vaan siihen riittää kansallisuuteen perustuva ekstraterritoriaalinen (ei-alueellinen) kulttuuriautonomia. Kansakuntien jäsenten on saatava asuinpaikastaan riippumatta esimerkiksi äidinkielen koulutus ja mahdollisuus harjoittaa uskontoaan, ja heillä on oltava oikeus järjestää nämä asiat itsehallinnollisesti omien kulttuuriperinteittensä mukaisella tavalla. Bauerin ja Rennerin keskeiset teokset käännettiin venäjäksi ennen maailmansotaa, ja ne herättivät kansallisuuspolitiikkaa pohtivissa piireissä suurta huomiota.¹³⁷

Venäläisen muslimiliikkeen piirissä kulttuuriautonomian keskeiset ajatukset ideoitiin itsenäisesti samoihin aikoihin kuin Itävallan sosialidemokraattisessa puolueessa. Kolmas yleisvenäläinen muslimikokous tavoitteli muslimeille julkisrahoitteista äidinkielistä opetusta. Koululaitoksen ja opetussisältöjen tuli olla kaikilla asteilla muslimien itsensä hallinnassa. Maan hajanaisista islamilaisista seurakunnista oli luotava yhtenäinen, sekä sunniittit että šiialaiset käsittävä valtakunnanlaajuinen kirkko-organisaatio, jolla olisi itsehallinto ja valtiovallan tunnustama tasavertainen asema ortodoksikirkon kanssa.¹³⁸

Ittifaqin ohjelmaa ei ollut mahdollista toteuttaa ilman tsaarinvallan suostumusta, ja siksi puolue tavoittelikin yhteistyötä Stolypinin hallituksen kanssa. Esimerkiksi tulevan ottomaanien agentin Abdurrašid Ibragimovin 1906 laatimassa anomuksessa keisarille oli korostetun alamainen vaikkakaan ei täysin vilpiton sävy: siinä vannottiin uskollisuutta ”valkoiselle tsaarille”, irtisanouduttiin ”sosialismista, anarkismista ja panislamismista [*sic* !]” ja korostettiin, että muslimit olivat ”vapaita kaikista ulkomailta tulleista uusista aatteista (vapauden aatteista)”¹³⁹. Yhteistyön edellytyksenä oli Venäjän valtiorakenteen uudistaminen: 1906 Ittifaq määritteli ihanteekseen ”perustuslaillisen monarkian, jossa on eri kansallisuuksia oikeassa suhteessa edustava kansanedustuslaitos” ja luetteli tavoittelemansa yhteiskuntamuodon tunnusmerkeiksi mm. yhdistymis-, uskonnon- ja painovapauden sekä tasavertaisuuden muslimi- ja venäläisväestön kesken¹⁴⁰.

Yksikään Ittifaqin merkittävä tavoite ei toteutunut ennen vuotta 1917. Kaikki Venäjän hallitukset näkivät, mikä potentiaalinen uhka olisi 16-miljoonaisessa itsehallinnollisesti järjestäytyneessä, poliittisesti yhtenäisessä ja ”eurooppalaisen mahdin välineet hankkineessa” modernissa muslimiyhteisössä. Muslimiliikkeen vaatimukset tulkittiin äärimmillään Istanbulista ohjatuksi, uudistusten valepukuun puetuksi panislamistiseksi kapinahankkeeksi, jonka lopullisena tavoitteena oli irtautuminen Venäjästä. Tämä tulkinta näkyy selkeästi poliisiosaston johtaja Beletskin raportista vuodelta 1912 (ks. luku *Panislamistinen ja panturkkilainen separatismi tsaarin-Venäjäällä*). Kutun aiempänä kävi ilmi, tulkinta piti paikkansa ainakin kahden Ittifaqin johtavan jäsenen, Abdurrašid Ibragimovin ja Jusuf Aktšurin kohdalla – he siirtyivät 1910 ja 1908 ottomaanien palvelukseen ja toivat julki avoimen Venäjän-vastaisuutensa. Kenties he eivät kuitenkaan olleet kapinallisia vielä vuonna 1906 vaan tulivat kapinallisiksi vasta huomattuaan, että tsaarin hallinto torjui Ittifaqin

¹³⁷ Pipes 1964, s. 24-27 ; Bennigsen ym. 1979, s. 192, 205

¹³⁸ III. *vserossijski musulmanski sjezd* teoksessa Aršaruni ym. 1931 s. 114-119

¹³⁹ Aršaruni ym. 1931 s. 27-28. ”Valkoinen tsaari” oli vuosisatoja vanha muslimialamaisten käyttämä kunnioittava nimitys Venäjän hallitsijasta.

¹⁴⁰ Aršaruni ym. 1931 s. 31

maltillisen ja yhteistyöhaluisen uudistuslinjan. Tsaarinvallan epäluuloisuus kylvi vastavuoroista epäluuloisuutta ja muuttui itseään toteuttavaksi ennusteeksi.

Pääministeri Stolypinin vastaus Ittifaqin tavoitteisiin oli repressio. Muslimikouluja suljettiin, niiltä evättiin valtion ja zemstvojen (paikallishallinnon) rahoitus, muslimien maille suunnattiin ennennäkemätön venäläinen uudisasutusaalto, muslimien enemmistöltä vietiin äänioikeus, virkavalta liittoutui qadimistien kanssa ja loi heistä ilmianto- ja urkkijaverkoston, maan tärkeimpään muslimien hengelliseen virkaan nostettiin todennäköinen Ohranan agentti Bajazitov. Ittifaqin keskuskomiteasta Abdurrašid Ibragimov ja Jusuf Aktšurin päätyivät tosiasialliseen maanpakoon, Abdullah Apanaev karkotukseen kotikaupungistaan Kazanista ja Abdullah Bobinski karkotukseen Siperiaan. Muut olivat jatkuvassa poliisiseurannassa elleivät luopuneet poliittisesta toiminnasta – Beletski sisällyttää vuonna 1912 panislamistista agitaatiota käsittelevään raporttiinsa kuusi entistä Ittifaqin keskuskomitean jäsentä.

Ittifaq oli arvovaltaisin ja maltillisin muslimipuolue, jonka kanssa tsaarinvallalta saattoi ajatella tekevänsä yhteistyötä. Ensimmäisen duuman (1906-07) kaikki 29 muslimiedustajaa valittiin Ittifaqin listoilta. Toiseen duumaan (koolla helmi-heinäkuussa 1907) Ittifaq sai 29 muslimipaikkaa 35:stä. Viisi paikkaa sai maaseutua edustava, Ajaz ”Tšingis” Ishakovin johtama Venäjän sosialistivallankumouksellisten sisarpuolue *Tançelar*. Se käytti retoriikassaan luokkataistelua ja maan jakamista talonpojille mutta päätyi Venäjän sisällissodassa valkoisten leiriin. Sen edustajissa oli kaksi mullaa ja yksi uskonnollisen koulun opettaja. Kaukana perässä tuli muslimien sosialidemokraattinen työväenliike, joka oli kyennyt saamaan yhden edustajan Bakun öljyalueelta.¹⁴¹

Heinäkuussa 1907 pääministeri Stolypin hajotti toisen duuman ja uudisti vaalilakia niin, että se syrji köyhempiä kansanosia ja vähemmistökansallisuuksia. Esimerkiksi Kaukasian edustus putosi 29:stä 10:een, ja Keski-Aasia menetti edustuksensa kokonaan. Kolmanteen duumaan (vaalit 1907) pääsi 10 muslimiedustajaa ja neljänteen (vaalit 1914) vain 6.¹⁴² Vaaliuudistus vei parlamentaarisen pohjan pois Ittifaqin toiminnalta. Puolueen keskuskomitea päätti 1908 hajaantua¹⁴³. Puolue haudattiin, eikä sitä enää herätetty henkiin.

Ittifaqin tilalle astuivat radikaalit. Džadidistisen liikkeen nuori sukupolvi radikalisoitui ja menetti uskonsa niin venäläisiin kuin muslimiliberaaleihinkin. Poliisiraportit täyttyivät opiskelijoista, jotka puhkoivat silmät keisarin virallisista muotokuvista ja lauloivat ”lauluja joissa loukattiin hänen majesteettinsa keisarin pyhyttä”. Terrorismia ihannoitiin joskaan ei ilmeisestikään harjoitettu musliminuorison parissa. Maanalaiset ja sosialistiset vallankumousjärjestöt tulivat suosioon. Bennigsen ja Wimbush sijoittavat tämän radikaalin käänteen vuoteen 1908¹⁴⁴. Se oli vuosi, jolloin Ittifaq lakkautti itsensä ja Ottomaanivaltakunnassa tapahtui nuorturkkilainen vallankumous.

Tsaarinvallan viimeisen vuosikymmenen islam-politiikkana näyttää olleen pyrkimys pitää maan muslimit hajanaisena, poliittisesti järjestäytymättömänä, kehittymättömänä ja marginaalisena ryhmänä, jonka ehkä toivottiin joskus tulevaisuudessa kääntyvän kristinuskoon ja venäläistyvän. Tämä politiikka kostautui Venäjän sisällissodassa 1918-20: ”valkoisten” kenraalien oli mahdotonta saada muslimit

¹⁴¹ Aršaruni ym. 1931, s. 36 ; Bennigsen 1979, s. 215

¹⁴² Aršaruni ym. 1931, s. 36, 42 ; Stolypinin vaalilaeista ks. Hosking 1973, s. 41-45

¹⁴³ Bennigsen ym. 1979, s. 217

¹⁴⁴ Bennigsen ym. 1979, s. 198

pysymään puolellaan. He olivat katkeria ja epäluuloisia kaikkea kohtaan, mikä näytti jatkavan tsaarinvallan perinteitä.

Tsaarinvallan kaaduttua yleisvenäläinen muslimiliike ponnisti voimansa vielä viimeiseen joutsenlauluunsa. Džadidistit ajoivat lävitse radikaalin uudistusohjelman toukokuun 1917 muslimikokouksessa (ks. luku *1917 – džadidismien voitto*). Muslimien hengellinen hallinto uudistettiin kokouksessa, ja sen johtoon nostettiin Orenburgin muftiksi entinen Ittifaqin keskuskomitean jäsen Galimdžan Barudi.

Vuoden 1917 yleisvenäläinen muslimiliike otti iskulauseekseen ”kulttuuriautonomian” ja ryhtyi vallankumouksen hengessä ottamaan muslimieja koskevia asioita omaan päätösvaltaansa kysymättä väliaikaisen hallituksen suostumusta. Moskovan muslimikokous perusti toukokuussa 1917 Venäjän muslimieille oman, pysyvästi Pietarissa istuvan ”hallituksen” *Milli merkezi šura* (”Kansakunnan keskusneuvosto”, englanninkielisessä kirjallisuudessa yleensä vain lyhyesti ”shura” eli neuvosto). Se ei ollut alisteinen Venäjän hallitukselle vaan vain yleisvenäläisille muslimikokouksille. Šura perusti itselleen paikallisosastot Venäjän tärkeimpiin muslimikaupunkeihin, joten siitä kehittyi nopeasti todellinen varjohallitus. Sen johtoon valittiin Ahmed Tsalikov (Tsalikkati), joka edusti kansallisuudeltaan pientä Kaukasian vuoristokansaa osseetteja ja puoluekannaltaan menševikkejä.¹⁴⁵

Šuran tehtävänä oli työstää muslimikokousten päätökset konkreettisiksi lakiehdotuksiksi, jotka alistettaisiin tulevaisuudessa kokoontuvan Venäjän perustuslakia säätävän kokouksen hyväksyttäväksi. Lvovin hallitus oli luvannut kutsua koolle tällaisen yleisvenäläisen kokouksen, mutta sitä lykättiin jatkuvasti vedoten sotatilaan. Lopulta Kazanin yleisvenäläinen muslimikokous päätti heinäkuussa 1917 kutsua koolle muslimien oman ”perustuslakia säätävän kokouksen” nimellä *Milli meclis* (”Kansalliskokous” tai ”Kansallinen parlamentti”). Se valittiin yleisillä muslimien vaaleilla ja kokoontui Ufassa marraskuussa 1917, tasan kolme viikkoa bolševikkien valtaannousun jälkeen. Sen puheenjohtajana toimi porvarillista enemmistöä edustava entinen Ittifaqin duumaedustaja Sadri Maksudov.¹⁴⁶

Toukokuun 1917 muslimikokous määritteli muslimien kulttuuriautonomian toimialueeksi ”yhteiset hengelliset ja kulttuurikysymykset”. Tätä varten marraskuussa kokoontunut Ufan kansalliskokous nimitti kolme muslimihallinnon omaa ministeriötä. Uskonto- ja opetusministeriöt hoitivat kulttuuriautonomian kahta päätoimialuetta, ja finanssiministeriö huolehti muslimien yhteisten instituutioiden taloudellisesta perustasta.¹⁴⁷ Käytännössä tämä hallintoaparaatti ei ehtinyt koskaan aloittaa työtään, sillä Venäjän sisällissota vei edellytykset sen toiminnalta.

Sisällissodan uhka sai yleisvenäläisen muslimiliikkeen laajentamaan itsehallintoaan yli totutun ”kulttuuriautonomian” piirin, sotilaallisiin kysymyksiin. Kazanin yleisvenäläinen muslimikokouksen yhteydessä järjestettiin heinäkuussa 1917 rinnakkainen sotilaskokous. Nämä kokoukset päättivät yhdessä perustaa Venäjän muslimieille oman ”sotaneuvoston” (*Harbi šura*, englanninkielisessä kirjallisuudessa *Harbi Shura*). Harbi šura organisoi rintamilta palanneita muslimisotilaita erillisiksi yksiköiksi. Näin Venäjän muslimit lähtivät jo kesällä 1917 luomaan omia sotilasyksiköitä kuten

¹⁴⁵ Pipes 1964, s. 78-79, 156. Modernissa arabian kielessä sana *shura* tarkoittaa ”neuvostoa”. Vuoden 1917 sekavassa järjestöslangissa *Milli merkezi šuraa* kutsuttiin myös nimellä *Ikomus*. Se oli lyhenne venäjänkielisistä sanoista *Ispolnitelnyj komitet musulman* (”Muslimien toimeenpaneva komitea”).

¹⁴⁶ Pipes 1964, s. 78-79. Modernissa arabian kielessä sana *majlis* tarkoittaa ”parlamenttia”.

¹⁴⁷ Pipes 1964, s. 77-78

bolševikit ja monet kansalliset vähemmistöt. Kerenskin hallitus vastusti tämän sotilasorganisaation luomista muttei kyennyt estämään sitä. Harbi šuran ylimmässä johdossa oli baškiiri Iljas Alkin ja Pietarin-osaston johdossa ”SR:läistä” Tançelar-puoluetta edustava tataari Fuad Tuktarov. Organisaation päämaja oli Kazanissa, ja suurin osa sen sotilaista oli tataareja. Harbi šuran joukkoja oli lähinnä tataari- ja baškiirialueilla Kazanissa, Ufassa, Orenburgissa ja Astrakanissa. Tataarit ja baškiirit olivat palvelleet Venäjän armeijassa, joten heillä oli muita muslimeja enemmän sotilaallista osaamista. Harbi šura pysytteli puolueettomana, kun bolševikit kaappasivat vallan Kazanissa marraskuussa. Vuoden 1918 puolella Harbi šuran johto asettui valkoisten puolelle, mutta sen sotilaiden enemmistö näyttää siirtyneen puna-armeijan muslimiyksiköihin.¹⁴⁸

Venäjän muslimeilla olivat loppuvuodesta 1917 koossa kaikki itsehallintoinstituutiot, joihin yleisvenäläinen muslimiliike oli pyrkinyt vuodesta 1905 lähtien. Ne hajosivat kuitenkin sisällissodan ensi tyrskeissä. Perusongelma oli, että muslimien panislamistinen kansallistunne oli kadonnut. ”Muslimien kansakunta” hajosi vuoden 1917 aikana useiksi pienemmiksi kansakunniksi. Tämä hasjoaminen ilmeni protestina muslimiliikkeen tataarihegemoniaa vastaan.

Tataarihegemonia Venäjän muslimiliikkeessä

Vuosina 1905-07 yleisvenäläinen muslimiliike painottui voimakkaasti tataareihin. Esimerkiksi Ittifaq-puolueen keskuskomitean 15 jäsenestä yli puolet (11) oli Volgan tataareja. Loput neljä paikkaa menivät kahdelle Krimin tataarille sekä yhdelle azerille ja yhdelle kazahille. Keskuskomiteaan varattiin tästä syystä elokuussa 1906 kolme ”tyhjää” paikkaa Kaukasian muslimeille ja yksi Turkestanin muslimeille. Tataarien epäsuhtaista edustusta koetettiin tasata monin tavoin, esimerkiksi kasaamalla luottamustehtäviä ”vähemmistöissä” oleville kansallisuuksille. Puolue pyrki varmistamaan säännöissään, että sillä oli paikallisosastoja tasaisesti ympäri Venäjää kaikkien muslimikansojen joukossa¹⁴⁹, mutta näiden osastojen vaikutus ei heijastunut puoluejohdon koostumukseen Ittifaqin lyhyen eliniän aikana.

Tataarien – ja nimenomaan rikkaiden tataariporvariston sukujen - vaikutus näkyi kaikkialla yleisvenäläisessä muslimiliikkeessä. Tärkeitä päätöksiä tehtiin tataarien keskinäisissä sukujuhissa. Kaksi vuosien 1905-06 kolmesta muslimikokouksesta järjestettiin Nižni-Novgorodissa, joka oli Kazanin naapurikuvernementti. Nämä kokoukset ajoittuivat maankuuluille Nižni-Novgorodin elokuisille syysmessuille, joilla käyminen oli joka tapauksessa Volgan tataariporvariston perinteinen tapa.

Tataareja oli vain pari miljoonaa, reilu kymmenesosa Venäjän noin 16 miljoonasta muslimista. Mistä johtui heidän suhteettoman suuri edustuksensa yleisvenäläisessä muslimiliikkeessä? Yksi selitys on, että he olivat pitkälle modernisoituneita verrattuna useimpiin muihin muslimikansoihin, ja džadidistinen uudistusliike oli heidän keskuudessaan vahva. Tämä selitys ei ole kuitenkaan riittävä, sillä myös azerit ja Krimin tataarit olivat modernisoituneita, ja myös heidän keskuudessaan oli vahvat džadidistiset uudistusliikkeet. Tataareilla oli kehittynyt ja vauras porvaristo, jolla riitti aikaa ja varoja poliittiseen toimintaan, mutta myös muilla muslimikansoilla oli omat vauraat yläluokkansa.

¹⁴⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 181, 209, 216 ; Sultan-Galiev Bennigsenin ym. teoksessa s. 140 ; Rubinštein 1930, s. 44

¹⁴⁹ *Ustav Vserossijskogo musulmanskogo sojuza*. Teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 131

Tärkein syy tataariporvariston panislamistiseen kiinnostukseen lienee ollut sen maantieteellinen hajaannus eli diaspora (ks. luku *Tataarien diaspora*). Tataareja asui hajallaan pitkin Venäjän valtakuntaa Helsingistä Irkutskiin. Volgan seudulla heidän enemmistönsä oli talonpoikia, mutta Siperian, Keski-Aasian ja läntisen Venäjän tataariyhdykunnat olivat syntyneet kaupankäynnin kautta, ja kauppaporvariston merkitys niissä oli hallitseva. Tästä syystä vuraat tataarisuvut eivät olleet niin nurkkapatrioottisia kuin yhtenäisemmällä alueella asuvien muslimikansojen, esimerkiksi baškiirien ja azerien hallitsevat suvut.

Myös tataarien hengellinen luokka, ulema, oli luonteeltaan kosmopoliittista. Se toimi kaikkialla missä tataarit asuivat. Lisäksi ainakin baškiirien ja kazahi-kirgiisien hengellinen sääty koostui Sultan-Galievin mukaan tataareista. Kazanin, Vjatkan, Ufan ja Orenburgin maineikkaat tataarikoulut, medreset kouluttivat oppineiston hyvin suurelle osalle Venäjän muslimeja. Siperian puolella Troitskin ja Tobolskin tataarimedreset kouluttivat opettajia Keski-Aasiaan. Sultan-Galievin mukaan tataarimedreseiden parhaat oppilaat jäivät tataarien ydinalueille, mutta huonommin menestyneet joutuivat lähtemään papeiksi vähemmän tavoitelluille aroalueille, vähemmistökansojen pariin. Džadidistinen liike ei ainakaan ensivaiheessaan vähentänyt pienten muslimikansojen riippuvuutta tataariälymystöstä. Ohranan raportti Semiretšjen alueen (nykyisen Etelä-Kazakstanin alueella) kouluista vuodelta 1912 paljastaa, että lähes kaikki seudun opettajat olivat saaneet koulutuksensa tataarimedreseissä. Poikkeuksen muodostivat vain itseoppineet pienimpien maalaiskoulujen opettajat.¹⁵⁰ Turkestan, Kaukasia ja Krim olivat ”omavaraisia” ulemansa suhteen.

Tataariuleman korkein osa oli identiteetiltään pan-islamilaista myös siksi, että se oli opiskellut paljon tataarialueiden ulkopuolella. Nykyisen Uzbekistanin alueella sijaitseva Buhara oli 1800-luvun loppupuolelle asti oli tärkeä medreseiden keskus, jossa opiskeli paljon tataareja. Džadidistisen liikkeen voimistuessa vanhoillinen Buhara menetti vetovoimaansa tataarien parissa, ja he siirtyivät opiskelemaan Ottomaanivaltakunnan kuuluisiin medreseihin. Esimerkiksi venäläisen panislamismien isä Abdurrašid Ibragimov oli opiskellut nuoruudessaan Medinassa, ”radikaaliteologi” Musa Bigiev puolestaan Buharassa, Medinassa, Kairossa ja Istanbulissa. Tataariopiskelijoita löytyi myös Beirutin medreseistä.¹⁵¹

Tataarien kulttuurihegemonia näkyi myös lehdistön alueella. Vuonna 1916 Venäjällä ilmestyi 16 turkkilaiskielistä lehteä, joista vain kolme muulla kuin tataarinkielellä¹⁵². Tataarilehdistön johtoasema säilyi vielä neuvostovallan alkuvuosina mutta murtui Stalinin kaudella.

Kosmopoliittisuutensa, laajan suhdeverkostonsa ja kulttuurihegemoniansa ansiosta tataariporvaristo ja -oppineisto pystyivät parhaiten panemaan alulle yleisvenäläisen muslimiliikkeen ja miehittämään sen johtopaikan. Ne käyttivät myös luontevasti luontevasti termiä ”kansakunta” (*milli*) tarkoittamaan koko Venäjän muslimeita. Niiden intressien mukaista ei ollut luoda erityistä tataarinationalismia yrittämään rajaa tataarien ja muiden Venäjän muslimien välille. Itse asiassa sanaa ”tataari” käytettiin pääasiallisesti tarkoittamaan kaikkia Venäjän muslimeja.

¹⁵⁰ Sultan-Galiev 1922, s. 9-10 ; *Svedenija o musulmanskih školah semiretšenskoi oblasti* teoksessa Aršaruni ym. 1931, s. 136-138

¹⁵¹ Bennigsen ym. 1979, s. 193, 198, ; Sultan-Galiev 1922, s. 8

¹⁵² Pipes 1964, s. 14

Yleisvenäläinen musliminationalismi palveli tataarieliitin välittömiä etuja, sillä se sai vaivattomasti hegemonisen aseman tässä liikkeessä. Tämä selittää myös sen, miksi muut kansat olivat passiivisempia muslimiliikkeessä – ne saattoivat kokea sen itselleen vieraaksi ja tataarien etuja ajavaksi. Musliminationalismista oli kuitenkin etua myös niille. Mikä tahansa Venäjän muslimikansa oli yksinään pieni ja suhteellisen helposti murskattavissa oleva vähemmistö. Yhdistyneinä ne muodostivat merkittävän poliittisen voiman, jota tsaarit ja kansankomissaarit eivät voineet sivuuttaa.

Tästä syystä tataarit olivat venäläistäjien erityinen silmätikku. ”Tatarisoituminen” näyttää olleen ”panislamisin” ohella negatiivisesti latautunut sana Venäjän hallitsevissa piireissä. Esimerkiksi duuman jäsen Ahtjamov selitti tataaritovereilleen 1914 hallituksen politiikkaa sillä, että hallitus pelkää tataarien ”tatarisoivat” kaikki Venäjän muslimikansat¹⁵³. Käsite tuli esille puhuttaessa Venäjän muslimien hengellisestä hallinnosta, joten sillä lienee tarkoitettu muslimien kulttuurista yhdentymistä ja poliittista yhtenäistymistä tataarien johdolla.

Tsaarin suoraviivainen repressiopolitiikka ei kuitenkaan kyennyt hajottamaan muslimien yhtenäisyyttä. Se kenties jopa edisti sitä, kun se pakotti pienet muslimikansat ottamaan poliittisesti kokeneimmat tataarit puhemiehikseen. Muslimikansojen parissa oli kylläkin aitoa tyytymättömyyttä tataarien hegemoniaan. Tämä tyytymättömyys johti yleisvenäläisen muslimiliikkeen hajaannukseen vuonna 1917. Hajoamisen syynä näyttää olleen se, että yhtenäisyyteen pakottanut ulkoinen uhka oli väistynyt.

Kun yleisvenäläinen muslimiliike käynnistyi keväällä 1917 uudelleen, se ei ollut enää entiseen tapaan tataarien vallassa. Tämän varmisti muslimien duumaryhmä: kutsuessaan koolle yleisvenäläisen muslimikokouksen se piti huolen siitä, että kokous edustaisi kaikkia muslimikansoja ”suhteellisuusperiaatteella”¹⁵⁴. Ensimmäinen vuoden 1917 muslimikokous pidettiin toukokuussa Moskovassa, joka oli tasapuolisen vierasta maaperää kaikille Venäjän muslimikansoille joskin maantieteellisesti lähinnä tataareja. Tataarit eivät enää muodostaneet yksinään enemmistöä kokousedustajista. Džadidistinen tataarieliitti pystyi saamaan kokouksen ääntenemmistön puolelleen useimmissa kiistanaiheissa, esimerkiksi naiskysymyksessä, hengellisen hallinnon järjestämisessä, muslimien keskusneuvoston šuran perustamisessa ja Baškirian autonomian kaatamisessa. Se kuitenkin hävisi kansallisuuskysymyksestä käydyn tärkeän äänestyksen.

Kansallisuuskysymyksessä kiista kulki kahden leirin välillä, joita tutkimuskirjallisuudessa kutsutaan toisinaan ”federalisteiksi” ja ”unitaristeiksi”. Muslimit itse näyttävät kutsuneen niitä ”alueryhmittymäksi” ja ”turkkilaisryhmittymäksi”. Kiistan aiheena oli muslimiliikkeen ajama Venäjän valtiollinen rakenne. Federalistit kannattivat ”kansalliseen, alueelliseen ja federaatioperiaatteeseen perustuvaa demokraattista tasavaltaa”, toisin sanoen liittovaltiota jossa jokaisella vähemmistökansalla olisi oma autonominen tasavaltansa. Unitaristit kannattivat keskitettyä valtiota, jossa jokaisella kansakunnalla olisi asuinpaikasta riippumaton kulttuuriautonomia. Äänestyksen voitti federalistien liittovaltiota kannattanut ehdotus, joka sai taakseen 446 ääntä – lähinnä azereita, baškiireja ja Krimin tataareja. Hävinneen, liittovaltiota vastustaneen ehdotuksen taakse tuli 271 ääntä lähinnä Volgan tataareilta.¹⁵⁵ Richard Pipes tulkitsee tataarien äänestyskäyttäytymistä seuraavasti:

¹⁵³ Aršaruni ym. 1931, s. 46

¹⁵⁴ Aršaruni ym. 1931, s. 58

¹⁵⁵ Pipes 1964, s. 77-78 ; Rubinštein 1930, s. 44

”Volgan tataarien näkyvä asema tässä [*unitaristien -JT*] ryhmässä selittyy osittain sillä, että tällä kansallisuudella ei ollut omaa erillistä aluetta, vaan se hajallaan venäläisten ja baškiirien seassa. Kansallinen kulttuuriautonomia soveltui siksi hyvin vastaamaan sen erityistilannetta ja turvaamaan johtoasemaa, jonka se oli saavuttanut Venäjän muslimien parissa.”¹⁵⁶

Moskovan kokouksen äänestystulos oli vakava isku tataarien johtoasemalle Venäjän muslimien parissa. Federalistien ajamassa valtiomallissa jokainen muslimikansa hallitsisi itse ilman tataareja omaa alueettaan, jolla se olisi enemmistönä. Äänestys vain vahvisti kehityksen, joka oli käynnissä jo muutenkin: muslimikansat loivat omia poliittisia rakenteitaan. Azerbaidžanissa oli perustettu jo 1911 sosialidemokraattinen *Musavat* (”Tasa-arvo”) –puolue, josta tuli Azerbaidžanin lyhyenä itsenäisyysaikana 1918-20 maan johtava puolue. Kazahit perustivat maaliskuussa 1917 autonomiaa tavoittelevan *Alaš-Orda* –puolueen ja Krimin tataarit heinäkuussa 1917 *Milli firqa* (”Kansallinen puolue”) -puolueen.¹⁵⁷ Lisäksi Ahmed Zeki Validovin johtamat kansallismieliset baškiirit toimivat kansallisen autonomiansa puolesta hyvin yhtenäisesti vaikkei heillä ollut yhtenäistä kansallista puoluetta.

Paikalliset muslimipuolueet asettivat yhä näkyvämmiin omat kansalliset tavoitteensa yleisvenäläisen muslimiliikkeen tavoitteiden edelle. Baškiiridelegaatio vaati Moskovan muslimikokousta konkretisoimaan federaatiopäätöksen niin, että baškiirialueiden autonomia tunnustettaisiin erillisellä päätöksellä. Kun kokous ei suostunut tähän, baškiiriedustajat marssivat siitä ulos. Seuraavan, Kazanissa heinäkuussa pidetyn yleisvenäläisen muslimikokouksen aikana baškiirit ja kazahit järjestivät Orenburgissa omat kokouksensa, joissa asetettiin tavoitteeksi autonomiset baškiiri- ja kazahialueet.¹⁵⁸

Venäjän muslimiliike ei hajonnut kokonaan vuoden 1917 aikana. Pikemminkin sen voi sanoa omaksuneen saman federalistisen rakenteen, mitä se tavoitteli Venäjän valtiolle. Muslimien ajateltiin edelleen muodostavan yhden kansakunnan, jota edustivat yleisvenäläiset muslimikokoukset ja sen luomat hallintoelimet. Tämä kansakunta oli jakautunut pienempiin kansallisiin yksiköihin, joilla oli omat alueensa ja elimensä. Al-Afghanin panislamistiset opit tarjosivat jopa teoreettisen perustan tälle ajatukselle. Al-Afghani oli ajatellut panislamistisen muslimien ”kansakuntansa” (*qawm*) jakautuvan pienempiin autonomisiin kansallisiin yksiköihin (*watan*)¹⁵⁹. Venäjän muslimit eivät tosin tehneet selvää käsitteellistä eroa suuremman ja pienempien kansallisten yksiköiden välille. Ainakin Krimin tataarit näyttävät kutsuneen molempia sanalla *milli* (”kansakunta”)¹⁶⁰.

Tataarit olivat koko vuoden 1917 ajan haluttomia luomaan omaa, yleisvenäläisestä muslimiliikkeestä erillistä poliittista organisaatiota. He saivat Moskovan muslimikokoukselta hyvitykseksi tappiostaan päätöksen ”kulttuuriautonomiasta niille kansallisuuksille, joilla ei ole erillistä aluetta”. Kazanin yleisvenäläinen muslimikokous perusti heinäkuussa 1917 ”kansallisen valiokunnan” (*Milli idare*) hoitamaan kulttuuriautonomian käytännön toteutusta. Sultan-Galiev luonnehti sitä ”Volgan ja Siperian tataarien kansalliseksi valiokunnaksi”¹⁶¹. Sen voi tulkita tataarien omaksi poliittiseksi organisaatioksi,

¹⁵⁶ Pipes 1964, s. 77

¹⁵⁷ Bennigsen ym. 1979, s. 212-213, 219-220

¹⁵⁸ Pipes 1964, s. 85

¹⁵⁹ Mansfield 1978, s. 164-165

¹⁶⁰ Sana *milli* esiintyy Krimin tataarien poliittisessa kielenkäytössä sekaisin tarkoittamassa väliin yleisvenäläisiä muslimielimiä (esimerkiksi *Milli merkezi süra*), väliin taas pienempien kansojen erillisiä elimiä (esimerkiksi *Milli firqa*).

¹⁶¹ Bennigsen ym. 1979, s. 220 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa s. 140

joka tosin perustettiin yleisvenäläisen muslimiliikkeen toimesta ja sen alaiseksi. Siitä ei näytä kehittyneen käytännössä merkittävää elintä. Tataarit panostivat loppuvuoden 1917 muslimien yleisvenäläisen opetus-, uskonto- ja sotilashallinnon kehittämiseen. He pitivät edelleenkin tärkeimpinä edustuseliminään yleisvenäläistä muslimineuvostoa *Milli merkezi šüraa* ja sisällissodan uhan kasvaessa yleisvenäläistä sotilasneuvostoa *Harbi šüraa*. Omaa autonomista aluetta he alkoivat tavoitella vasta helmikuussa 1918.

Kärjistäen voisi sanoa, että tataarinationalismi syntyi pan-islamilaisten musliminationalismin ”tyngästä”, kun muut Venäjän muslimikansat luopuivat siitä niin että tataarit jäivät kannattamaan sitä yksin.

Punainen tataarinationalismi

MUSLIMILIIKE HAJOAA PUNAISIIN JA VALKOISIIN

Ajautuminen sisällissotaan

Vuosi 1917 jakoi Venäjän muslimiliikkeen autonomisiin kansakuntiin. Bolševikkien valtaannousu jakoi sen vielä uudella tavalla: se hajosi punaisiin ja valkoisiin ja joutui lopulta Venäjän sisällissodan vastakkaisille rintamille. Jako syntyi, kun muslimiliikkeen porvarillinen enemmistö kieltäytyi bolševikkien yhteistyötärjouksesta mutta sosialistinen vähemmistö otti sen vastaan. Bolševikkien kannattajia ja vastustajia löytyi kaikkien kansojen parista, mutta muslimikansoista he saivat varmimman tuen tataareista.

Bolševikkien ja muslimien välinen liittosuhde ei ollut luonteva. Sen synnytti ennemminkin sisällissodan luoma liittoutumisen tarve kuin ideologinen samankaltaisuus. Bolševikit vierastivat muslimisocialistien tapaa pitää kiinni uskonnollista alkuperää olevasta muslimi-nimityksestä, muslimit puolestaan bolševikkien avointa uskonnonvastaisuutta. Marxilainen luokkataisteluteoria nojautui kaupunkien työväestöön. Muslimikansojen enemmistö oli talonpoikia, joita muslimisocialistit eivät voineet sivuuttaa rakentaessaan kannatuspohjaansa. Bolševikit pitivät nationalismia porvarillisena aatteena, koska se edellytti kansallista yhtenäisyyttä yli luokkarajojen. Muslimivähemmistöille yhtenäisyys oli puolestaan kansallisen eloonjäämistäistelun elinehto. Ensimmäisen polven bolševikit jatkoivat venäläisintelligentsian vanhaa zapadnikkiperinnettä – he katsoivat Länteen ja Eurooppaan, jonka piti olla proletariaatin vallankumouksen varsinainen toteuttaja. Muslimeja kiinnosti Itä ja Aasia ja taistelu eurooppalaista siirtomaavaltaa vastaan.

Keväällä 1917, kun bolševikit alkoivat elvyttää sotavuosina rapautunutta puoluekoneistoaan, puolueessa oli sen jäsenen S. Dimanšteinin arvion mukaan ”parikymmentä” muslimia. Tätä määrää kasvattivat aluksi vain Venäjän armeijassa palvelleet sodan radikalisoimat tataarit. Heistä näkyvin oli Jekaterinburgin varuskuntaneuvoston puheenjohtaja Sahibgiraj Said-Galiev (1894-1939, ei pidä sekoittaa Mir-Said Sultan-Galieviin)¹⁶². Said-Galiev toimi 1920-21 Tatarian tasavallan ensimmäisenä päämiehenä.

Tataarityöläiset näyttävät organisoituneen pääasiassa muslimien oman työväenliikkeen, sosialistikomiteoiden puitteisiin. Rubinštein mainitsee erityisesti Donin hiilikaivosalueen tataarit, jotka organisoituivat vuoden 1917 kuluessa omiksi työläiskomiteoikseen ja punakaarteikseen. Heidän joukko-osastonsa osallistui sisällissodan ensimmäisiin taisteluihin valkoista kenraalia Kaledinia vastaan Novotšerkasskissa vuoden 1917 lopulla. He eivät liittyneet bolševikkeihin mutta toimivat yhteistyössä näiden kanssa.¹⁶³

Muslimisocialistiset liikkeet kasvoivat nopeasti vuoden 1917 aikana. Kazanin yleisvenäläinen muslimikokous oli heinäkuussa 1917 jo selvästi jakautunut porvarilliseen ja sosialistiseen siipeen. Sosialistit saivat kokouksessa läpi monia vaatimuksiaan kuten työläisille kahdeksan tunnin työpäivän ja talonpojille kaiken maan kansallistamisen. Heidän näkyvimpiä johtomiehiään Kazanin kokouksessa

¹⁶² Landa 1995, s. 189 ; Bennigsen ym. 1979, s. 206

¹⁶³ Rubinštein 1930, s. 13-14

olivat Mulla-Nur Vahitov (Kazanin tataari) ja vasemmisto-SR-läinen Galimdžan Ibragimov (Ufan tataari).¹⁶⁴

Muslimisosialistit perustivat oman venäläispuolueista erillisen verkoston, paikalliset *muslimisosialistikomiteat*. Verkosto pantiin alulle Moskovassa, mutta sen vahvimaksi keskuukseksi kasvoi kesäkuussa 1917 perustettu Kazanin muslimisosialistikomitea. Komiteoiden näkyvin hahmo sekä valtakunnallisesti että Kazanissa oli tataari, insinööri Mulla-Nur Vahitov (1885-1918). Sosialistikomiteat olivat ainakin tataarien parissa ensimmäisiä sosialistijärjestöjä, jotka loivat aidon järjestöyhteyden älymystön ja työväestön välille. Ne kykenivät organisoimaan tataarityöväestön niin perusteellisesti, että stalinisti Rubinšteinkin joutuu myöntämään vain ”merkityksettömän osan tataaribolševikeista” kuuluneen varsinaiseen bolševikkipuolueeseen. Lisäksi komiteat ”bolševisoivat” muslimisotilaita ja muodostivat heistä punakaarteja.¹⁶⁵

Kazanin muslimisosialistikomiteasta kannattaa mainita vielä toinenkin henkilö, Mir-Said Sultan-Galiev (etunimi myös muodossa Mirza, Mir Said ja Mirsait, sukunimi toisinaan muodossa Sultan Galiev, kuoli 1940). Hän syntyi Ufan kuvernementissa maalaisopettajan perheeseen joskus 1880-luvulla. Hän opiskeli Kazanissa ja työskenteli kymmenisen vuotta Bakussa opettajana, kirjastonhoitajana ja radikaalilehtien avustajana. Vuonna 1917 hän tuli esille Venäjän muslimiliikkeessä radikaalina sosialistina. Bakun-vuodet tekivät muslimien yhtenäisyydestä hänelle erityisen rakkaan aatteen, ja sen vahvasta työväenliikkeestä hän lienee imenyt radikalisminsa. Hän oli hyvä kirjoittaja ja erinomainen organisaattori, joten hänestä tuli vuoden 1918 aikana Venäjän kommunistisen muslimiliikkeen johtohahmo.¹⁶⁶

Muslimisosialistikomiteat olivat ideologisesti väljiä koalitioita. Rubinštein valittaa, ettei niissä ollut selvää jakoa puolueyhmittymiin eikä ”ryhmittymien keskinäistä kritiikkiä”. Useimmat Kazanin sosialistikomitean jäsenet pitivät sisarpuolueenaan venäläisiä sosialidemokraatteja. He olivat aluksi lähellä menševikkejä ja tuomitsivat bolševikkien heinäkuussa 1917 tekemän vallankaappausyrityksen. Syksyn kuluessa he radikalisoituivat ja pääsääntöisesti hyväksyivät bolševikkien uuden, onnistuneen vallankaappauksen marraskuussa 1917.

Socialistikomiteat eivät pyrkineet täydelliseen välirikoon porvarillisen muslimileirin kanssa. Kazanin yleisvenäläinen muslimikokous sopi, että porvarillinen ja vasemmistolainen leiri osallistuvat Venäjän perustuslakia säättävän kokouksen vaaleihin yhtenä vaaliliittona, jonka nimeksi tuli Muslimien demokraattinen sosialistinen liitto. Marraskuussa 1917 järjestetyissä vaaleissa tämä liittoutuma sai Kazanin kuvernementissa 52,5 % ja Ufan kuvernementissa 55,4 % äänistä eli suunnilleen kaikki muslimien äänet.¹⁶⁷ Täten muslimisosialistit asettivat kansallisen yhtenäisyyden tärkeämmäksi arvoksi kuin luokkayhtenäisyyden.

Ennen bolševikkien valtaannousua sosialistikomiteoissa oli runsaasti henkilöitä, joilla oli merkittäviä luottamustehtäviä Venäjän muslimiliikkeessä. Heitä olivat esimerkiksi Venäjän muslimien ”kansallisen

¹⁶⁴ Pipes 1964, s. 78 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 140-141

¹⁶⁵ Pipes 1964, s. 157 ; Rubinštein 1930, s. 44-46 ; Bennigsen ym. 1979, s. 210. Seuraavissa kappaleissa tiedot, joissa ei ole erityistä lähdeviittausta, viittaavat näihin sivuihin.

¹⁶⁶ Sultan-Galievin elämäkerrasta ks. Bennigsen ym. 1979, s. 207-208 ; Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i natsionalnaja politika Sovetskoi Rossii*, sivuttamaton www-tiedosto

¹⁶⁷ Pipes 1964, s. 78 ; Rosenberg 1974, s. 276. Olen tulkinnut Rosenbergin vaalitulaston ”kansallis-porvarilliset” ryhmittymät Kazanin ja Ufan kohdalla muslimien vaaliliiton ääniksi.

keskusneuvoston” *Milli merkezi šüran* puheenjohtaja, menševikki Ahmed Tsalikov ja ”sotaneuvosto” *Harbi šüran* puheenjohtaja, sosialistivallankumouksellinen baškiiri Iljas Alkin. Kumpikin valitsi sittemmin muslimiliikkeen kahtiajaossa valkoisen puolen.

Muslimisosialisteja ei ollut mukana bolševikkien vallankaappauksessa – esimerkiksi Kazanissa sen toteuttivat Karl Grasisin (sukunimi myös muodossa *Grazis*) johtamat venäläiset bolševikit. Pari viikkoa myöhemmin järjestetyissä perustuslakia säättävän kokouksen vaaleissa he saivat Kazanissa 6 % ja Ufassa 5 % kuvernementin äänistä, mikä oli vallan hallussapidon kannalta aivan liian pieni äänimäärä.¹⁶⁸

Bolševikit vahvistivat kannatuspohjaansa maaseudulle päin liittoutumalla joulukuussa 1917 sosialistivallankumouksellisten (seuraavassa lyhyesti ”SR”) vasemmistosiiven kanssa. SR:t olivat koko Venäjän mitassa suosituin ja muslimialueilla toiseksi suosituin puolue – he saivat marraskuun vaaleissa Kazanissa 31,5 % ja Ufassa 34 % äänistä. Puolue oli jakautunut vasemmisto- ja oikeistosiipeen, jotka olivat vielä marraskuun vaaleissa vaaliliitossa. Oliver Radkeyn mukaan vasemmisto-SR:läiset olivat erityisen vahvoja Kazanin ja Ufan kuvernementeissa, missä he organisoivat maanvaltausliikkeen. Kazanin maanvaltausliike näyttää olleen suhteellisen laajamittainen ja radikaali, sillä se mainitaan erikseen useissa venäläisen talonpoikaisliikkeen historioissa. Vasemmisto-SR:ien poliittisesta voimasta Kazanin alueella kertoo, että kun heidän välinsä rikkoutuivat bolševikkien kanssa kesällä 1918, bolševikit menettivät Rubinšteinin mukaan kokonaan kuvernementin maaseudun hallinnan.¹⁶⁹

Vasemmisto-SR-läinen liike oli pääosin venäläisten käsissä, mutta mukana oli myös tataareja, ennen kaikkea kirjailija Galimdžan Ibragimov (1887-1938, ei pidä sekoittaa panislamisti Abdurrašid Ibragimoviin). Hän oli vuoden 1905 Islah-opiskelijaliikkeen aktivisteja Ufassa ja jo tuolloin venäläisen SR-puolueen yhteistyökumppani. Lähteistä ei käy ilmi, miksi hän ei toiminut tataarien omassa ”SR-puolueessa” *Tançelarissa* – todennäköisesti hän koki sen luokkavastakohtaisuuksia sovittelevan linjan liian porvarilliseksi. Marraskuun 1917 vaaleissa hänet valittiin SR:n listoilta perustuslakia säättävään neuvostoon, ja tammikuussa 1918 hän hyväksyi Josif Stalinin tekemän yhteistyötarjouksen. 1918 hän oli Vahitovin ja Sultan-Galievin ohella Venäjän muslimikommunistien johtomiehiä. Sultan-Galiev antaa lokakuun vallankumouksen historiikissaan ”Ufan tataro-baškiirien vasemmisto-SR:lle” keskeisen roolin joskin jättää sen henkisen johtajan Ibragimovin mainitsematta – herrat kuuluivat kilpaileviin puolueyhmittymiin. Ibragimov pysyi bolševikkien liittolaisena sittenkin kun näiden välit vasemmisto-SR:iin menivät poikki kesäkuussa 1918. Hän oli 1920-29 Tatarian tasavallan johtavia kulttuurihallinnon virkamiehiä.¹⁷⁰

Liittoutumalla vasemmisto-SR:ien kanssa bolševikit laajensivat kannatuspohjaansa kaupungeista maaseudulle. He tarvitsivat kuitenkin jonkin huomattavan muslimiryhmittymän tukea etteivät olisi leimautuneet etniseksi puolueeksi ja saaneet vastaansa Venäjän monimiljoonaista muslimiväestöä. Ensimmäisen yhteistyötarjouksen teki joulukuussa 1917 kansallisuusasian kansankomissaari Josif Stalin koko maan muslimeja edustavalle ”Kansallisen keskusneuvoston” *Milli merkezi šüran*

¹⁶⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 181-182 ; Pipes 1964, s. 170 ; Rosenberg 1974, s. 276 ; Rubinštein 1930, s. 49. Kazanin kuvernementin maanvaltausliikkeestä mainitsevat mm. Atkinson 1983, s. 161 ; Gilbert 1993, s. 57 ; Trotski 1930, luku *Krestjanstvo*, sivuttamaton www-tiedosto.

¹⁶⁹ Rubinštein 1930, s. 49 ; Radkey 1958, s. 192 ; Rosenberg 1974, s. 276

¹⁷⁰ Bennigsen ym. 1979, s. 198-199 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 141-142 ; Pipes 1964, s. 157-158. Yhdessä kohtaa Sultan-Galiev mainitsee Ibragimovin olevan ”leftist SD”, mutta kyseessä on yhden kirjaimen ladontavirhe (p.o. ”leftist SR”).

puheenjohtajalle Ahmed Tsalikoville. Tsalikov vei yhteistyötarjouksen Ufassa kokoontuneen Venäjän muslimien kansalliskokouksen *Milli meclisin* käsiteltäväksi. Kansalliskokouksen porvarillinen enemmistö torjui yhteistyötarjouksen. Näin bolševikkien välit Venäläisen muslimiliikkeen tärkeimpiin elimiin säröilivät alusta lähtien. Lopullisesti ne menivät poikki tammikuussa 1918, kun muslimiliike tuomitsi perustuslakia säättävän kokouksen hajottamisen.¹⁷¹

Kun bolševikit eivät saaneet puolelleen koko muslimiliikkeen tukea, he liittoutuivat sen vasemmiston kanssa. Tammikuussa 1918 Josif Stalin teki yhteistyötarjouksen muslimisocialistien liikkeen itseoikeutetuille johtajille Mulla-Nur Vahitoville ja Galimdžan Ibragimoville. He ottivat tarjouksen vastaan ja vetivät mukanaan puolueeseen kannattajansa, esimerkiksi Mir-Said Sultan-Galievin.¹⁷² Näin muslimiliikkeen sisälle muodostui bolševikkimyönteinen vähemmistö ja antibolševistinen enemmistö.

On huomattava, että antibolševistiseen liittoutumaan kuului porvarillisten puolueiden lisäksi myös sosialisteja, esimerkiksi menševikit. Sisällissodan ”punaisten” ja ”valkoisten” välinen rintamalinja ei siis kulkenut sosialistisen ja ei-socialistisen leirin väliltä vaan se halkoi sosialistisen leirin. Muslimisocialistien liikkeestä esimerkiksi Ahmed Tsalikov ja Iljas Alkin menivät ”valkoisten” puolelle, Mulla-Nur Vahitov, Galimdžan Ibragimov ja Mir-Said Sultan-Galiev ”punaisten” puolelle. Kun käytän tässä esityksessä termejä ”punainen” ja ”valkoinen”, en siis tarkoita niillä sosialististen ja porvarillisten puolueiden kannattajia vaan sisällissodan aikaisia bolševikkihallituksen kannattajia ja vastustajia.

Punaiset muodostivat vähemmistön Venäjän muslimien kansalliskokouksessa, joka oli koolla Ufassa marraskuusta 1917 maaliskuuhun 1918. Heillä oli kuitenkin vahva kannatus tataarisotilaiden parissa aivan kuten heidän liittolaisillaan bolševikeilla venäläissotilaiden parissa. Tammi-maaliskuussa 1918 järjestettiin Kazanissa Venäjän muslimien toinen sotilaskokous, ja tässä kokouksessa sosialistit olivat enemmistönä.¹⁷³

Venäjän muslimisotilaat olivat tammikuussa 1918 jakautuneita erilaisiin valko- ja punakaarteihin. Kazanissa jako kulki muslimisocialistikomitean johtamien punakaartien ja Harbi šuran valkoisten joukko-osastojen välillä. Muualla jako saattoi olla toisenlainen – esimerkiksi Ufassa punakaartit olivat vasemmisto-SR:läisten hallinnassa, ja Ufan kuvernementin maaseudulla valkokaartit muodostuivat Zeki Validovin kokoamista baškiiriosastoista. Kaarteja oli siis monenlaisia ja monenlaisista lähtökohdista käsin syntyneitä, mutta kaikkialla ne olivat ryhmittymässä lähestyvän sisällissodan kahteen päärintamaan. Kaartit eivät olleet aluksi kovin suuria – Kazanin ”ensimmäisessä” (ja tuolloin vielä ainoassa) muslimisocialistisessa rykmentissä oli helmikuussa 1918 vain 600 miestä¹⁷⁴.

Venäjän sisällissodan ensimmäiset taistelut oli käyty jo vuoden 1917 puolella Etelä-Venäjällä, missä kasakkajohtajat Kaledin ja Dutov organisoivat valkoista vastarintaa. Tataarialueilla tapahtui sisällissotaan johtava kehitys tammi-helmikuussa 1918. Sen laukaisi liikkeelle perustuslakia säättävän kokouksen hajottaminen. Perustuslakia säättävä kokous (venäjäksi *utšreditelnoe sobranie*) oli yleisillä monipuoluevaaleilla valittu koko Venäjän parlamentti. Sen vaalien ajankohta osui marraskuun 1917 lopulle, pari viikkoa bolševikkien valtaannousun jälkeen. Vaaleista oli päätetty jo Kerenskin

¹⁷¹ Pipes 1964, s.156-157 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa s. 141

¹⁷² Pipes 1964, s.

¹⁷³ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 141-142

¹⁷⁴ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i revoljutsionnyi Vostok*, sivuttamaton www-asiakirja

hallituksen aikana, eikä Leninin hallitus rojhennut perua niitä, kun sen valtaperusta oli vielä epävakaa. Vaaleissa voiton sai bolševisteja vastustava, oikeisto-SR:läisten, menševikkien ja porvarillisten ”kadettien” johtama liittoutuma. Tässä liittoutumassa oli mukana myös muslimien vaaliliiton enemmistö. Perustuslakia säättävä kokous kokoontui 18. tammikuuta 1918, ja bolševikit hajottivat sen seuraavana päivänä, kun se kieltäytyi hyväksymästä heidän lakipakettiaan.¹⁷⁵

Venäjän muslimiliikkeen antibolševistinen enemmistö tuomitsi perustuslakia säättävän kokouksen hajottamisen. Sultan-Galiev tulkitsi kolme vuotta myöhemmin heidän reaktiotaan seuraavasti:

”Perustuslakia säättävän kokouksen hajottamisen jälkeen menševikit ja SR:läiset tataarit omaksuivat ankaran vihamielisen asenteen neuvostojen valtaa kohtaan ja kehottivat Venäjän muslimeja nousemaan aseelliseen taisteluun neuvostovaltaa vastaan.”¹⁷⁶

Väittäessään valkoisten tataarien suunnitelleen aseellista taistelua Sultan-Galiev halusi oikeuttaa punaisten aseelliset toimet, joilla lakkautettiin helmi-maaliskuussa Venäjän muslimiliikkeen elimet. Hänen tulkinnassaan on siis selvä tendenssi, mutta siinä lienee silti perää. Perustuslakia säättävän neuvoston hajottamisen jälkeen valkoiset katsoivat dialogin bolševikkien kanssa mahdottomaksi ja alkoivat vakavasti harkita laajaa kapinaa bolševikkeja vastaan. Huhtikuussa 1918 valkoisten aseellisen nousun tieltä poistui viimeinen psykologinen este, kun Leninin hallitus teki Saksan kanssa Brest-Litovskin rauhan, eikä Venäjä ollut enää sodassa ulkovallan kanssa. Toukokuussa 1918 alkoi Uralilla ns. tšekkilegionalaisten kapina, joka laajeni kesäkuukausien aikana suureksi valkoisten sotilasoperaatioksi. Valkoiset valtasivat kesän 1918 aikana Siperian ja keskisen Volgan.

Venäjän muslimiliikkeen ”keskusneuvosto”, menševikki Ahmed Tsalikovin johtama Šura kävi perustuslakia säättävän kokouksen hajottamisen jälkeen neuvotteluja SR-puolueen edustajien kanssa siitä, voisiko hajotettu perustuslakia säättävä kokous kokoontua muslimiosastojen suojaamana Kazanissa¹⁷⁷. Neuvottelut lienevät katkenneet helmikuun loppupäivien taisteluihin, joiden aikana Šura menetti Kazanin hallinnan. Loppujen lopuksi komitea, joka edusti perustuslakia säättävää kokousta, kokoontui kesäkuussa 1918 Samaraan. Se on Volgan varrella, kolmisensataa kilometriä Kazanista alajuoksulle päin.

Muslimien bolševikkimielinen sosialistisiipi asettui tukemaan perustuslakia säättävän neuvoston hajottamista. Se käytti hyväkseen enemmistöään Kazanin sotilaskongressissa ja ”onnitteli itseään” perustuslakia säättävän neuvoston hajottamisesta vaikkei ollutkaan välittömästi osallistunut siihen.¹⁷⁸

Aseelliset taistelut puhkesivat Kazanissa helmikuun 1918 lopulla. Kuvernementtia hallitsi venäläisten bolševikkien, vasemmisto-SR:läisten ja muslimisosialistien kokoama toimeenpaneva komitea (*gubispolkom*). Sen valta ei ollut kuitenkaan ehdoton, sillä sotilasneuvosto Harbi šuran johtamat valkoiset tataariosastot olivat edelleen aseissa. Ne näyttävät pitäneen hallinnassaan esimerkiksi Kazanin muslimikaupunginosia. Kuvernementissa vallitsi tosiasiallisesti kahden aseistautuneen osapuolen kaksoisvalta marraskuusta 1917 helmikuuhun 1918.

¹⁷⁵ Perustuslakia säättävän kokouksen vaaleista, ainosta istunnosta 18.-19.1.1918 ja hajotuksesta ks. esim. Carr 1978, s. 109-123.

¹⁷⁶ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 141-142

¹⁷⁷ Rubinštein 1930, s. 58

¹⁷⁸ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 141-142

Välittömänä syynä taisteluihin oli valkoisten tataarien päätös perustaa autonominen ns. Idel-Uralin valtio (ks. luku *Idel-Uralista Tataro-Baškiriaan*). Kyseessä oli yritys irtautua bolševikkien valtapiiristä. Tämä päätös sai punaiset toimintaan. 26.2.1918 he vangitsivat kaupungin johtavia valkoisia tataareja ja piirittivät muslimikaupunginosan. Kaupunginosa pystyi torjumaan paikallisten punakaartien valtausyritykset mutta kukistui muutaman päivän piirityksen jälkeen, kun paikalle saapui ulkopuolisia voimia. Pipes sanoo näiden ulkopuolisten olleen venäläisiä punamatruuseja Moskovasta, Rubinšteinin mukaan he olivat ”uralilaisia tataaribolševikkeja”. Valkoiset yrittivät maaliskuussa 1918 uudelleen aseellista taistelua Kazanin kaupungissa, mutta heidät kukistettiin jälleen.¹⁷⁹

Maaliskuun puolella punaiset ottivat vallan haltuunsa naapurikuvernementissa Ufassa. Ufan kaupungissa oli koolla Venäjän muslimien oma kansalliskokous *Milli meclis*, joka hajotettiin aseellisesti kuten oli hajotettu Venäjän perustuslakia säätävä kokous. Venäjän muslimien keskeiset hallintoelimet, keskusneuvosto *Milli merkezi šūra* ja sotilasneuvosto *Harbi šūra* lakkautettiin maaliskuuhuhtikuussa, kun ne kieltäytyivät edelleenkin yhteistyöstä bolševikkien kanssa. Niiden toiminnat siirrettiin Mulla-Nur Vahitovin johtamaan punaiseen muslimihallintoon.

Richard Pipes tiivistää helmi-huhtikuun 1918 tapahtumat lyhyesti:

”Vahitov ja hänen organisaationsa toimivat toimivat täten välineenä, jolla bolševikit ottivat hallintaansa Venäjän muslimiliikkeen, kun sen johtajat olivat kieltäytyneet yhteistyöstä.”¹⁸⁰

Pipesin tulkinnan mukaan punaiset tataarit olivat siis ”välineitä”, bolševikkien hajotusjärjestö. Vahitovin johtamat muslimisocialistit eivät kuitenkaan itse kokeneet itseään pelkiksi nappuloiksi bolševikkien suuressa valtapelissä, joskin he todennäköisesti tiedostivat vaaran joutua hyväksikäytetyiksi. Lieneekin aiheellista arvioida heidän ja heidän vastustajiensa motiiveja. Mikä sai Venäjän muslimit jakautumaan punaisiin ja valkoisiin ja ryhtymään aseellisiin taisteluihin toisiaan vastaan ?

Syyt hajaannukseen: demokratia, luokkataistelu, kansallinen strategia

Muslimiliikkeen aktivistien enemmistö asettui vuoden 1918 alkukuukausina valkoisten puolelle. He tunsivat voimakasta vastenmielisyyttä bolševikkeja kohtaan, Sultan-Galievin sanoin ”omaksuivat ankaran vihamielisen asenteen neuvostojen valtaa kohtaan”. Tämän vastenmielisyyden yksi selitys oli epäilemättä bolševikkien uskonnonvastaisuus, jota ei voitu sivuuttaa uskonnon varaan identifioituvassa liikkeessä (ks. luku *Islamin asema Tatarian neuvostotasavallassa*).

Uskonnon lisäksi valkoisille muslimeille oli ratkaiseva ärsytyskynnys Venäjän perustuslakia säätävän kokouksen hajottaminen. Sen voit tulkita niin, että Venäjän muslimiliikkeen enemmistössä elivät demokratian ihanteet, jotka olivat juurtuneet siihen jo vuosina 1905-06. Venäjän valkoisella muslimiliikkeellä oli monta syytä kannattaa demokratiaa: sen toivottiin takaavan parhaan suojan vähemmistökansoille, ja siihen vedoten antibolševistinen oppositio saattoi tuomita bolševikit

¹⁷⁹ Pipes 1964, s. 159 ; Rubinštein 1930, s. 47-48, 51 ; Bennigsen ym. 1979, s. 1979, s. 183 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 142

¹⁸⁰ Pipes 1964, s. 159

vallankaappajiksi. Demokratiaihanne selittäisi, miksi valkoiset muslimit ryhmittäytyivät perustuslakia säättävän kokouksen ympärille ja tunnustivat kesä-marraskuussa 1918 valkoisten puolella toimineen sitä edustavan Samaran komitean (*komutš*). Kun itärintaman valkoisten puolella pääsivät marraskuussa 1918 valtaan Koltšakin johtamat demokratianvastaiset voimat ja Samaran komitea lakkautettiin, valkoiset muslimit alkoivat loikata punaisten puolelle. Sotaa ei voinut enää selittää demokratian sodaksi diktatuuria vastaan - se oli kahden erivärisen diktatuurin välistä kamppailua. Tällöin vaa'assa painoi kansallisuuspolitiikka, joka näytti tuohon aikaan olevan bolševikeilla muslimiyönteisempi kuin valkoisilla.¹⁸¹

Valkoisten puolella ”demokratiasta” ja ”perustuslakia säättävästä kokouksesta” tuli keskeisiä iskusanoja. Punaisten puolella ne kehittyivät kielteisiksi käsitteiksi. Sultan-Galiev saattoi puhua esimerkiksi ”*demokraattisesta*” *pikkuporvarillisesta intelligentsiasta*, jonka ”tataari- ja venäläisproletariaatin yhdistyneet voimat murskasivat” maaliskuussa 1918¹⁸².

Muslimisosialistit ovat tuskin olleet tietoisesti kansanvallan vastaisia. Todennäköisemmin he jakoivat ainakin vielä vallankumouksen alussa bolševikkien yleisen demokratiakäsityksen. Bolševistisessä terminologiassa käsite ”demokratia” ei edustanut kansanvallan / työväenvallan korkeinta astetta, vaan se oli vain porvarillinen välivaihe siirryttäessä ”neuvostojen valtaan”. ”Neuvostojen valta” oli työväen ”suoraa demokratiaa” ja siten bolševikkien käsityksen mukaan kehittyneempää kansanvaltaa kuin perustuslakia säättävän kokouksen keskiluokkainen valta. Sitä edusti konkreetti elin, työläis-, sotilas- ja talonpoikaisneuvostojen edustajakokous, jonka olemassaoloon bolševikit vetosivat hajottaessaan perustuslakia säättävän kokouksen.¹⁸³

Valkoisten ja punaisten demokratiakäsityksissä oli siis olennainen ero siinä, kenen tulisi toteuttaa demokratiaa: keskiluokan hallitseman perustuslakia säättävän kokouksen vaiko työläisten, talonpoikien ja sotilaiden hallitsemien neuvostojen. Ei ollut mitenkään kummallista, että neuvostot tuntuivat monen mielestä demokraattisemmilta, vaikka ne valittiinkin kapeammalla äänipohjalla kuin perustuslakia säättävä neuvosto.

Bolševistiseen demokratiakäsitykseen kuului vielä ajatus ”proletariaatin diktatuurista” eli kansanvallan turvaamisesta väliaikaisiksi tarkoitetuilla menetelmillä, jotka itsessään eivät olleet kansanvaltaisia. Tämä epäilemättä kavahdutti esimerkiksi vuosien 1906-17 duumaedustajaa Sadri Maksudovia ja muita hänen ikäluokkansa edustajia, joilla oli poliittista kokemusta yli vuosikymmenen ajalta. Melkein kaikki kokeneet muslimipoliitikot jäivät selkkauksen ensi vaiheessa valkoisten puolelle, poikkeuksena Galimdžan Ibragimov, joka oli duumaedustaja 1906-07. Punaisten valintoihin vaikutti heidän kokemattomuutensa ja naiivi demokratiakäsityksensä. Heillä ei ollut mitään edellytyksiä nähdä, mihin suuntaan ”neuvostodemokratia” lähtisi kehittymään. Kun siis Sultan-Galiev sanoo valkoisten omaksuneen ”ankaran vihamielisen asenteen neuvostojen valtaa kohtaan”, hän todennäköisesti puolusti vuoden 1918 vilpittönnä demokratiaihannettaan. On eri asia, oliko hän yhtä vilpittönnä vuonna 1921, kirjoittaessaan menneiden valintojensa puolustuspuhetta.

Demokratiakäsitysten erilaisuus siis selittää muslimien poliittisia valintoja, mutta se ei ole useimpien kohdalla perimmäinen selitys. Kaksi kilpailevaa demokratiakäsitystä palvelivat erilaisia päämääriä:

¹⁸¹ Bennigsen ym. 1979, s. 184-185 ; Pipes 1964, s. 161

¹⁸² Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 138

¹⁸³ Bolševikkien demokratiakäsityksestä ks. esim. Carr 1978, s. 105-118

perustuslakia säättävän kokouksen valta edusti yhteiskuntaluokkien välistä sovittelupolitiikkaa ja asteittaista epäkohtien korjaamista. Neuvostojen valta edusti yhteiskuntasovun korvaamista luokkataistelulla ja nopeilla ja radikaaleilla mullistuksilla. Tarkastelemme siis, pyrkivätkö valkoiset muslimit hillitsemään luokkataistelua ja punaiset lietsomaan sitä.

Kysymys muslimien jakautumisesta keskenään taisteleviin luokkiin oli herättänyt muslimiliikkeen intohimoja ainakin vuodesta 1906 lähtien. Tuolloin siitä kiisteltiin Venäjän muslimiliikkeen yleiskokouksissa. Sosialistivallankumouksellisen *Tançelar*-puolueen perustaja Ajaz Ishakov (joka kylläkin taisteli 1918 valkoisten puolella) katsoi, että muslimien kesken vallitsee niin syviä luokkaeroja, ettei ole mahdollista rakentaa kaikkien muslimien yhteistä puoluetta. Panturkkilaisuuden isä Jusuf Aktšurin (joka emigroitui jo 1908 Turkkiin eikä enää palannut Venäjälle) vastasi tähän:

”Vasemmisto sanoo, että muslimien parissa on eri luokkia, eikä ole mahdollista yhdistää kaikkia näitä luokkia yhden ohjelman taakse. Näiden herrojen mielestä puoluetta ei voi ilmeisestikään perustaa muulle kuin luokkaintressien ja luokkaerojen pohjalle. He eivät liene nähneet liittoja, jotka on perustettu kansallisuuden ja yhteisen alkuperän pohjalta. Siksi on aina mahdollista yhdistyä huolimatta materiaalisista erimielisyyksistä ja perustaa mitä vahvin puolue kansallisuusaatteen ja uskonnon pohjalle.”¹⁸⁴

Vuosien 1905-17 muslimiliike asettui pääsääntöisesti Aktšurin taakse ja korosti kansallista yhtenäisyyttä. Kansallisuusaate ja luokkataistelu nähtiin keskenään ristiriitaisiksi ilmiöiksi: edellinen pyrkii yhdistämään kansakunnan, jälkimmäinen jakamaan sen. Kansallisen sarron olosuhteissa jakautuminen voisi olla kohtalokasta.

Kun Venäjän muslimiliike alkoi kesällä 1917 jakautua sosialistiseen ja porvarilliseen leiriin, muslimien keskusneuvosto, Šura antoi yhtenäisyysvetoimuksen, jossa varoitettiin paatoksellisin sanankääntein luokkataistelusta, ”jonka kuohuvat tyrskyt uhkaavat hukuttaa luonnonvoiman lailla alleen sivistyneen rauhallisen elämän”. Julistus korosti muslimien luokkayhtenäisyyttä :

”Tietoisuuden yhtenäisyys ja tahdon yhtenäisyys.

Tämä kaksiosainen yhtenäisyys on mahdollista vain siksi, että yhteiskunnallinen jakautuminen ja sen seuraus, luokkataistelu, eivät esitä monimiljoonaisessa muslimimaailmassa vielä sellaista osaa kuin ne esittävät eurooppalaisten kansojen parissa.”¹⁸⁵

Julistus korosti, että yhtenäisyyden paras takaaja ovat Venäjän muslimien yleiskokoukset, jotka edustavat ”eri muslimialueiden ja –kansojen kaikkia yhteiskunnallisia kerrostumia”. Lopuksi se otti kantaa ajan polttavimpiin poliittisiin kysymyksiin:

”Meidän lippumme on muslimiväestön työtätekevien joukkojen lippu. Se on demokratian lippu. Se on ennen kaikkea työtätekevien maanviljelijä- ja

¹⁸⁴ Aršaruni ym. 1931, s. 29-30. Aršaruni ja Gabidullin pyrkivät osoittamaan teoksessaan Venäjän muslimiliikkeen ja ”sultangalievilaisten” porvarillisen luonteen ja tuovat siksi esille runsaasti aineistoa osoittamaan, etteivät nämä tahot kannattaneet luokkataistelua.

¹⁸⁵ Aršaruni ym. 1931, s. 59

karjanhoitajajoukkojen lippu. Se on syntymässä olevan, luokkaetujaan vasta määrittelemään alkaneen muslimiproletariaatin lippu. (--)

Eläköön muslimien demokratia !

Eläköön vapaa muslimimaailma !

Eläköön vapaiden kansojen vapaa Venäjä !”¹⁸⁶

Julistuksen vallankumousaikainen retoriikka ei peitä alleen selviä kannanottoja. Muslimit ovat ”ennen kaikkea” maanviljelijöitä ja karjanhoitajia. Kaupunkityöväestö eli proletariaatti oli vasta syntymässä muslimien parissa, eikä se ollut vielä edes määritelty selkeästi luokkaetujaan. Näillä lauseilla torjuttiin sosialidemokraattien ja ennen kaikkea bolševikkien luokkataisteluideologia. Sana ”demokratia” toistuu julistuksessa useita kertoja. Sillä lienee tarkoitettu ristiriitojen ratkaisemista ilman väkivaltaa ja luvaton perustuslakia säättävän kokouksen kärsivällistä odottamista. Julistus torjuu luokkahajaannuksen lisäksi kansallisen hajaannuksen. Sen viimeinen lause on kannanotto paitsi venäläisten harjoittamaa kansallista sortoa myös orastavaa muslimiseparatismia vastaan.

Muslimien yhtenäisyyden idea eli siis voimakkaana Venäjän muslimiliikkeessä, jonka kokenein enemmistö valitsi sittemmin valkoisen puolen. Luokkataistelua pidettiin vaarallisena. Sama luokkataistelun vastaisuus näyttää yllättävää kyllä hallinneen punaisiakin muslimeja.

Muslimisosialisteja käsittelevässä kirjallisuudessa on yleisenä ajatus, että liike ei kannattanut luokkataistelua tai ei ainakaan käsittänyt sitä samalla tavoin kuin bolševikit. Stalinistisessa apologiakirjallisuudessa se on keskeinen argumentti, jolla hyökätään ”sultangalievilaista” muslimisosialismia vastaan. Rubinšteinin mukaan ”sultangalievilaiset” puolueoikeistolaiset olivat ”vallankumouksen vapaamatkustajia”, joihin vaikuttivat ”tataarikulakki ja -mulla” ja jolle luokkataistelu jäi vieraaksi. Aršarunin ja Gabidullahin mukaan Sultan-Galiev sekoitti tietoisesti toisiinsa käsitteet ”luokka” ja ”kansakunta” ja samasti luokkataistelun kansalliseen taisteluun. Edellämainitut herrat kirjoittivat 1930-luvun stalinistisen puoluekoneiston tilauksesta, mutta 1970-luvun amerikkalaistutkijat Bennigsen ja Wimbush hyväksyvät heidän väittämänsä tässä suhteessa. Heidän mukaansa marxilainen luokkataistelukäsitys ja kansallisten muslimikommunistien luokkataistelukäsitys olivat ”yhteensopimattomia elleivät suorastaan vastakkaisia”.¹⁸⁷

Muslimisosialistien torjuva asenne marxilaiseen luokkataisteluun perusteltiin muslimikansojen taloudellisella kehitysasteella. Muslimikansat eivät olleet teollistuneet siinä määrin, että heihin olisi voitu soveltaa marxilaista luokkataisteluoppia. Sultan-Galiev ilmaisi tämän asian vuonna 1918 seuraavasti:

”Muslimikansat eivät ole vielä jakaantuneet antagonistisiin luokkiin. Heillä ei ole teollisuusproletariaattia. Siksi proletaarinen vallankumous on ainakin toistaiseksi mahdoton muslimiyhteiskunnassa. Meidän on rajoitettava ”neuvostovallankumoukseen” ilman luokkataistelua.”¹⁸⁸

¹⁸⁶ Aršaruni ym. 1931, s. 59

¹⁸⁷ Aršaruni ym. 1931, s. 78 ; Rubinštein 1930, s. 5 ; Bennigsen ym. 1979, s. 43

¹⁸⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 43-44. Bennigsen ja Wimbush ovat ottaneet sitaatin vuonna 1929 ilmestyneestä stalinistisesta tataarinkielisestä sultangalievilaisuuden historiikista, joten sen luotettavuuden voi kyseenalaistaa. He eivät kuitenkaan aseta sitaatin autenttisuutta kyseenalaiseksi ja esittävät sen lisäksi suuren joukon erilaisista lähteistä otettuja toisten muslimisosialistien samansisältöisiä sitaatteja.

Proletariaatin olemassaolon kiistäminen on kommunistipuolueen jäseneltä melko raskas kannanotto, ja tähän tarttuu etenkin Rubinštein. Hän kertoo usean sivun verran esimerkkejä tataarityöläisistä ja heidän luokkatietoisuudestaan. Hän siteeraa Neuvosto-Venäjän työasiain kansankomissariaatin laskelmaa, jonka mukaan tataarien parissa oli ennen vallankumousta 150 000 teollisuustyöläistä. Tämä luku tarkoittaa sitä, että noin joka kymmenes tataari oli töissä teollisuudessa, ja lukuun on lisättävä heidän perheenjäsenensä¹⁸⁹.

Tataarityöläiset olivat kuitenkin töissä enimmäkseen perinteisten tataarialueiden ulkopuolella samaan tapaan kuin nykyiset siirtotyöläiset (ks. luku *Tataarien diaspora*). Kun siis Sultan-Galiev sanoi, ettei tataareilla ole teollisuusproletariaattia, hän tarkoitti sellaista teollisuustyöläisten joukkoa, jonka varaan olisi voinut rakentaa kazanilaista työväenliikettä. Kazanin muslimisocialistinen liike ei voinut muuttua varsinaiseksi työväenliikkeeksi, kun sitä erottivat tataarityöläisten enemmistöstä tuhansien kilometrien välimatkat. Se kykeni kyllä organisoimaan riveihinsä paikalliset tataarityöläiset, mutta näiden lukumäärä oli vähäinen. Tataariväestön suuri massa koostui talonpojista, ja he olivat kokeneet yhteiskunnallisen heräämisensä jo edellisellä vuosikymmenellä džadidististen hengenmiesten ja kansakoulunopettajien johdolla. Sikäli Rubinšteinin syytös ”tataarikulakin ja –mullan” vaikutuksesta muslimisocialistien parissa ei ollut vailla perustaa.

Galimdžan Ibragimov myönsi luokkavastakohtaisuuksien olemassaolon muslimien parissa toisin kuin Sultan-Galiev. Hänen olisi ollut vaikea unohtaa sitä, sillä hän oli taustaltaan vasemmisto-SR:läinen, ja vasemmisto-SR:läisten keskeisimpiä toimintamuotoja oli johtaa maaseudulla köyhien talonpoikien maanvaltausliikettä rikkaita maanomistajia vastaan. Sultan-Galievin ja Ibragimovin erilaiset lähtökohdat ajoivat heidät kommunistipuolueen Kazanin-osaston vastakkaisiin siipiin - Sultan-Galievin oikeistoon, Ibragimovin vasemmistoon. Silti Ibragimovkin vähätteli luokkataistelua. Hän kirjoitti vuonna 1918:

”Me kaikki emme kuulu sosialistipuolueisiin. Meillä on luokkaeroja. Meitä yhdistää kuitenkin kansallistunne. Tämä tunne on luokkatunteiden yläpuolella. Meidän on unohdettava siirtymäkauden aikaiset luokkatunteet ja yhdistyttävä kansallisella perustalla.”¹⁹⁰

Erilaisista lähtökohdista Ibragimov ja Sultan-Galiev päätyivät samaan lopputulokseen - kansallinen yhteenkuuluvuus oli tärkeämpi kuin luokkayhteenkuuluvuus. He jatkoivat sitä kansallisen yhtenäisyyden perinnettä, jonka olivat aloittaneet džadidistisen liikkeen pioneerit ja jota oli jatkanut Venäjän muslimiliike vuonna 1917.

Punaisten muslimien tekstejä lukiessa muodostuu käsitys, että luokkataistelu ei ole selitys heidän valintoihinsa. Tämä tekee heidän käytöksestään arvoituksen. Miksi he liittyivät bolševikkeihin, jotka julistivat työväenvaltaa ja luokkataistelua ja puhuivat estottoman myönteiseen sävyyn tulevasta sisällissodasta, jos heidän kansakuntansa enemmistön muodostivat talonpojat ja jos he pitivät kansallista yhtenäisyyttä tärkeimpänä, luokkatunteiden yläpuolella olevana asiana? Jos kansallisuusaate oli näin tärkeä punaisille muslimeille, heidän poliittista valintaansa voi yrittää selittää sen kautta. Ajattelivatko he kenties bolševikkivallan ajavan parhaiten heidän kansallisia etujaan?

¹⁸⁹ Rubinštein 1930, s. 18

¹⁹⁰ Bennigsen ym. 1979, s. 44. Sitaatti on otettu Lontoossa 1974 ilmestyneestä T. Davletšinin teoksesta *Sovetskij Tatarstan*.

Valkoisilla ja punaisilla muslimeilla oli yhteisenä ihanteenaan muslimien itsemääräämisoikeus suhteessa venäläisiin. Tämän itsemääräämisoikeuden toteuttamistavasta oli erimielisyyksiä: toiset kannattivat itsenäisyyttä, toiset kulttuuriautonomiata ja toiset alueellista autonomiaa. Kiista itsemääräämisoikeuden toteuttamistavasta ei jakanut muslimeja punaisiin ja valkoisiin – jako kulki molempien leirien sisällä. Tataarit olivat hyvin laajalti yksimielisiä siitä, että itsenäisyys ei ollut heidän kannaltaan käytännöllinen ratkaisu. He asuivat hajallaan Venäjän sisäosissa, joten heidän kohtalonsa oli sidoksissa Venäjään. Täten kiistan aiheena oli se, millainen poliittinen järjestelmä Venäjällä pitäisi vallita, että muslimien itsemääräämisoikeus toteutuisi Venäjän valtion puitteissa parhaiten.

Valkoiset ja punaiset muslimit olivat yksimielisiä siitä, että tsaarinvallan paluu olisi takaisku muslimien itsemääräämisoikeudelle. Venäjän hallitusten toimenpiteet 1906-17 takasivat, että kovin moni muslimi ei ainakaan džadidistisella puolella jäänyt suremaan tsaarinvallan kaatumista. Muslimiliikkeen enemmistö laski demokratian edistävän parhaiten muslimien itsemääräämisoikeutta. 1906 sen tunnussana oli ”perustuslaillinen monarkia”, 1917 ”demokraattinen tasavalta”. Šuran antama julistus kesäkuussa 1917 päättyi iskulauseeseen *Eläköön vapaiden kansojen vapaa Venäjä!*, jossa yhdistyivät ajatukset poliittisesta demokratiasta ja kansallisesta vapaudesta.

Muslimiliikkeen ihanteet eivät kuitenkaan ruumiillistuneet väliaikaisessa hallituksessa, joka omaksui hyvin torjuvan kannan vähemmistökansojen autonomia- ja itsenäisyyspyrkimyksiin. Lvovin ja Kerenskin väliaikaiset hallitukset eivät torjuneet kansallisia liikkeitä kansallisuuspoliittisin vaan perustuslaillisin syin: Venäjän muuttaminen federatiiviseksi oli syvälinen perustuslaillinen tehtävä, joka oli syytä jättää tulevaisuudessa kokoontuvan perustuslakia säätävän kokouksen huoleksi.¹⁹¹

Venäjän muslimiliike ei ollut täysin tyytyväinen väliaikaisten hallitusten kansallisuuspolitiikkaan, mutta se piti sitä pienimpänä pahana verrattuna oikealta uhkaaviin tsaristisiin valkokenraaleihin ja vasemmalta uhkaaviin bolševikkeihin. Venäjän muslimiliikkeen johto antoi sotilasosastojaan Kerenskin käyttöön elokuussa 1917, kun sitä uhkasi kasakkakenraali Kornilovin vallankaappaus, vaikka Kerenski oli kuukautta aiemmin vastustanut näiden joukkojen perustamista. Kun bolševikit ottivat vallan käsiinsä, valkoinen muslimiliike tuomitsi vallankaappauksen ja tuki näkyvästi väliaikaista hallitusta.¹⁹²

Kerenskin hallitus lykkäsi kansallisuuskysymyksen ratkaisua tulevaisuudessa kokoontuvalle perustuslakia säätävälle kokoukselle. Perustuslakia säätävä kokous tuntui parhaalta ratkaisulta sille, joka piti ensisijaisena tavoitteenaan demokraattista kehitystä, ”vapaata Venäjää”. Sen sijaan se ei taannut sitä, että tämä Venäjä olisi kansallisesti tasa-arvoinen ”vapaiden kansojen Venäjä”. Kokouksen enemmistön saattoi olettaa koostuvan venäläisistä, ja he kokivat vähemmistökansojen itsemääräämisoikeuden uhkaksi valtakunnan yhtenäisyydelle. Porvarillisten muslimien perinteinen liittolainen, perustuslailliset demokraatit (”kadetit”) vastusti yksiselitteisesti vähemmistökansojen autonomiapyrkimyksiä. Sosialistivallankumoukselliset (SR:t) kannattivat vuoden 1905 puolueohjelmassaan ”fедераatioperiaatteen mahdollisimman laajaa soveltamista yksittäisten kansojen välisten suhteiden järjestämisessä”, mutta monet vähemmistökansat suhtautuivat epäluuloisesti heidän vilpittömyyteensä. Sosialidemokraattinen puolue kannatti puolueohjelmassaan ”kaikkien kansakuntien itsemääräämisoikeutta”, mutta käytännössä tämä lausuma oli vesitetty monilla varauksilla.¹⁹³

¹⁹¹ Pipes 1964, s. 50-51

¹⁹² Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 140

¹⁹³ Pipes 1964, s. 29-34

Muslimisocialisti Hanafi Muzaffar perusteli epäluuloaan Venäjän perustuslakia säätävää kokousta kohtaan seuraavasti:

”Kuvitelkaamme, että Venäjällä pääsisi valtaan perustuslakia säätävä kokous. Lopultakin syntyisi porvarillinen tasavalta. Epäilemättä kansanedustajien enemmistö olisi isovenäläisiä, jotka eivät kykene koskaan vapautumaan ahtaasta kansallis-šovinismistaan. Se kehittyisi aina vain vahvemaksi. He voisivat heittää meille silloin tällöin murusia pöydältään, mutta se olisi vain taktikointia. Jos annamme kohtalomme isovenäläisen šovinismin käsiin, niin emme varmasti ole suojassa enää miltään.”¹⁹⁴

Muzaffar päätyi kannattamaan bolševikkeja: ”Meidän täytyisi käyttää tilaisuutta liittyä neuvostovoimiin ja työskennellä kaikin voimin neuvostohallituksen vahvistamiseksi.”¹⁹⁵

Sultan-Galievin motiivit neuvostovallan puolustamiseen näyttävät myös olleen kansallisia. Stalinistihistorioitsija Rubinštein arvioi niitä vuonna 1930:

”--liittyessään lokakuun leiriin Sultan-Galiev-- päätteli, että bolševikit ovat ainoa historiallinen voima, joka voi antaa ’muslimien riippumattomuuden’ ja puolustaa sitä valkoisia kenraaleja vastaan, ja siksi heitä täytyy tukea ja mennä mukaan puolueeseen ja neuvostoihin--”¹⁹⁶

Rubinšteinin kannanotto oli tarkoitushakuinen, osa stalinistisen koneiston kampanjaa ”sultangalievismia” vastaan. Sultan-Galievin osoitti kuitenkin toiminnassaan jatkuvaa kiinnostusta muslimien itsemääräämisoikeuteen, joten stalinistinen tulkinta on tässä tapauksessa uskottava.

Bolševikkien suhde kansallisuuskysymykseen nousi muslimille tärkeäksi kysymykseksi. Puolue tunnettiin vanhastaan keskitetyn valtiovallan kannattajana. Se piti nationalismia porvarillisena aatteena, koska nationalismi ajoi kansallista yhtenäisyyttä yli luokkayhtenäisyyden. Sen ihanteena oli ”proletariaatin kansainvälinen yhtenäisyys”, eikä se nähnyt kansallisessa omaleimaisuudessa mitään itseisarvoa.¹⁹⁷

Hiukan ennen maailmansotaa bolševikkien itseoikeutettu johtaja Vladimir Lenin alkoi ajaa uutta linjaa kansallisuuskysymyksissä. Hän kehotti bolševikkeja ottamaan kansallisuuskysymyksen omakseen, jottei heidän ”proletaarisen yhtenäisyyden” vaatimustaan tulkittaisi isovenäläiseksi kansalliskiihkoiluksi. Sitä varten kansallisille vähemmistöille oli annettava periaatteellinen oikeus irrottautua Venäjästä. Lenin korosti kylläkin, että tämä irrottautuminen ei hänen mielestään ollut toivottavaa ja että kansallisuuskysymys oli toissijainen luokkataistelun rinnalla.¹⁹⁸ Puolue hyväksyi ”tsaristisen monarkian sortamien kansojen” irrottautumisoikeuden vuonna 1913, tosin sillä varauksella, että puolue arvioi kutakin tapausta erikseen ”sosialistismin puolesta käytävän proletariaatin luokkataistelun etujen perusteella”¹⁹⁹. Päätös ei ollut yksimielinen – puolueessa syntyi Buharinin ja

¹⁹⁴ Aršaruni ym. 1931, s. 77

¹⁹⁵ Aršaruni ym. 1931, s. 78

¹⁹⁶ Rubinštein 1930, s. 11

¹⁹⁷ Pipes 1964, s. 34-4

¹⁹⁸ *O prave natsij na samoopredelenie* teoksessa Lenin 1976, tom 1, esim. s. 584-586. Ks myös Pipes 1964, s. 41-44

¹⁹⁹ Carr 1978, s. 423-424

Pjatakovin johtama vahva ryhmittymä, joka katsoi, että kansallisuuskysymys on ratkaistava ”sosialistisen vallankumouksen keinoin” vaatimalla kaikkien valtionrajojen poistamista.²⁰⁰

Saatuun vallan käsiinsä bolševikit tekivät radikaaleja kansallisuuspoliittisia eleitä. He paljastivat marraskuussa 1917 aikaisempien Venäjän hallitusten salaiset sopimukset, joissa oli sovittu mm. Ottomaanivaltakunnan ja Persian jaosta maailmansodan päätyttyä. Neuvostohallitus irtisanoutui näistä sopimuksista ja vaati siirtomaavaltoja toteuttamaan kansallisen itsemääräämisoikeuden omilla siirtomaissaan. Tammikuussa 1918 neuvostohallitus tunnusti Suomen itsenäisyyden. Samassa kuussa työläis-, sotilas- ja talonpoikaisneuvostojen edustajakokous hyväksyi ”Työvätekevän ja riistetyn kansan oikeuksien julistuksen”, jossa neuvostovaltion rakenne määriteltiin ”kansallisten neuvostotasavaltojen federaatioksi”, tosin määrittelemättä tarkemmin, mitä federaation käsitteellä tarkoitettiin²⁰¹.

Federaation tunnustaminen oli tärkeä myönnytys niille muslimikansoille, jotka olivat vuoden 1917 aikana ryhtyneet tavoittelemaan autonomista asemaa Venäjällä. Kulttuuriautonomiamia tavoitteleviin tataareihin vetosi joulukuussa 1917 neuvostohallituksen julistus Venäjän muslimeille:

”Teidän uskomukseenne ja käytäntönne, teidän kansalliset ja kulttuuriset instituutionne ovat ikuisiksi ajoiksi vapaita ja loukkaamattomia. Järjestäkää kansallinen elämänne täysin vapaasti. Se on teidän oikeutenne. Tietäkää, että teidän oikeutenne, kuten kaikkien Venäjän kansojen oikeudet, ovat Vallankumouksen ja sen elimien, työläis-, sotilas- ja talonpoikaisneuvostojen mahtavassa suojeluksessa.”²⁰²

Neuvostohallitus tarjoutui perustamaan ”kansallisen elämän vapaata järjestämistä” varten erityisen muslimiasiaain komissariaatin, jonka johtopaikkaa tarjottiin joulukuussa 1917 Venäjän muslimiliikkeen keskusneuvoston Šuran johtajalle Ahmed Tsalikoville (ks. luku *Ajautuminen sisällissotaan*). Tsalikov hylkäsi tarjouksen, vaikka se oli ennenkuulumaton – tsaarinvallan oloissa muslimeilla ei ollut koskaan ollut minkäänlaista virallista edustusta maan johdossa. Tämän jälkeen Stalin teki tammikuussa 1917 saman tarjouksen muslimisocialistisen liikkeen edustajille Mulla-Nur Vahitoville ja Galimdžan Ibragimoville, ja heille se kelpasi.

Bolševikkien radikaali kansallisuuspolitiikka sai osan muslimeista liittymään heihin. He näkivät Hanafi Muzaffarin tavoin bolševikit ensimmäisenä venäläispuolueena, joka oli todella kyennyt vapautumaan ”ahtaasta kansallis-šovinismista”. Valkoiseen leiriin ryhmittyvät puolueet epäilivät bolševikkien vilpittömyyttä. Muslimiliikkeen keskusneuvoston Šuran johtaja Ahmed Tsalikov piti tammikuussa 1918 perustuslakia säättävässä kokouksessa puheenvuoron, jossa hän tuomitsi bolševikit nimenomaan heidän kansallisuuspoliittisen linjansa vuoksi²⁰³.

Bolševikkien valtaannousu oli se välitön tapahtuma, joka jakoi muslimiliikkeen kahtia. Tärkein syy tähän jakautumiseen näyttää olleen suhtautuminen bolševikkien kansallisuuspolitiikkaan. Jakautumiseen liittyi muitakin erimielisyyksiä, kuten erilaiset demokratiakäsitykset. Luokkataistelu ei ollut keskeinen syy jakoon, joskin työläis- ja sotilastaustaiset muslimit liittyivät yleensä punaisiin. Porvaristo liittyi pääasiassa valkoisiin, älymystö jakautui kahtia. Älymystön jakoon saattoi liittyä

²⁰⁰ Carr 1978, s. 260-262 ; Pipes 1964, s. 44-49

²⁰¹ Carr 1978, s. 117, 263-264

²⁰² Pipes 1964, s. 155

²⁰³ Pipes 1964, s. 156-157

henkilökohtaisia riitoja, jotka eivät näy käytössäni olleissa lähteissä. Vakiintunut poliittinen eliitti valitsi pääasiallisesti valkoisen puolen. Punaisten johtavat nimet olivat ennen loppuvuotta 1917 olleet melko tuntemattomia muslimiliikkeessä.

Jaon alkuvaiheissa valkoiset ja punaiset muslimit olivat tietoisia nousevasta sisällissodan uhasta. He eivät näytä toivoneen tätä sotaa vaan pyrkineen omalta osaltaan estämään sen puhkeamista. Tämä käsitys syntyy, kun lukee kuvauksia Kazanin kaksoisvallan ajasta (marraskuusta 1917 helmikuuhun 1918). Niukankin aineiston perusteella tulee vaikutelma, että venäläiset bolševikit halusivat ratkaista valtakiistan aseellisesti, heidän liittolaisensa muslimisocialistit taas sovittelemalla. Muslimisocialistit kieltäytyivät bolševikkien vaaliliittotarjouksesta ja menivät perustuslakia säätävän neuvoston vaaleihin muslimien yleisen vaaliliiton alla. Mulla-Nur Vahitov vastusti venäläisbolševikkeja, kun he halusivat lakkauttaa muslimipapiston julkaisutoiminnan ja ottaa pankit valvontaansa. Mir-Said Sultan-Galiev kiisti joulukuussa 1917 jyrkästi tataarilehdistössä esitetyt väitteet, että hän haluaisi hajottaa muslimien kansalliskokouksen *Milli meclisin*. Venäläisbolševikkien johtomies Karl Grasis kritisoikin muslimisocialistikomiteaa ”periaatteiden selkeyden ja käytännön päättäväisyyden” puutteesta luokkavihollisen suhteen. Yksi harvoja tataareja, joita hän kehui, oli paikallinen punakaartijohtaja.²⁰⁴

Sisällissodan uhan kasvaessa muslimien puolueettomuuslinja joutui vaikeuksiin. Punaisten ja valkoisten muslimien välillä ei ollut sellaista luottamusta, jonka varaan olisi voitu rakentaa puolueetonta yhteiskuntarauhaa. Valkoiset epäilivät jo joulukuussa 1917, että punaiset, erityisesti Sultan-Galiev, haluavat hajottaa valkoisten hallitseman muslimien Ufan kansalliskokouksen bolševikkien pistimien voimalla. Sultan-Galiev vastasi näihin syytöksiin, että hän oli ensin harkinnutkin tätä vaihtoehtoa, kun oli luullut kansalliskokouksen liittoutuvan valkoisen kasakkakeranraalin Dutovin kanssa. Dutov rakensi loppuvuonna 1917 valkoista koalitiota, jossa olivat mukana Uralin kasakat, baškiirit ja kazahi-kirgiisit, mutta josta muslimiliikkeen kansalliskokous siis jättäytyi syrjään. Saatuaan varmuuden kansalliskokouksen sotilaallisesta puolueettomuudesta Sultan-Galiev luopui hajottamisvaatimuksestaan.²⁰⁵

Valkoinen muslimiliike noudatti bolševisminvastaista mutta sotilaallisesti puolueetonta linjaansa tammikuuhun 1918 saakka, perustuslakia säätävän kokouksen hajottamiseen asti. Sen jälkeen sen luottamus punaisten hyväntahtoisuuteen romahti, ja se alkoi hakeutua aktiivisesti muodosteilla olevaan bolševisminvastaiseen rintamaan. Kun se lisäksi julisti Volgan-Uralin alueen autonomiseksi, siis bolševikeista riippumattomaksi alueeksi, sovinnon mahdollisuus oli mennyt. Punaisten ja valkoisten muslimien sisällissota alkoi Kazanissa helmikuussa 1918 (ks. luku *Ajautuminen sisällissotaan*).

On kiinnostavaa, että kuvatessaan näitä tapahtumia Sultan-Galiev ei esitä sodan alkamiselle mitään varsinaisia ideologisia syitä. Sota alkoi hänen mukaansa siksi, että ”pikkuporvarillinen tataaridemokratia” muodosti aseellisia osastoja, tuomitsi neuvostohallituksen, ryhtyi ”epätoivoiseen juoneen” julistamalla Idel-Uralin valtion ja ”julisti ottaneensa vallan Volgan takaisella alueella ja eteläisellä Uralille ja pyrki vielä levittämään vaikutustaan Keski-Aasiaankin”. Ei sanaakaan työväenvallasta, luokkataistelusta tai kansakuntien itsemääräämisoikeudesta, ainoastaan kaksintaistelun julma logiikka: on ammuttava ennen kuin vastustaja ehtii ampua.

²⁰⁴ Rubinštein 1930, s. 46-47 ; Pipes 1964, s. 157-158

²⁰⁵ Rubinštein 1930, s. 10

Punaisten muslimien sotaanlähdölle näyttää olleen toinenkin välitön syy. He olivat osa Kazanin punaista koalitiota, jonka muita osapuolia olivat venäläiset bolševikit ja venäläiset vasemmisto-SR:läiset. He näyttävät olleen tässä koalitiossa se osapuoli, jolta selvimminkin puuttui ”periaatteiden selkeys ja käytännön päättäväisyys”, toisin sanoen suoraviivainen pyrkimys yhteenottoon ilman kompromisseja. Se ärsytti heidän venäläisiä tovereitaan, ja se vaaransi myös heidän asemansa punaisten keskinäisessä vallanjaossa. Muslimisocialistit olivat kannatukseensa ja muslimien väestömäärään nähden aliedustettuja Kazanin kuvernementin toimeenpaneovassa komiteassa, sen alaisissa hallintoelimissä ja sen resurssienjaossa²⁰⁶. Helmikuuhun 1918 mennessä heille lienee käynyt selväksi, että vain ”osoittamalla päättäväisyytensä” he saavuttaisivat uskottavuuden venäläistoverien silmissä ja pääsisivät osallisiksi Neuvosto-Venäjän vallanjaosta.

Muslimiliikkeen jakautumisen syyt voi tiivistää lyhyesti niin, että jako porvarilliseen ja sosialistiseen siipeen oli ”sisäsyntyinen” ilmiö – se tapahtui, koska muslimien parissa oli aitoja yhteiskunnallisia ristiriitoja. Sen sijaan Venäjän muslimien jakautuminen keskenään sotiviin valkoisiin ja punaisiin johtui ulkopuolisista tekijöistä. Koko Venäjän yhteiskunta jakautui kahtia ja ajautui sisällissotaan, ja kaksi vastakkaisista voimakeskusta vetivät leiriinsä itselleen myötemieliset muslimiryhmät. Muslimiryhmät olivat vastahakoisia tarttumaan aseisiin, koska niitä yhdisti käsitys, että muslimien kansallinen yhtenäisyys on luokkaristiriitoja tärkeämpi tekijä. Tapahtumien logiikka ajoi ne kuitenkin sisällissodan osapuoliksi: kumpikin puoli menetti luottamuksensa vastapuolen rauhantahtoon, ja ainakin punaisten puolella sotaan osallistuminen oli vallanjakoon osallistumisen ehto.

²⁰⁶ Rubinštein 1930, s. 56 ; Bennigsen ym. 1979, s. 181-182

MUSLIMIKOMMUNISTIT JA NEUVOSTO-VENÄJÄ

Tataarien ja neuvostojärjestelmän liitto

Neuvostojärjestelmän ja punaisten muslimijohtajien liitto perustui oletetulle molemminpuoliselle edulle. Neuvostohallitus lupasi muslimeille sen itsemääräämisoikeuden, jonka puolesta he olivat kamppailleet vuodesta 1906 lähtien. Muslimijohtajat lupasivat tukea neuvostojärjestelmää ja värvätä taakseen Venäjän monimiljoonaisen muslimiväestön. Vuoden 1918 alkupuolella kumpikin osapuoli täytti osansa sopimuksesta, ja liitto kukoisti. Samalla kävi selväksi, että punaisten muslimien enemmistö oli kaikilla tasoilla tataareja. Muslimien ja neuvostojärjestelmän liitosta näytti tulevan tataarien ja neuvostojärjestelmän liitto.

Neuvostohallituksen ensisijaisena motiivina liittoon olivat sisällissodan tarpeet. Nopeasti heikkenevässä sotilaallisessa tilanteessa oli saatava kaikki mahdolliset tahot tukemaan bolševikkeja. Eniten neuvostohallitusta kiinnostivat tataarit ja baškiirit, joilla oli jo entuudestaan sotakokemusta maailmansodasta ja joita ei siksi tarvinnut kouluttaa aivan alusta.

Vahitovin johtama punainen muslimiliike tiesi mikä oli sen tavoitteleman itsemääräämisoikeuden hinta. Se keskittyi värväämään muslimisotilaita puna-armeijan riveihin. Heinäkuussa 1918 puna-armeijassa palveli Bennigsenin ja Wimbushin sekä Sagadeevin mukaan 50 000 muslimisotilasta eli noin 27 % armeijan kokonaisvahvuudesta (puna-armeijan oman historiikin mukaan 300 000 miestä). Kun ottaa huomioon, että suurin osa Venäjän muslimialueista oli tähän aikaan valkoisten hallinnassa, muslimien osuus puna-armeijan sotilaista oli ehkä kolme kertaa suurempi kuin heidän osuutensa punaisten hallussa olevasta väestöstä. Sagadeevin tekemästä erittelystä käy ilmi, että suurin osa näistä sotilaista oli tataareja. Lisäksi puna-armeijassa oli paljon baškiireja, joskin heidän enemmistönsä taisteli vuoden 1918 aikana Koltšakin johtamissa valkoisissa joukoissa. Muiden muslimikansojen osuus puna-armeijasta oli vuonna 1918 vähäinen mutta kasvoi jonkin verran vuoden 1919 loikkausten seurauksena.²⁰⁷

Useimmat edellämainitut sotilaat olivat ainakin muodollisesti vapaaehtoisia. Neuvosto-Venäjällä alettiin toteuttaa yleistä asevelvollisuutta huhtikuusta 1918 lähtien, ja sen vaikutukset alkoivat tuntua vasta vuoden jälkipuoliskolla. Vuoden 1919 alkuun mennessä puna-armeijan muslimisotilaiden määrä oli viisinkertaistunut 225-250 000 mieheen, eikä se ilmeisesti kohonnut enää merkittävästi tästä. Koko puna-armeijan vahvuus oli sen oman historiikin mukaan huipussaan vuonna 1920 ja käsitti tällöin viisi ja puoli miljoonaa miestä.²⁰⁸ Muslimien osuus putosi näiden lukujen mukaan alle viiden prosentin eli huomattavasti alle heidän väestöosuutensa koko Neuvosto-Venäjältä.

Keski-Aasian ja Kaukasian liittäminen Neuvosto-Venäjään ei siis näytä tuoneen lisää sotilasainesta neuvostovaltion käyttöön. Tämä selittynee sillä, että bolševikit eivät luottaneet näiden alueiden muslimikansoihin. Kiväärin antaminen uzbekin tai azerin käteen merkitsi mahdollisen kapinoitsijan aseistamista. Myös neuvostohallituksen riveihin loikkanee baškiirijoukot osoittautuivat epäluotettaviksi: ne nousivat avoimeen kapinaan kesäkuussa 1920. Bolševikkien ainoa lojaali muslimiliittolainen olivat tataarit. He lienevät muodostaneet koko ajan enemmistön puna-armeijan muslimisotilaista, mikä merkitsee sitä että heidän osuutensa armeijan vahvuudesta oli suurempi kuin

²⁰⁷ Sagadeev 1998, sivuttamaton www-asiakirja ; Bennigsen ym. 1979, s. 64 ; *The Soviet Armed Forces*, s. 44

²⁰⁸ Sagadeev 1998, sivuttamaton www-asiakirja ; Bennigsen ym. 1979, s. 64-65 ; *The Soviet Armed Forces*, s. 44-45, 93

heidän osuutensa Neuvosto-Venäjän väestöstä. Näiden joukkojen arvoa nosti niiden luotettavuus. Sisällissodan historioissa on runsaasti mainintoja sotilaiden loikkauksista, kapinoista ja karkuruudesta, mutta tataarien osalta en löytänyt ainoatakaan mainintaa²⁰⁹.

Neuvostohallitus oli riippuvaisimmillaan muslimien tuesta kesällä 1918, jolloin neljäsosa sen sotilaista oli muslimeja. Tämä oli neuvostohallituksen vaikeinta aikaa sisällissodassa. Puna-armeijan komentaja Trotski kuvasi vuotta myöhemmin tätä aikaa vallankumouksen ”kauheimmaksi”, hetkeksi jolloin näytti, että ”tilinpäätöksemme historian kanssa oli jo allekirjoitettu”²¹⁰. Tänä hetkenä muslimien apu oli puna-armeijalle äärimmäisen tärkeä, etenkin Kazanin kovissa taisteluissa vain 500 kilometrin päässä Kremlistä. Trotski ei kuitenkaan mainitse sanallakaan muslimien osuutta, ei kiitos- eikä moitemielessä, kuten eivät yleensääkään neuvostohistoriat.

Syyskuussa 1918 alkoi puna-armeija vastahyökkäys, joka itärintamalla johti Koltšakin armeijan täydelliseen tuhoon puolestoista vuodessa. Muslimien osuus itärintaman sotilaista oli Bennigsenin ja Wimbushin mukaan ”lähes viisikymmentä prosenttia”, Sultan-Galievin mukaan ”yli 50 %, ja joissakin yksiköissä, esimerkiksi viidennessä armeijakunnassa se nousi jopa 70:een tai 75 %:iin”.²¹¹

Muslimien kokonaispanos sisällissodassa saa korkean arvosanan Bennigseniltä ja Wimbushilta. Heidän mukaansa bolševikkien voitto olisi ollut ilman muslimien tukea ”problemaattinen”. He selittävät tämän seikan jääneen huomaamatta sotahistorioitsijoilta, koska bolševikit häpeilivät sitä, että olivat joutuneet turvautumaan muslimien apuun, eivätkä muslimit päässeet maan korkeimpiin ja näkyvimpiin virkoihin. Postkommunistinen venäläishistorioitsija Robert Landa puolestaan arvioi, että ”Vahitovin ja Sultan-Galievin ansiosta” bolševikit ”välttivät maan hajoamisen ja täyden vastakkainasettelun entisen imperiumin muslimien pääosan kanssa”. Sultan-Galiev itse eritteli vuonna 1921 tataarien merkitystä niin, että ”tataarien työtätekevät joukot ja köyhälistöluokat eivät osallistuneet vallankumoukseen mutta auttoivat sitä leviämään Itään”.²¹²

Muslimit tai ainakin tataarit täyttivät siis enemmän kuin tyydyttävästi oman osansa sopimuksesta neuvostojärjestelmän kanssa. Vuoden 1918 alkupuolella myös neuvostovaltio näytti pitävän kiinni omasta osastaan: Venäjän muslimit pääsivät nauttimaan itsemääräämisoikeudesta ja saivat sen toteuttamiseen ennennäkemättömät resurssit.

Muslimien itsehallinnon perustana oli oma koneisto Neuvosto-Venäjän valtionhallinnossa. Helmikuussa 1918 syntyi *Sisä-Venäjän ja Siperian muslimiasiain keskuskomissariaatti*. Se ei ollut itsenäinen ministeriö, kuten yleensä komissariaatit, vaan keskusvirasto Stalinin johtamassa kansallisuusasiain kansankomissariaatissa. Sen johdossa oli kuolemaansa saakka Mulla-Nur Vahitov. Muslimikomissariaatilla oli alueyksiköitä kuvernementeissa, joten sillä oli todellinen ote kentälle.²¹³

Keskeinen alue oli muslimikomissariaatin toiminnassa oli kulttuuriautonomia ja julkaisutoiminta. Julkaisujen määrät kasvoivat muslimien kannalta ennennäkemättömiin volyymeihin - neuvostovaltion

²⁰⁹ Puna-armeijan loikkauksista, kapinoista ja karkuruudesta ks. esim. Conquest 1988, s. 88-89 ; Pipes 1964, s. 166 ; Bennigsen ym 1979, s. 187 ; Paksoy 1995, sivuttamaton www-asiakirja

²¹⁰ Trotski 1919, sivuttamaton www-asiakirja

²¹¹ Bennigsen ym 1979, s. 29 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa 142-143

²¹² Bennigsen ym 1979, s. 28-29 ; Landa 1995, s. 206 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa 143-144

²¹³ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i natsionalnaja politika v Sovetskoj Rossii*, sivuttamaton www-asiakirja ; Pipes 1964, s. 158 ; Bennigsen ym. 1979, s. 198

alkuvuosina perustettiin yli kaksisataa erilaista turkkilaiskielillä toimitettua lehteä, kun niitä oli ollut ennen maailmansotaa kaikkiaan kuusitoista²¹⁴. Täten toteutui Venäjän muslimiliikkeen tavoite, jonka se oli esittänyt jo vuonna 1906: kulttuuriautonomia oli muslimien itsensä käsissä mutta sai rahoitusta valtion varoista. Valtion rahoituksen hintana oli kulttuurisen moniarvoisuuden supistuminen. Tavallista tataaria ei välttämättä haitannut poliittisten näkökantojen kirjon kapeneminen, uskonnollisen julkaisutoiminnan kuihtuminen kylläkin.

Valtion siviilihallinnon lisäksi muslimit saivat vahvan autonomian myös puna-armeijassa. Muslimisotilaista muodostettiin erillisiä yksiköjä, jotka olivat suurimmillaan prikaatin vahvuisia. Nämä yksiköt olivat pääosin muslimiupseerien komennossa ja toimivat omalla äidinkielellään. Muslimiupseereista oli pula, koska tsaarinaikana heitä oli syrjitty upseerinviroissa. Tätä vajeusta täyttämään käynnistettiin muslimien oma päällystökoulutus. Puna-armeija salli jopa muslimipappien toiminnan, joskin päärooli oli varattu bolševikkipolitrukkien antamalle ”ideologiselle koulutukselle”.²¹⁵

”Sotilaallista autonomiaa” johtamaan perustettiin kesäkuussa 1918 *Muslimien keskussotakollegio*. Sen itsenäisyydestä kertoo, että se ei ollut alistainen Trotskin johtamalle sota-asiain kansankomissariaatille. Muodollisesti se oli alistettu Stalinin johtamalle kansallisuusasiain kansankomissariaatille, tosiasiaa Vahitovin johtamalle muslimikomissariaatille. Sotakollegion johtoon tuli joulukuussa 1918 Mir-Said Sultan-Galiev, mikä teki hänestä Neuvosto-Venäjän tärkeimmän muslimijohtajan. Sisällissodan oloissa virka oli äärimmäisen tärkeä.²¹⁶

Sotakollegion vastuulla eivät olleet operationaaliset seikat – ne oli alistettu Trotskin johtamalle sotilashallinnolle. Se vastasi muslimisotilaiden värväämisestä ja muslimiyksiköiden poliittisesta toiminnasta, ja sillä oli nimitysoikeus armeijan muslimiyksiköiden politrukin virkoihin. Politrukit muodostivat puna-armeijan organisatorisen selkärangan, kun upseeristo oli värvätty suurelta osin vanhasta tsaarin armeijasta ja oli siis epäluotettavaa. Sultan-Galiev esittelee itse sotakollegion toimialueen ja saavutukset, ylpeyttäen peittelemättä:

”Sen työ tähtäsi kahteen tavoitteeseen: ensinnäkin tataarien värväämiseen puna-armeijaan ja heidän poliittiseen kouluttamiseensa, ja toiseksi näiden työläisten ja köyhien talonpoikien joukosta valittujen kasvattamiseen punaisiksi sotilasjohtajiksi ja poliittisiksi aktivisteiksi.

Sotapäällystölle tarkoitetut kurssit esittivät tärkeää osaa vallankumouksen kehittämisessä Venäjän turkkilaisten parissa. Puolessatoista vuodessa niillä koulutettiin tuhansia punaisia tataarisotilasjohtajia Turkestanin ja Kaukasuksen rintamille.

Se [*sotakollegio –JT*] kutsui satoja tataaritaistelijoita erilaisille erikoiskursseille, joilla koulutettiin langattoman lennättimen käyttäjiä, sotilasinsinöörejä, esikunta-akatemian upseereita jne.”²¹⁷

²¹⁴ Bennigsen ym. 1979, s. 234 ; Pipes 1964, s. 14

²¹⁵ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i revoljutsionnyj Vostok*, sivuttamaton www-asiakirja ; Bennigsen ym. 1979, s. 64-66 ; Rubinštein 1930, s. 77

²¹⁶ Pipes 1964, s. 169 ; Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i natsionalnaja politika v Sovetskoj Rossii*, sivuttamaton www-asiakirja

²¹⁷ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 143. Sultan-Galiev ei voinut käyttää sanaa ”muslimi”, koska puolue oli julistanut sen artikkelin kirjoittamisajankohtaan 1921 mennessä pannaan. Hän käyttää kiertoilmauksina ”tataaria” ja ”turkkilaista”.

Sotakollegion työ oli sekä neuvostohallituksen että muslimien itsehallinnon kannalta loistava menestys. Neuvostohallitus sai riveihinsä satojatuhansia muslimisotilaita, jotka pääsääntöisesti olivat luotettavia. Muslimien yhteiskunnallinen status oli puna-armeijassa paljon korkeampi kuin sitä ympäröivässä siviiliyhteiskunnassa. Heitä koulutettiin upseereiksi, ja heille alettiin antaa teollisuusyhteiskunnassa vaadittavaa teknistä ammattikoulutusta, josta he olivat jääneet tähän asti osattomiksi ja joka jatkui sodan päätyttyä entistä suuremmassa mittakaavassa siviilioppilaitoksissa..

Ennen kaikkea sotilaallinen itsehallinto oli väline, jolla muslimien ja etenkin tataarien suuret joukot vedettiin punaisen musliminationalismin kannattajiksi. Bennigsen ja Wimbush kuvaavat tätä mekanismia näin:

”Kuten Mao Tse-tung joitakin vuosia myöhemmin, Sultan-Galiev näki kansalliset puna-armeijan yksiköt tärkeänä foorumina, jolla politisoitiin kansalliset kaaderit. Armeija korvasi tässä suhteessa ammattiliittojen ja työväenjärjestöjen puutteen. Sen riveissä olevat saisivat tuntumaa proletarisen internationalismin abstraktien aatteiden sijasta kansallisen kommunismin käytännön realiteetteihin ja Itäisen strategian tavoitteisiin.”²¹⁸

Valtionhallinnon ja armeijan lisäksi muslimien itsehallinto kehittyi puolueuuden alueella. Mulla-Nur Vahitovin johtamat Kazanin muslimisosialistit olivat alusta lähtien korostaneet omaa järjestöllistä itsenäisyyttään. Kun he liittoutuivat bolševikkien ja vasemmisto-SR:läisten kanssa joulukuussa 1917, he käsittivät sen olevan kolmen tasavertaisen osapuolen liitto. Heidän järjestönsä *Kazanin muslimisosialistikomitea* oli itsenäinen järjestö, jonka päätökset poikkesivat toisinaan hyvin jyrkästi *Venäjän kommunistisen puolueen (bolševikit) Kazanin alueosaston* linjasta²¹⁹.

Paikallinen venäläinen kommunistijohtaja Karl Grasis tuomitsi toistuvasti muslimisosialistikomitean linjanvedot. Hän luonnehti muslimisosialistikomiteaa ”kouluksi”, joka valmentaa tataareja ”tiedostavaan kommunistiseen liikkeeseen” – mutta ei ole itse täysin ”tiedostava” eikä missään nimessä tasavertainen kommunistipuolueen kanssa. Hän pyrki myös vetämään muslimeja järjestöyhteyteen venäläisten kanssa. Hän perusti bolševikkipuolueen yhteyteen erillisen muslimiosaston, *Muslimikommunistikomitean*, joka noudatti melko uskollisesti venäläisen emäpuolueen linjaa²²⁰. Järjestöyhteyttä kannatti muslimikommunistien ns. kansallisuusnihilistinen vasemmisto, jonka näkyvin hahmo oli Orenburgin tataari Šamigulov²²¹. Muslimien enemmistö ei kuitenkaan ollut halukas liittymään järjestöyhteyteen venäläisten kanssa.

Paineet yhtenäiseen järjestöön olivat kuitenkin kasvussa: alkuvuoden 1918 aikana Neuvosto-Venäjä alkoi saada yhä voimakkaammin yksipuoluejärjestelmän piirteitä. Porvarillisten puolueiden toiminta tehtiin tosiasiallisesti mahdottomaksi tammikuussa 1918, anarkistien toiminta huhtikuussa ja menševikkien ja oikeisto-SR:läisten toiminta kesäkuussa. Näitä puolueita ei missään vaiheessa lakkautettu virallisesti, ja näivettyneessä muodossa joidenkin toiminta jatkui vuoteen 1921 saakka. Syksyllä 1918 yksikään niistä ei kuitenkaan ollut enää merkittävä poliittinen voima neuvostoleirin sisällä.²²²

²¹⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 64

²¹⁹ Tarkkaan ottaen puolue otti nimen ”kommunistinen” vasta maaliskuussa 1918. Sitä ennen se oli *Venäjän sosialidemokraattinen puolue (bolševikit)*.

²²⁰ Rubinštein 1930, s. 58-59

²²¹ Rubinštein 1930, s. 60

²²² Neuvosto-Venäjän muuttumisesta yksipuoluejärjestelmäksi ks. esim. Carr 1978, s. 161-179.

Vasemmistososialistivallankumoukselliset (”vasemmisto-SR:läiset”) olivat muslimisosialistien kannalta tärkeä puolue, koska he olivat valtakunnallisella tasolla toinen hallituspuolue. Kazanin kuvernementissa he olivat kolmas osapuoli muslimisosialistien ja bolševikkien koalitiassa. Vasemmisto-SR:t marssivat ulos neuvostohallituksestaan huhtikuussa 1918 protestiksi Brest-Litovskin ”häpeärauhalle” Saksan kanssa. Heinäkuussa 1918 vasemmisto-SR:läisten ja bolševikkien välit rikkoutuivat lopullisesti: vasemmisto-SR:läiset yrittivät murhata mm. Leninin, ja bolševikit vangitsivat heitä joukoittain.

Huhtikuusta 1918 lähtien bolševikit olivat ainoa hallituspuolue, ja tällöin paineet pieniä kuvernementtitasoisia hallituskumppaneita kohtaan kasvoivat. Muslimisosialistit vastasivat yksipuoluejärjestelmän paineisiin perustamalla kesäkuussa 1918 oman valtakunnallisen puolueen. *Venäjän muslimien kommunistipuolue (bolševikit)* omaksui venäläisen isoveljensä puolueohjelman, joten sitä ei voinut syyttää kommunistipuolueen ideologiseksi kilpailijaksi. Se julisti olevansa vain autonomisella pohjalla toimiva kansallinen kommunistipuolue, jolla oli oma keskuskomitea. Sille oli myös tarkoitus perustaa oma paikallisosastoverkosto, mutta tätä hanketta ei ehditty koskaan toteuttaa.²²³ Korostaakseen ideologista oikeaoppisuuttaan muslimisosialistit alkoivat kutsua itseään ”muslimikommunisteiksi” (venäjäksi *musulmanski kommunist*). Etuliite ”muslimi” oli kansallisuutta tarkoittava kuten vaikkapa sanaparissa ”venäläiskommunisti”.

Uuden puolueen ensisijainen tarkoitus oli puolustaa muslimien järjestöllistä itsemääräämisoikeutta. Toinen tarkoitus oli luoda kaikkia Venäjän muslimeja yhdistävä puolue. Muslimien kommunistipuolue oli punainen versio vuoden 1906 Ittifaqista ja vuoden 1917 muslimien vaaliliitosta. Sen vankin kannattajakunta koostui Mulla-Nur Vahitovin ja hänen jälkeensä Mir-Said Sultan-Galievin johtamista Volgan tataareista, aivan kuten Ittifaqinkin ytimen olivat muodostaneet Volgan tataarit. Lisäksi puolueen riveihin tuli Krimin tataareja, baškiireja ja Kaukasian muslimeja. Monet siirtyivät Muslimien kommunistipuolueeseen Venäjän kommunistipuolueesta, joten ainakin jäsenvärväyksen alueella uusi puolue muodostui emäpuolueensa kilpailijaksi. Puolueen piirissä oli voimakkaan panislamistinen henki, ja ainakin Mulla-Nur Vahitov puhui avoimesti panislamistista ihanteistaan²²⁴.

Punaiset tataarijohtajat olivat täten luoneet kesään 1918 mennessä perustan muslimikansojen itsemääräämisoikeudelle Neuvosto-Venäjän yhteydessä. He itse käsittivät olevansa rakentamassa kahden tasavertaisen kansakunnan välistä liittoa, Hanafi Muzaffarin sanoin ”venäläisen proletariaatin ja muslimikansojen liittoa”²²⁵. Talvella 1918-19 ”venäläinen proletariaatti” purki sopimuksen yksipuolisesti, ja muslimien itsemääräämisoikeus heikkeni huomattavasti. Syyt tähän olivat sotilaalliset, kuten olivat olleet syyt koko liiton syntyyn.

Puna-armeijan komentaja Leo Trotski oli luonnehtinut kesää 1918 neuvostovallan ”kauheimmaksi” hetkeksi. Kauheaksi sen teki valkoisten joukkojen, ns. tšekkilegioonan suurhyökkäys. Joukkojen tukialueena oli Siperia ja kohteena Moskova, ja myöhemmin ne luovuttivat valtaamansa alueet valkoisen amiraalin Koltšakin haltuun. Heinäkuussa 1918 ne saivat haltuunsa Uralin ja elokuun 1918 alkupäivinä tataarien ”pääkaupungin” Kazanin. Ne pitivät kaupunkia hallussaan yli kuukauden

²²³ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i revoljutsionnyi Vostok*, sivuttamaton www-asiakirja. Puolueen nimi oli venäjäksi *Rossijskaja partija musulmanskih kommunistov (bolševikov)*.

²²⁴ Pipes 1964, s. 159

²²⁵ Bennigsen ym. 1979, s. 29

mutteivät päässeet enää siitä lännemmäksi. Trotski palautti paniikin valtaamiin joukkoihinsa kurin teloituskomppanioiden voimalla ja pysäytti valkoiset Kazanin länsipuolelle erittäin kovissa taisteluissa. Syyskuussa 1918 puna-armeija ajoi valkoiset pois kaupungista ja koko Volgan rantamilta. Kazanin taistelu elo-syyskuussa 1918 oli sodan käännekohta: vaikka neuvostovalta joutui myöhemminkin kriittisiin tilanteisiin, se ei enää käväissyt niin lähellä tuhoa kuin kesällä 1918. Bolševikkien riippuvuus muslimista alkoi tasaisesti laskea, etenkin kun yleinen asevelvollisuus nosti kuukausi kuukaudelta venäläisten osuutta puna-armeijan kokoonpanossa.

Kazanin taistelut tuhosivat joukoittain tataarikommunistien parhaimmista. Koko Venäjän muslimikommunistien johtaja Mulla-Nur Vahitov jäi valkoisten vangiksi johtaessaan Kazanin tataarijoukkoja. Valkoiset purkivat vihansa punaista muslimipäällikköä kohtaan teloittamalla hänet. Mir-Said Sultan-Galiev joutui piileskelemään jonkin aikaa valkoisten miehittämässä kaupungissa ennen kuin onnistui pakenemaan sieltä. Kazanin taistelut ”harvensivat” Sagadeevin mukaan voimakkaasti puna-armeijan muslimiosastoja.²²⁶

Valkoisten hyökkäys osoitti punaisen muslimiliikkeen riippuvuuden Moskovasta. Muslimikommunistit eivät olisi kyenneet torjumaan hyökkäystä omin voimin. Ilman venäläisbolševikkeja he olisivat kenties jakaneet johtajansa Vahitovin kohtalon, teloituskomppanian. Riippuvuus bolševikeista johti siihen, että muslimikommunistinen liike joutui alistumaan Moskovon sanelupolitiikkaan ja lakkauttamaan autonomiset järjestönsä. Elokuun 1918 jälkeen muslimien organisatorinen itsenäisyys katosi muutamassa kuukaudessa kaikilla alueilla. Ensimmäiseksi lakkautettiin heidän oma kommunistipuolueensa.

Vahitovin kuoltua Sultan-Galiev yritti vielä jatkaa itsenäisen puolueen projektia. Tätä varten kutsuttiin koolle muslimikommunistien ensimmäinen (ja tällä nimellä viimeinen) edustajakokous Moskovaan marraskuussa 1918. Kokouksessa Sultan-Galiev sai vastaansa itsensä kansallisuusasian kansankomissaarin Josif Stalinin, joka vetosi ”voimiemme täydelliseen tiivistämiseen” ja torjui muslimipuolueen perustamisen. Stalinin iloksi kokousedustajien enemmistö äänesti muslimipuolueen lakkauttamisen puolesta. Itsenäinen muslimipuolue korvattiin erillisellä muslimijärjestöjen keskustuimistolla, joka perustettiin Venäjän kommunistiseen puolueeseen ja jonka jäseneksi valittiin emäpuolueen edustajaksi itse Stalin. Bennigsen ja Wimbush luonnehtivat Moskovon kokousta ”muslimikommunistien autonomian lopuksi”. Pipes toteaa: ”Nuori muslimikommunistinen liike oli lakannut olemasta itsenäinen voima.”²²⁷

Muslimien oman kommunistipuolueen perustaminen ei ollut ollut omaperäinen idea. Lukuisat muut neuvostovaltion vähemmistökansat pyrkivät myös perustamaan omia kommunistipuolueitaan, esimerkiksi ukrainalaiset, valkovenäläiset, latvialaiset ja turkestanilaiset. Usein tätä perusteltiin federalismilla: jos valtio voidaan järjestää federalistisin perustein niin miksi ei sitten valtiota hallitseva puolue? Järjestöfederalismi oli kuitenkin vastoin bolševismmin syvimpiä periaatteita, joihin kuului ”proletariaatin luokkataistelun yhtenäisyys”. Kansallisuusasian komissaari Josif Stalin olikin tuominnut jo kesäkuussa 1918 erillisen muslimikommunistisen puolueen perustamisen ”porvarilliseksi nationalismiksi”²²⁸.

²²⁶ Pipes 1964, s. 169 ; Bennigsen ym. 1979, s. 184, 210 ; Sagadeev 1964, luku *Sultan-Galiev i revoljutsionnyi Vostok*, sivuttamaton www-asiakirja

²²⁷ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i revoljutsionnyi Vostok*, sivuttamaton www-asiakirja ; Pipes 1964, s. 160-161 ; Bennigsen ym. 1979, s. 185 ; Rubiņštein 1930, s. 53

²²⁸ Sagadeev 1998, sivuttamaton www-asiakirja

Maaliskuussa 1919 Venäjän kommunistipuolueen VIII edustajakokous määritteli kantansa järjestöfederalismiin. Se totesi, että Venäjän sosialistis-federatiivinen neuvostotasavalta (VSFNT) voidaan organisoida federalistisella perusteella.

”Mutta tämä ei tarkoita vähimmässäkään määrin sitä, että Venäjän kommunistipuolueen tulisi myös järjestäytyä itsenäisten kommunistipuolueiden federaatioksi.

VKP(b):n kahdeksas edustajakokous päättää, että tulee olla yksi ainoa keskitetty kommunistipuolue ja yksi ainoa keskuskomitea, joka johtaa kaikkea puolueuotyötä VSFNT:n kaikilla alueilla. Kaikki VKP(b):n ja sen johtavien elinten päätökset ovat ehdottoman sitovia kaikissa puolueen yksiköissä riippumatta niiden kansallisesta koostumuksesta.”²²⁹

Edustajakokous täsmensi vielä erikseen, että kansallisten puolueiden keskuskomiteoilla on ”puolueen aluekomiteoiden oikeudet, ja ne ovat täysin alistettuja VKP(b):n keskuskomitealle”. Aluekomiteat (*obkom*) olivat puolueen alueosastojen johtoelimiä. Alueosastoja saattoi olla kullakin alueella vain yksi, ja niiden oli hyväksyttävä jäsenikseen kaikki alueen puoluejäsenet kansallisuudesta riippumatta. Kazanin alueella tämä tarkoitti sitä, että tataareilla ei voinut olla venäläisistä erillistä järjestötoimintaa paitsi muslimisektio venäläisten hallitsemassa puolueessa.

Muslimien omaa valtionhallintoa ei lakkautettu, mutta se pilkottiin pienemmiksi osasiksi. Keväällä 1919 muslimikomissariaatti lakkautettiin, ja sen tilalle luotiin alueellisia komissariaatteja - tataro-baškiirien, Turkestanin ja Kaukasian komissariaatit. Niiden kattoelimeksi perustettiin *Idän kansojen kommunistijärjestöjen keskus toimisto*. Sen itseoikeutettu johtaja olisi ollut perinteisen vallanjakokuvion mukaan joku tataari, lähinnä Sultan-Galiev. Stalin ei halunnut kuitenkaan antaa enää yhtään lisää valtaa omapäisille tataareille. Toimiston johtoon nimitettiin Turkista paennut kommunistiemigrantti Mustafa Subhi, joka ei voinut nojautua kenttäväkeensä ja oli siksi tataareihin verrattuna paljon riippuvaisempi neuvostojohdosta.²³⁰

Myös muslimien sotilaallista itsehallintoa rajattiin voimakkaasti. Kesäkuussa 1919 Sultan-Galievin johtama Muslimisotilaskollegio lakkautettiin. Sen tilalle perustetuilla elimillä oli lähinnä värväystehtävä. Sultan-Galiev menetti asemansa neuvostoarmeijan muslimipolitrakkien johtajana.²³¹

Neuvostohallitus ei kuitenkaan lakkauttanut muslimien omia joukko-osastoja. Valkoinen kenraali Koltšak oli yrittänyt tammikuussa 1919 hajauttaa oman armeijansa baškiiryksiköt muiden joukko-osastojen sekaan. Seurauksena oli kaikkien valkoisten baškiirijoukkojen loikkaaminen punaisten puolelle helmikuussa 1919.²³² Se oli neuvostojohdon kannalta ilahduttava seikka, mutta se oli samalla sille varoitus. Jos puna-armeijan omaa tataarisotilaita ei kohdeltaisi hyvin, seurauksena voisi olla kapina muodossa tai toisessa. 200 000 aseissa olevaa muslimia oli voima, johon Sultan-Galiev saattoi edelleen nojautua, vaikkeivät ne olleetkaan enää hänen välittömässä kontrollissaan. Siksi hän säilytti

²²⁹ Pipes 1964, s. 245

²³⁰ Pipes 1964, s. 161. Neuvostohallituksen hajota ja hallitse –taktiikkaa kuvaa hyvin se, että samaan aikaan kun Venäjän muslimien johtoon istutettiin turkkilainen Mustafa Subhi, niin Turkin kommunistipuolueen johtoon yritettiin istuttaa Venäjän baškiiria Šerif Manatovia.

²³¹ Bennigsen ym. 1979, s. 66

²³² Bennigsen ym. 1979, s. 185 ; Pipes 1964, s. 162

asemansa valtiokoneiston yläpäässä, ja siksi muslimien autonomiaa ei lakkautettu kokonaan. ”Venäläisen proletariaatin ja muslimikansojen liitto” säilyi vaikkakaan ei enää kahden tasavertaisen osapuolen liittona.

Tataarien ja muiden muslimikansojen ristiriita

Punaiset tataarit olivat Venäjän muslimiliikkeen kasvatteja, ja siirtyessään kommunistipuolueeseen he toivat mukanaan muslimiliikkeen panislamistiset ihanteet. Panislamismien punainen versio tarkoitti toisaalta muslimien itsemääräämisoikeutta, toisaalta Venäjän ja äärimmillään koko Aasian muslimikansojen yhdistämistä punalipun alle. Punalippu nähtiin parhaaksi yhdistäjäksi, koska bolševikkien kansallisuuspolitiikka näytti ylittävän venäläisen ”ahtaan kansallis-šovinismin” rajat ja koska siinä oli voimakas siirtomaavallan vastainen retoriikka.

Punaisessa panislamistisessa liikkeessä oli vahva tataarihegemonia kuten oli ollut valkoisessakin. Tämä johtui lähinnä siitä, että muiden muslimikansojen parissa ei aluksi ollut poliittisesti vahvoja neuvostomielisiä ryhmittymiä²³³.

Krimin tataarien kansallinen liike *Milli firqa*, jolla oli vaaleissa testattu vankka kannatus Krimin tataarien parissa, hävisi tammikuussa 1918 bolševikeille aseellisen taistelun Krimin herruudesta. Siitä tuli puoliksi maanalainen liike, joka taisteli milloin bolševikkeja, milloin saksalaisia ja valkoisia kenraaleja vastaan. Vuosina 1919-20 se oli taktisessa liitossa bolševikkien kanssa valkokenraaleja Denikiniä ja Wrangelia vastaan. Kun neuvostohallitus valloitti Krimin lokakuussa 1920, se julisti Milli firqan laittomaksi vastavallankumoukselliseksi ryhmittymäksi.

Azerien suurin puolue, sosialistinen *Musavat* julisti Azerbaidžanin itsenäiseksi valtioksi toukokuussa 1920. Kesä-marraskuussa 1918 Azerbaidžan oli Ottomaaniarmeijan miehittämä. Marraskuusta 1918 huhtikuuhun 1920 se oli tosiasiallisestikin itsenäinen valtio. Huhtikuussa 1920 neuvostoarmeija valtasi sen lähes taisteluitta. Azerien neuvostomielinen kommunistipuolue oli suuren osan tästä ajasta eristyksissä Venäjän kommunistipuolueesta.

Baškiirien kansallinen liike, jota johti Ahmed Zeki Validov, liittoutui jo joulukuussa 1917 valkoisen kasakkapäällikön Dutovin kanssa, ajautui tammikuussa 1918 täyteen sotaan bolševikkeja vastaan ja taisteli sitten Koltšakin johtamassa valkoisessa koalitiiossa. Helmikuussa 1919 baškiirijoukot loikkasivat punaisten puolelle. Heidän liittonsa neuvostovaltan kanssa oli alusta lähtien säröilevä ja johti kesäkuussa 1920 kansannousuun ja uuteen sotaan neuvostovaltaa vastaan. Talvella 1920-21 neuvostojoukot murskasivat baškiirien kansallisen liikkeen erittäin julmassa nälkä- ja hävityssodassa.

Kazahi-kirgiisien kansallinen liike *Alaš-Orda* liittoutui aluksi valkoisten kenraalien kanssa samoin kuin baškiirit. Baškiirien tapaan senkin johtomiehet loikkasivat lopulta, kesällä 1919, bolševikkien puolelle. Hekin pettyivät nopeasti neuvostovaltaan mutteivät kyenneet edes yrittämään kapinaa sitä vastaan.

Turkestanin poliittista kuviota mutkisti se, että siellä oli menossa sama džadidistien ja qadimistien välinen taistelu, joka oli päättynyt tataarien parissa jo 1917. Turkestanissa taisteli lukemattomia pieniä ryhmittymiä, joista mainittakoon kolme suurinta: Taškentissa (nykyisessä Uzbekistanissa) toimiva

²³³ Seuraavat Venäjän muslimikansoja kuvaavat kappaleet perustuvat Pipesin 1964 teokseen, *passim*.

neuvostomielinen hallitus, Kokandissa (nykyisessä Uzbekistanissa) toimiva džadidistinen kansallinen liike ja Buharan (nykyisessä Uzbekistanissa) emiirin qadimistinen hallitus. Bolševikit kukistivat Kokandin džadidistit helmikuussa 1917 ja Buharan emiirin syyskuussa 1920. He saivat kuitenkin vastaansa kansallismielisen *basmats*-sissiliikkeen, joka veti riveihinsä niin džadidistit kuin qadimistitkin. Basmats-liikkeessä oli panislamistisia piirteitä – sen keskeisiä johtohahmoja olivat entinen ottomaanikenraali Enver Paša ja entinen baškiirien kansallinen johtaja Zeki Validov (Zeki Velidi Togan). Basmatsseissa oli mukana paljon sosialisteja, mutta he olivat jyrkän neuvostovastaisia. Sissit hallitsivat Turkestanin maaseutua vuoteen 1924 asti, ja senkin jälkeen esiintyi satunnaista aseellista vastarintaa.²³⁴

Tiivistäen voidaan sanoa, että tataarien parissa hallitsi helmikuusta 1918 lähtien kansallismielinen eliitti, jonka strategiana oli pysyä liitossa bolševikkien kanssa ja yrittää muuttaa neuvostojärjestelmää sisältä päin. Muiden muslimikansojen eliitit pitivät neuvostojärjestelmää vihollisenaan ja taistelivat sitä vastaan. Tätä varten ne liittoutuivat valkoisten kenraalien kanssa tai taistelivat sekä valkoisia että punaisia venäläisiä vastaan. Jos ne lopulta päätyivät neuvostoleiriin, se johtui sotilaallisesta tappiosta tai valkoisten kenraalien tsaristisia perinteitä jatkavasta kansallisuuspolitiikasta.

Tataarien muista poikkeavan poliittisen valinnan juuret voidaan selittää heidän geo- ja etnoliittisillä olosuhteillaan. Tataarit erottuivat jo vuonna 1917 muista muslimikansoista sillä, että he pyrkivät luomaan koko Venäjän laajuista ei-alueellista muslimien kulttuuriautonomiamia. Muut merkittävät Venäjän muslimikansat pyrkivät jo tuolloin rakentamaan itsehallintonsa alueelliselle pohjalle, toisin sanoen ne pyrkivät irtautumaan mahdollisimman etäälle Venäjän valtioyhteydestä. Vuonna 1917 ne tavoittelivat yleensä autonomiamia. Seuraavina vuosina autonomiapyrkimykset muuttuivat avoimiksi itsenäisyyspyrkimyksiä ainakin Turkestanissa ja Azerbaidžanissa. Myös Krimin tataareilla esiintyi ajoittain vahvoja pyrkimyksiä irtautua Venäjältä.

Itsenäistymispyrkimykset olivat geopoliittisesti ymmärrettäviä Turkestanissa, Azerbaidžanissa ja Krimillä. Ne olivat Venäjän reuna-alueita, ja niiden selän takana olivat niiden itsenäistymispyrkimyksiä tukevat Turkki, Iran ja Afganistan. Tässä suhteessa ne muistuttivat Venäjän läntisiä reuna-alueita Suomea, Baltian maita ja Puolaa. Eteläiset reuna-alueet kuitenkin epäonnistuivat itsenäistymispyrkimyksissään toisin kuin läntiset, koska niitä tukevat naapurivaltiot olivat sotilaallisesti heikkoja verrattuna Venäjään. Eurooppalaisvaltioista vain Britannia tuki varauksellisesti niiden itsenäistymispyrkimyksiä, mutta sen ongelmaksi tulivat pitkät huoltoyhteydet ja vastarinta omissa siirtomaissa.

Tataarien, baškiirien ja kazahi-kirgiisien parissa ei esiintynyt kovin voimakkaita itsenäisyyspyrkimyksiä. Tämä johtui epäilemättä niiden sijainnista keskemällä Venäjää. Täydellinen itsenäistyminen olisi etenkin tataarien ja baškiirien osalta edellyttänyt Venäjän täydellistä hajoamista osiinsa – muutoin ne olisivat jääneet joka puolelta vihamielisen Venäjän saartamaksi. Baškiirit tuskin olisivat surreet Venäjän hajoamista. Tataarit eivät välttämättä toivoneet sitä edes salaa sisimmässään, koska heidän kansansa eli diasporassa, ja yhtenäinen Venäjä oli heille yksinkertaisin tapa säilyttää tataarien valtioyhtenäisyys.

Sisä-Venäjän muslimikansoille oli siis geopoliittisesti ymmärrettävä ratkaisu olla pyrkimättä eroon Venäjältä. Niille jäi vain valittavaksi, kummalla puolella ne taistelisivat venäläisten sisällissodassa.

²³⁴ Ks. myös Paksoy 1995, luku *Basmachi Togan*, sivuttamaton *www*-asiakirja.

Miksi sitten baškiirit ja kazahi-kirgiisit eivät ”valinneet” tataarien tapaan punaisten puolta ? Tähän vaikutti ennen kaikkea se, että Venäjän sisällissota sai niiden parissa etnisen luonteen.

Baškiirien ja kazahi-kirgiisien parissa asui runsaasti venäläisväestöä, joka oli asutettu alkuperäisväestöltä takavarikoituille maille. Näitä maita oli takavarikoitu 1880-luvulta lähtien, ja kiivaimmillaan takavarikoinnit olivat olleet Stolypinin kaudella 1906-11. Venäjän valtio harjoitti siis baškiirien ja kazahi-kirgiisien suhteen suoraviivaista kolonisaatiopolitiikkaa – se pyrki venäläistämään heidän maansa venäläisten muuttoliikkeellä ja maidenanastuksella. Venäläisten kolonistien ja alkuperäisväestön välinen riita oli näillä alueilla poliittinen kysymys, joka meni kaikkien muiden kysymysten edelle ja jonka ratkaisemiseen kumpikin osapuoli oli valmis käyttämään väkivaltaa.²³⁵ Maakiista ei rajoittunut baškiireihin ja kazahi-kirgiiseihin – maita oli anastettu myös Turkestanin uzbekeilta, Krimin tataareilta ja Kaukasian vuoristokansoilta.

Kun tsaarivalta hajosi keväällä 1917, Uralin länsirinteillä alkoivat välittömästi hajanaiset taistelut baškiirien ja venäläissiirtolaisten kesken. Venäläissiirtolaiset pelkäsivät tulevansa ajetuiksi pois mailtaan, ellei Venäjälle palauteta nopeasti vahvaa keskushallitusta. He näkivät bolševikeissa toivonsa ja asettuivat laajasti tukemaan näitä. Täten bolševikkien kansallisuuspolitiikkaan suuntautui aivan vastakkaisia odotuksia vuodenvaihteessa 1917-18: punaiset tataarit toivoivat heidän karistavan yltään ”isovenäläisen šovinismin” ja venäläiskolonistit toivoivat heidän puolustavan tätä samaista šovinismia. Epätoivoisesti liittolaisia etsivä neuvostohallitus kumarsi kumpaankin suuntaan. Se lupasi tataareille muslimien itsehallintoa ja venäläiskolonisteille venäläisten yliherruutta muslimien suhteen. Näin neuvostohallitus otti puolustaakseen tsaarin siirtomaavallan perinnön, vaikka se retoriikassaan tuomitsi siirtomaavallan jyrkästi. Samalla se rikkoi pysyvästi välinsä baškiireihin, kazahi-kirgiiseihin, Krimin tataareihin ja Turkestanin kansoihin. Nämä kansat olivat tämän jälkeen voitettavissa neuvostovaltan puolelle ainoastaan raa’alla asevoimalla, ja ne pitivät neuvostovaltaa tsaarin siirtomaavallan jatkajana.

Tataareja ei tsaarin loppuaikojen kolonisaatiopolitiikka ollut koskettanut välittömästi. Heidän maansa oli kolonisoitu jo vuosisatoja sitten. Venäläisten ja tataarien etniset suhteet olivat vakiintuneet uuteen tasapainotilaan, eikä näiden kansojen välillä ollut sellaista verestä vihaa kuin venäläisten ja useimpien muiden muslimikansojen välillä.

Tataarit olivat azerien ohella Venäjän teollistunein muslimikansa, kun esimerkiksi baškiirit ja kazahi-kirgiisit elivät vielä siirtymävaiheessa paimentolaisuudesta maanviljelyyn. Tämä vaikutti myös venäläisten suhtautumiseen heihin. Neuvostoliittolainen taloushistorioitsija V.P. Danilov määrittelee tataarien ja azerien olleen ennen vuotta 1917 ”kapitalistisella kehitysasteella”, jossa ”feodalismien jäänteitä” oli tosin vielä jäljellä, mutta talonpoikaissäestönkin piirissä olivat ”porvarilliset [taloudelliset - JT] suhteet kehittyneet merkittävästi ja suurella osalla tapauksia tulleet vallitseviksi”. Sen sijaan baškiirit, kazahit, kirgiisit ja useimmat muut muslimikansat olivat ”säilyttäneet maatalouden pääasiallisena järjestelmänä puolipatriarkaaliset ja puolifeodaaliset suhteet”, joskin baškiirien parissa ”kapitalistiset suhteet olivat kehittyneet merkittävästi”.²³⁶ Tiivistäen tataarit olivat kapitalistisella kehitysasteella ja siis kypsiä siirtymään sosialismiin. Useimmat muut muslimikansat olivat lähes feodaalisella asteella, eikä niillä näin ollen voinut olla sosialistisen vallankumouksen edellyttämää työväenluokkaa. Venäläiset siirtolaiset ja rautatieläiset tarjoutuivat halukkaasti hoitamaan

²³⁵ Pipes 1964 käsittelee venäläistä kolonisaatiopolitiikkaa esim. s. 82-83 ja kauttaaltaan niiden kansojen yhteydessä, joita se koski. Seuraavat kappaleet perustuvat hänen antamiinsa tietoihin ellei toisin mainita.

²³⁶ Danilov 1977, s. 36

työväenluokan virkaa ja siis hallitsemaan ”takapajuista” alkuperäisväestöä. Kazanin punainen venäläisjohtaja Karl Grasis ilmaisi tämän ajatuksen Leniniä mukailleen näin:

”...edistyneimpien maiden proletariaatin avulla takapajuiset maat voivat siirtyä neuvostojen rakentamiseen ja tiettyjen kehitysvaiheiden kautta kommunismiin ohittaen kokonaan kapitalistisen kehitysasteen.”²³⁷

Karl Grasis tosin laski tataarit samoihin ”takapajuisiin” kansoihin kuin muutkin muslimikansat.

Tsaarin aikana tataaripoliitikot olivat tuominneet jyrkin sanoin Stolypinin kolonisaatiopolitiikan²³⁸. Tätä edellytti muslimikansojen keskinäinen solidaarisuus ja tataarien asema kaikkien Venäjän muslimien puolustajana. Kun punaiset tataarijohtajat asettuivat samaan neuvostorintamaan kuin venäläiset kolonistit, he menettivät arvoaltaansa muiden muslimikansojen parissa. He kyllä tuomitsivat venäläiskolonistien ylivalta-yritykset, mutta he eivät koskaan saavuttaneet sellaista henkistä auktoriteettia toisiin muslimikansoihin kuin olivat saavuttaneet valkoiset tataaripoliitikot.

Muslimikansoissa oli esiintynyt tataarivihaa jo 1800-luvulla. Muun muassa lähetyssaarnaajajohtaja Ilminski oli pannut merkille, että kazahit ja baškiirit suhtautuvat epäluuloisesti tataareihin²³⁹. Vuosina 1917-18 tämä viha purkautui pogromeiksi. Baškiirien maaseudulla karkotettiin vuoden 1917 aikana kylistä tataarimullia ja -opettajia. Buharan emiiri puolestaan järjesti maaliskuussa 1918 pääkaupungissaan verilöylyn, jossa tapettiin Sultan-Galievin mukaan 5000 tataaria.

Sultan-Galiev myönsi 1921, että baškiirien vihaan oli syynä ”puhtaan taloudellisista syistä johtuva luokka- ja rotuantagonismi tataarien ja baškiirien välillä: kulttuurisesti kehittyneemmät tataarit sortivat baškiireja”. Hänen oli pakko myöntää se: tataarien ja baškiirien välisestä ”antagonismista” oli tullut jo bolševikkien virallinen opinkappale, johon mm. Lenin vetosi²⁴⁰. Samoin hän liitti tataarien karkottamisen kansalliseen ristiriitaan: ”baškiirit vaativat tataareista erillistä autonomiaa ja tataarit vastustivat tätä”. Tämä kansallinen ristiriita ei ollut kuitenkaan estänyt häntä vaatimasta vuosina 1918-19 baškiirien liittämistä osaksi tataaritasavaltaa. Hän ei ollut luopunut hankkeestaan baškiirien vastustuksen vaan Kremlin vastustuksen takia. Hänen kirjoituksestaan heijastuu voimakas ylemmydentunto baškiireihin nähden:

”Mitä taas tulee baškiirien taikauskoisuuteen, se selittyy heidän kulttuurisella takapajuisuudellaan. Tässä yhteydessä riittänee maininta, että heillä ei vielä nykypäivänäkään ole omaa kirjakieltä, vaan he käyttävät kirjakielenään tataaria. Kirjallisuuden, teatterin ja taiteen he ovat omaksuneet tataareilta.”²⁴¹

Buharan pogromit Sultan-Galiev selitti qadimistien ja džadidistien väliseksi taisteluksi:

” Se antagonismi, joka on havaittavissa toisaalta sartien [*eräs uzbekkir ryhmä –JT*] ja buharalaisten välillä ja toisaalta tataarien suuntaan, selittyy suurelta osin sillä, että tataarit

²³⁷ Rubinštein 1930, s. 40 ; ks. myös Pipes 1964, s. 86

²³⁸ Landa 1995, s. 162-163 ; Aršaruni ym. 1931, s. 37

²³⁹ Seton-Watson 1967, s. 504-505, 672

²⁴⁰ Sultan-Galiev 1922, s. 9 ; Rubinštein 1930, s. 25, 27, 61-62

²⁴¹ Sultan-Galiev 1922, s. 9-10

johtavat aatteellista taistelua uskonnollista fanaattisuutta ja kulttuurista jälkeenjääneisyyttä vastaan Turkestanissa ja Buharassa.”²⁴²

Sultan-Galievin selitys ei ole täysin perätön – kuten on jo todettu, Turkestanissa oli käynnissä qadimistien ja džadidistien välinen aseellinen taistelu, ja Buharan emiiri oli qadimistien vahvin tuki. Buharan verilöylyllä oli kuitenkin laajempi valtapoliittinen tausta. Se tapahtui sen jälkeen, kun neuvostojoukot olivat yrittäneet maaliskuussa 1918 ensimmäisen kerran valloittaa Buharaa ja kärsineet tappion. Pipesin mukaan verilöyly kohdistui nimenomaan kaupungin ”venäläisiin asukkaisiin.”²⁴³ Mahdollisesti Buharan tataareja ei tapettu sen vuoksi, että he vastustivat uskonnollista fanatismia, vaan sen takia että he olivat leimautuneet venäläisten kollaboraattoreiksi.

Sultan-Galiev ei peittele ylemmydentuntoaan Turkestanin uzbekkiheimoja sarteja, buharalaisia ja hivalaisia kohtaan:

”Buhara on viime aikoihin asti ollut tärkeimpiä uskonnollisen fanaattisuuden levittäjiä Keski-Aasiassa. (--) He eivät ole vielä edenneet samalle kehitystasolle kuin tataarit. Kirjallisuus, teatteri ja taide ovat sarteilla alkeisasteella, ja buharalaisilla ja hivalaisilla ne ovat vasta syntymässä. Vasta lokakuun vallankumouksen jälkeen sarteille tuli ensimmäinen [*työpaikan yhteydessä toimiva –JT*] työkoulu. Buharalaisilla ja hivalaisilla se alkaa kehittyä vasta nyt ja vain kulttuurin välittäjien tataarien ja turkkilaisten ansiosta.”²⁴⁴

Näistä muutamasta sitaatista löytyy jo avain Sultan-Galievin suhteeseen muihin muslimikansoihin nähden. Tataarit ovat muslimikansoista korkeimmalla ”kehitystasolla”. He ovat ”kulttuurin välittäjiä” ja ”johtavat aatteellista taistelua uskonnollista fanaattisuutta ja kulttuurista jälkeenjääneisyyttä vastaan”. Muut kansat ovat omaksuneet heiltä teatterin, kirjallisuuden, työkoulun ja jopa kirjakielen. Vain azerit ja Krimin tataarit saavat häneltä armon: azerit ovat käyneet läpi samalaisen kehityksen kuin tataarit, ”joskin heikommassa muodossa”, ja Krimin tataarit ovat kehitystasoltaan ”Azerbaidžanin ja Tatarian välissä”²⁴⁵.

Tämä voimakas ylemmydentunto oli ominaista muillekin punaisille tataaripoliitikoille ja oli luultavasti ollut jo valkoisillekin. Se muistutti venäläisten ja eurooppalaisten ylemmydentuntoa muslimeja kohtaan. Kenties tataarit olivat omaksuneet sen muun eurooppalaisen kulttuurin mukana džadidistisen uudistusliikkeen aikana. Ylemmydentunto ei ollut täysin perusteetonta, kuten käy ilmi esimerkiksi luvusta *Tataarihegemonia yleisvenäläisessä muslimiliikkeessä*, mutta sen voi olettaa ärsyttäneen muita muslimikansoja voimakkaasti.

Koska tataarit olivat ylemmällä ”kehitystasolla” kuin muut muslimikansat, heidän tuli viedä näiden pariin vallankumousta. Ajatus tataareista vallankumouksen viejinä hallitsi alusta lähtien punaista muslimiliikettä ja sai väliin suorastaan messiaanisia piirteitä. Jo vuonna 1917, kun tusinan verran henkilöitä oli perustanut kazanilaisessa yksityisasunnossa ensimmäisen muslimisosialistisen komitean, sen tavoitteeksi oli asetettu ”levittää sosialismin ideaa yli koko muslimimaailman”. Toukokuussa 1918

²⁴² Sultan-Galiev 1922, s. 10

²⁴³ Pipes 1964, s. 177

²⁴⁴ Sultan-Galiev 1922, s. 10

²⁴⁵ Sultan-Galiev 1922, s. 11

Mulla-Nur Vahitov julisti Tataro-Baškirian tasavallan olevan ”vallankumouksen pesäke, josta sosialistisen vallankumouksen kipinät leviävät Idän sydämeen”.²⁴⁶ Vanha tataarien hegemoniapyrkimys sai näin uuden oikeutetuksen marxilaisesta vallankumoustaiteesta.

”Vallankumouksen kipinöiden” levittämiseksi punaiset tataarit organisoivat puna-armeijan yhteyteen 200 000 miehen muslimi-, lähinnä tataariyksiköt. Ne keskitettiin itärintamalle, josta tuli jossain määrin tataarien vastuulla oleva rintamalahko. Sultan-Galiev tiivistä näiden joukkojen saavutukset seuraaviin sanoihin:

”Puna-armeijan tataaritaistelijoista tuli Idän sosialistisen vallankumouksen pioneereja. He kantoivat luokkataistelun punaista lippua Keski-Aasian kaukaisiin *kišlakeihin* (kyliin), Siperian jurttiin ja Kaukasian *auleihin*.”²⁴⁷

Voidakseen viedä vallankumousta Itään tataarit joutuivat taistelemaan toisia muslimikansoja vastaan. Helmikuusta 1918 helmikuuhun 1919 sisällissodan itäisellä rintamalla olivat vastakkain punaisten puolella tataarit ja valkoisten puolella Ahmed Zeki Validovin johtamat baškiirit. Jako ei tosin mennyt täysin kansallisten linjojen mukaan: punaisella puolella taisteli Šerif Manatovin johtamia baškiiriosastoja ja valkoisella puolella entisen Orenburgin muftin Galimdžan Barudin johtamia tataariosastoja. Helmikuussa 1919 Zeki Validovin baškiiriosastot loikkasivat punaisten puolelle.

Valkotataarit taistelivat Koltšakin riveissä katkeraan loppuun saakka. Koltšakin Siperian-armeijan romahdettua tammikuussa 1920 he pakenivat Japaniin ja Mantšuriaan, joissa oli ainakin koko maailmansotien välisen ajan vireitä tataariyhdistyksiä.²⁴⁸

Tataareja vastassa olivat myös kazahit ja kirgiisit. Turkestanissa heidän päävihollisensa oli Buharan emiiri, joka oli antanut teurastaa tataareja maaliskuussa 1918. Neuvostoarmeija kukisti hänet kovien taistelujen jälkeen syyskuussa 1920, ja hän pakeni Afganistaniin. Buharan-sotaretkellä olivat mukana vahvat tataariosastot. Sultan-Galiev mainitsee tataaritaistelijoiden erityisenä saavutuksena ”osallistumisen Buharan vallankumoukseen”.²⁴⁹ Kyseessä oli ennemminkin valloitus kuin vallankumous, vaikka neuvostojoukot saivatkin puolelleen džadidistien vasemman siiven. Turkestanin väestön suuri enemmistö koki neuvostojoukot miehittäjinä - basmatš-sissiliikkeen sitkeä taistelu ei olisi ollut mahdollista ilman uzbekkiväestön laajaa tukea.

Sultan-Galievin maailmanvallankumous

Venäjän muslimiliike ei pyrkinyt viemään vallankumousta pelkästään Venäjän muslimikansojen pariin. Sen tavoitteena oli Aasian siirtomaiden vallankumous, jossa Neuvosto-Venäjä olisi vallankumousarmeijan tukipiste. Sultan-Galiev kuvaili tämän vallankumouksen näkymiä huhtikuussa 1920, sen jälkeen kun puna-armeija oli miehittänyt Azerbaidžanin:

²⁴⁶ Sitaatit teoksesta Pipes 1964, s. 157, 159

²⁴⁷ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 143. *Aul* oli paimentolaisyhteisön perusyksikkö, joka oli osan vuodesta liikkeellä karjan mukana, osan maanviljelyä harjoittavana kyläkuntana.

²⁴⁸ Japanin ja Mantšurian, erityisesti Harbinin kaupungin tataarit mainitaan ohimennen useassa lähteessä, esim. Rubinštein 1930, s. 79 ; Bennigsen ym. 1979, s. 198, 200. Kyse on joka kerta neuvostohallitusta vastustaneista tataareista, josta päätellen, että heidän siirtokuntansa ovat muodostuneet alun perin Koltšakia paenneista valkotataareista.

²⁴⁹ Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 143 ; Pipes 1964, s. 184

”Kuten punainen Turkestan toimii vallankumouksen majakkana Kiinan Turkestanin, Tiibetin, Afganistanin, Intian, Buharan ja Hivan suuntaan, samoin neuvosto-Azerbaidžanista tulee punainen majakka Persian, Arabian ja Turkin suuntaan. (--) Azerbaidžanista käsin voisimme uhata brittiläistä Persiaa, kurkottaa kätemme kohti Arabiaa ja johtaa Turkin vallankumouksellista liikettä kunnes se kehittyy enemmän tai vähemmän itsenäiseksi luokkataisteluksi.”²⁵⁰

”Idän vallankumous” oli osa bolševikkien maailmanvallankumousvisioita, jotka olivat vahvimmillaan juuri neuvostovallan ensi vuosina. Näissä visioissa oli varattu sija myös siirtomaakansojen nousulle siirtomaavaltoja vastaan. Lenin oli ideoinut jo vuonna 1916 teoksessaan *Imperializm, kak vysšaja stadija kapitalizma* ”historian ulkopuolella olleiden kansakuntien” nousua, jonka aiheuttaisi eurooppalaisen kapitalismin tuominen niiden ”tuhatvuotiseen agraariseen eristyneisyyteen”²⁵¹.

Marraskuussa 1919 Lenin oli katsoi ”Idän heräämisen” olevan jo ajankohtainen kysymys:

”Imperialistinen sota [= ensimmäinen maailmansota –JT] herätti myös Idän ja veti sen kansat kansainväliseen politiikkaan. Englanti ja Ranska aseistivat siirtomaakansat ja auttoivat niitä tutustumaan sotilastekniikkaan ja kehittyneempiin koneisiin. Tätä osaamistaan ne käyttivät imperialistiherrojaan vastaan. Kun Itä herää meneillään olevaan vallankumoukseen, koittaa aika, jolloin kaikki Idän kansat osallistuvat koko maailman kohtaloiden ratkaisemiseen, jotteivät ne olisi pelkkiä toisten rikastumisen välikappaleita.

(--) Nyt meidän Neuvostotasavaltamme on koottava ympärilleen kaikki Idän heräävät kansat, jotta voisimme käydä yhdessä niiden kanssa taistelua kansainvälistä imperialismia vastaan.”²⁵²

Lenin esitti tämän ajatuksensa Idän kansojen kommunistijärjestöjen II edustajakokouksessa marraskuussa 1919. Kokous oli käytännössä Venäjän muslimikommunistien kokous. Lenin ei puhunut heille sattumalta juuri ”Idän heräämisestä” – hän antoi Idän herättämisen venäläisten muslimikommunistien tehtäväksi:

”Edessänne on tehtävä, jollaista ei ole aikaisemmin ollut maailman kommunisteilla: yleiseen kommunistiseen teoriaan ja käytäntöön nojautuen teidän on sopeuduttava erikoislaatuisiin olosuhteisiin, jollaisia ei ole eurooppalaisissa maissa. Teidän on kyettävä soveltamaan tätä teoriaa ja käytäntöä olosuhteisiin, joissa suuret joukot ovat pääosin talonpoikia, joissa on ratkaistava, kuinka käydä taistelua pääoman sijasta keskiaikaisia jäänteitä vastaan.”²⁵³

Myös Stalin tunnusti marraskuussa 1918 muslimikommunistien I yleiskokouksessa heidän erikoisosaamisensa ”Idän” suunnalla:

²⁵⁰ Bennigsen ym. 1979, s. 54-55. Sitaatti on otettu *Žizn natsionalnosta* –lehden numerossa 18 (70) 1920 ilmestyneestä artikkelista *K objavleniju Azerbaidžanskoi Respubliki*, joka ei ole ollut kokonaisena käytettävissäni.

²⁵¹ *Imperializm, kak vysšaja stadija kapitalizma* teoksessa Lenin 1976, tom 1, s. 736

²⁵² *Doklad na II sjezde kommunističeskih organizatsij narodov Vostoka* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 237-238

²⁵³ *Doklad na II sjezde kommunističeskih organizatsij narodov Vostoka* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 238

”Kukaan ei osaa silloittaa Idän ja Lännen välistä kuilua niin hyvin kuin te, sillä teille ovat avoinna ovet Persiaan ja Intiaan, Afganistaniin ja Kiinaan.”²⁵⁴

Venäläisbolševikit tunnustivat siis muslimitovereillaan olevan erikoisosaamista, jota ilman ”Idän vallankumous” ei olisi toteutettavissa. Tätä erikoisosaamista oli heidän asemansa ”Lännen”, eurooppalaisen kulttuurin, ja ”Idän”, islamilaisen kulttuurin välissä. He hallitsivat molempien kulttuurien koodeksit - toisaalta eurooppalaisen tieteen, teknologian ja marxismin, toisaalta ”Idän” kielet, mentaliteetin ja uskonnolliset käsitykset. Venäläisbolševikit olivat itse niin eurooppakeskeisiä, että heillä ei ollut mitään mahdollisuutta saada aasialaisia puolelleen. Tämä eurosentrismi paistaa läpi kaikkialta vaikkapa Leninin teksteistä: siirtomaat ovat ”vasta löydettyjä maita”, Aasian kansat ovat eläneet ”tuhatvuotisessa eristyneisyydessä”, koko heidän kulttuurinsa on ”keskiaikaista jäännettä”.

Muslimikommunistit ottivat halukkaasti itselleen Leninin antaman tehtävän. Se tarjosi heille monia etuja. Ensiksikin se nosti heidän tärkeyttänsä venäläistovereiden silmissä niin, että näiden oli pakko antaa heille liikkumavapautta. Lenin korosti joulukuussa 1922, viimeisinä päivinään ennen halvaantumistaan lopullisesti työkyvyttömäksi, että muslimien asema Venäjällä oli ulkopoliittinen kysymys. Hän kirjoitti ”satoihin miljooniin nousevista Aasian kansoista”, jotka olivat ”lähiaikoina astumassa historian näyttämölle meidän perässämme”, ja jatkoi :

”Olisi anteeksiantamatonta opportunistia, jos me tänä Idän esiinmarssin aattona ja sen heräämisen alkaessa veisimme pohjaa siellä nauttimaltamme arvovallalta vähäisimmälläkään omiin vähemmistöihimme (*inorodtsy*) kohdistamallamme karkeatapaisuudella tai epäoikeudenmukaisuudella.”²⁵⁵

Kenties juuri Leninin visio Idän vallankumouksesta suojeli muslimikommunistien johtajaa Sultan-Galievia. Stalin, jota vallankumouksen levittäminen ei tässä vaiheessa enää kiinnostanut, pyyhkäisi Sultan-Galievin syrjään vain viisi kuukautta Leninin halvauksen jälkeen.

”Idän vallankumous” siis tarjosi Venäjän muslimikansoille neuvotteluvaltin venäläisiä vastaan. Lisäksi se avasi huikean näkymän tataarihegemonian laajentamiseen, neuvostotermein ”vallankumouksen johtamiseen”. Sultan-Galiev toi tämän ajatuksen esille vuonna 1923:

”Tataarityöläiset asuvat valtavalla alueella Keski-Volgalta ja Uralilta Siperiaan ja Keski-Aasiaan ja ovat siten sopivimpia johtamaan vallankumouksen energiaa asuttamilleen alueille ja vielä kauemmaksi koko Itään.”²⁵⁶

Maaillanvallankumouksen johtaminen kiinnosti muitakin kommunisteja kuin tataareja. Azerikommunistien johtaja Nariman Narimanov julisti, että Azerbaidžan voisi olla ”ponnahduslauta” islamilaisen maailman vallankumoukselle. Ollakseen uskottava vallankumouksen ponnahduslauta Azerbaidžanin olisi kuitenkin tullut olla itsenäinen valtio²⁵⁷. Yhteistyö Narimanovin tarjoamilla ehdoilla ei kiinnostanut Kremliä. Sultan-Galievin visio oli heidän kannaltaan kiinnostavampi – siinä siirtomaavallasta vapautunut Itä olisi liittynyt neuvostokansojen perheeseen.

²⁵⁴ Pipes 1964, s. 160

²⁵⁵ *K voprosu o natsionalnostjah ili ob "avtonomizatsii"* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 705

²⁵⁶ Bennigsen ym. 1979, s. 56. Sitaatti on otettu *Žizn natsionalnostei* -lehdessä 1923 ilmestyneestä artikkelista *Tatarskaja avtonomnaja respublika*, joka ei ole ollut kokonaisuutena käytettävissäni.

²⁵⁷ Bennigsen ym. 1979, s. 56

Bennigsen ja Wimbushin mukaan Sultan-Galievin vallankumoussuunnitelmiin sisältyi taka-ajatus, että se olisi muuttanut neuvostovaltion väestötasapainoa. Näin spekuloiivat Bennigsen ja Wimbush vuonna 1979:

”Kuten kaikki liittoutumankokoajat, kansalliset muslimikommunistitkin toivoivat saavansa lisää seuraajia torjuakseen isovenäläisten valtavan lukumääräisen ylivoiman. He eivät voineet nähdä 1950-70-lukujen kansallisten vähemmistöjen väestöräjähdyttä josta nykyisin herättää suurta huolta Neuvosto-Venäjän johdossa. Niinpä he kehittivät teorian, joka menestyksellisesti toteutuessaan olisi taannut heidän ylivaltansa paitsi venäläisiin myös koko teollistuneeseen maailmaan nähden. Näin syntyi ’itäinen strategia’.”²⁵⁸

Bennigsenin ja Wimbushin ajatus sisältää kiinnostavan paradoksin: Venäjää oli laajennettava niin että venäläiset muuttuisivat siellä vähemmistökansaksi ja menettäisivät hallitsevan asemansa valtiossa. Tämä paradoksi selittäisi tataarikommunistien ristiriitaiselta näyttävän strategian, kun he toisaalta taistelivat venäläisten vaikutusvallan kasvua vastaan ja toisaalta pyrkivät Venäjän laajentumiseen.

Pelkkä väestösuhteiden muutos ei tietenkään merkitse sitä, että poliittisetkin voimasuhteet muuttuisivat automaattisesti. Muutenhan Ison-Britannian pääkaupungiksi olisi tullut jo 1700-luvulla Kalkutta. On kuitenkin selvää, että ”Idän vallankumous” olisi toteutuessaan muuttanut merkittävästi neuvostovaltion kansallista voimatasapainoa. Tämän on täytynyt olla ilmeistä kaikille neuvostojohtajille. Bolševikkien kompleksisen itsesensuurin vuoksi tästä asiasta ei voitu puhua julkisesti. Jos venäläistoverit olisivat ilmaisseet huolestumisensa muslimien ylivallassa, he olisivat syyllistyneet ”isovenäläiseen šovinismiin”. Jos taas muslimitoverit olisivat ilmaisseet toivovansa ylivaltaa, he olisivat olleet ”porvarillisia nationalisteja”. Itsesensuurin tarkoitus oli peitellä sitä katkeraa kansallisuuksien välistä valtataistelua, jota neuvostovaltiossa käytiin kansojen tasa-arvon kulissien takana.

Lenin kosketteli kysymystä maailmanvallankumouksen kansainvälisestä vallanjaosta puhuessaan muslimikommunisteille marraskuussa 1919:

”On itsestään selvää, että voiton voi saada loppujen lopuksi vain maailman kehittyneiden maiden proletariaatti, ja että me, venäläiset panemme alulle asian, jonka saattavat päätökseen englantilainen, ranskalainen tai saksalainen proletariaatti ; mutta näemme myös, etteivät he voi voittaa ilman kaikkien sorrettujen siirtomaakansojen, ennen kaikkea Idän kansojen apua.”²⁵⁹

Työnjako oli selvä: venäläiset käynnistävät maailmanvallankumouksen, Länsi-Euroopan kansat saattavat sen päätökseen ja siirtomaakansat ovat hyödyllisiä apulaisia. Venäläiset ovat kylläkin jäljessä Länsi-Euroopasta, mutta vallankumouksellaan he ovat lunastaneet itselleen paikan ”kehittyneiden maiden” riveissä. ”Idän” eli Aasian kansat ovat siirtomaakansoista erityisasemassa mutta kuitenkin vain hyödyllisiä apulaisia. Euroopan (ja toisissa Leninin teksteissä myös Pohjois-Amerikan) johtoaseman oikeutti se, että niissä oli vahvin työväenluokka. Muslimikommunistien tehtäväksi jäi

²⁵⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 52

²⁵⁹ *Doklad na II sjezde kommunističeskih organizatsij narodov Vostoka* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 238

”--herättää työtätekevien joukkojen vallankumouksellinen pyrkimys omatoimisuuteen ja järjestäytymiseen riippumatta siitä, millä tasolla ne ovat, kääntää kehittyneempien maiden kommunisteille suunnattu oikea kommunistinen oppi kaikkien kansojen kielille, hoitaa välitöntä ratkaisua vaativat käytännön kysymykset ja sulautua osaksi muiden maiden proletaarien yhteistä taistelua.”²⁶⁰

Leninin vallankumousnäkemykset eivät siis horjuttaneet perustaltaan siirtomaavallan aikaista kansainvälistä työnjakoa. Eurooppalaiset kirjoittaisivat edelleen ”oikean opin”, siirtomaakansat kääntäisivät sen omille kielilleen ja sulautuisivat osaksi eurooppalaisten johtamaa yhteistä taistelua.

Lenin piti puheensa Idän kommunisteille 22.11.1919. Syy, miksi hän ylipäättään kajosi maailmanvallankumouksen kansainväliseen työnjakoon, oli se, että Sultan-Galiev oli kolmisen viikkoa aikaisemmin asettanut perinteisen ”oikean kommunistisen opin” julkisesti kyseenalaiseksi. Sultan-Galiev julkaisi 2.-12.11.1919 kansallisuusasiain kansankomissariaatin *Žizn natsionalnostei* -lehdessä jatkoartikkelin *Sotsialnaja revoljutsija i Vostok* (”Sosialistinen vallankumous ja Itä”). Artikkelin piti olla neliosainen, mutta sen neljäs osa ei koskaan ilmestynyt. Sagadeev arvelee, että viimeinen osa on kielletty²⁶¹. Kieltäjän on täytynyt olla jokin Sultan-Galievia ylempänä oleva taho, todennäköisesti hänen lähin esimiehensä Josif Stalin. Mutta myös Lenin näyttää huolestuneen artikkelista, koska hän piti sen lukijakunnalle samassa kuussa puheen, jossa kosketteli artikkelin keskeisimpiä teesejä, tosin mainitsematta artikkelia tai sen kirjoittajaa nimeltä.

Sultan-Galiev kumosi ohimennen artikkelinsa yhdessä sivulauseessa erään venäläisbolševikkien keskeisimmistä opinkappaleista, sen että Venäjän vallankumous tulisi vääjäämättömästi leviämään länteen:

”Toimenpiteemme alkavat saada tässä suhteessa edes hiukan määrätietoisemman luonteen Lännän sosialistisen vallankumouksen epäonnistumisten selvittyä, kun tapahtumien kulku (spartakistien tappio Saksassa, Venäjän asioihin puuttumista vastustavien laajojen protestilakkojen kuihtuminen ja Unkarin neuvostotasavallan kaatuminen) ovat lopultakin pakottaneet meidät tunnustamaan sen yksinkertaisen tosiasian, että meidän on mahdoton toteuttaa kansainvälistä sosialistista vallankumousta ilman Idän mukaantuloa.”²⁶²

Edelleen Sultan-Galiev syytti neuvostajohtoa siitä, että se oli antanut vallankumoukselle ”yksipuolisen luonteen”, kun ”melkein kaikki vallankumousjohtajien huomio suunnattiin Länteen”. ”Itä puolitoistamiljardisine länsieurooppalaisen porvariston alistamine väestöineen unohdettiin tässä suhteessa kokonaan”, vaikka se olisi ”maailmanlaajuisen kansalaissodan oloissa meidän kannaltamme äärimmäisen edullinen ja kansainvälisen imperialismin kannalta äärimmäisen epäedullinen tekijä”.²⁶³

Kolme viikkoa tämä kirjoituksen ilmestymisen jälkeen Lenin kiisti jyrkästi, että Lännän vallankumous olisi epäonnistunut:

²⁶⁰ *Doklad na II sjezde kommunističeskih organizatsij narodov Vostoka* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 238-239

²⁶¹ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i revoljutsionnyi Vostok*, sivuttamaton www.asiakirja

²⁶² Sultan-Galiev *Žizn natsionalnostei* -lehdessä 43 (51), 5.11.1919

²⁶³ Sultan-Galiev *Žizn natsionalnostei* -lehdessä 44 (52), 12.11.1919

”Me näemme saksalaisen imperialismin hajoamisen, joka ei ole johtanut vain tasavaltalaiseen vaan myös sosialistiseen vallankumoukseen [*tammikuun 1919 epäonnistuneeseen spartakistikapinaan –JT*]. Te tiedätte, että Saksassa on luokkataistelu käynyt nykyisin yhä kiihkeämmäksi ja että yhä lähempänä on kansalaissota, saksalaisen proletariaatin taistelu saksalaisia imperialisteja vastaan...

Kaikki tietävät, ettei sosialistinen vallankumous kypsy Länsi-Euroopassa enää päivä päivältä vaan tunti tunnilta, ja että sama tapahtuu niin Amerikassa kuin Englannissakin...”²⁶⁴

Lenin odotti siis vielä loppuvuodesta 1919, että maailmanvallankumous leviäisi Länsi-Eurooppaan minä hetkenä hyvänsä. Tästä syystä hän ei myöskään ajatellut, että muslimikansojen liittyminen neuvostovaltioon olisi horjuttanut sen valtatasapainoa. Eurooppa tasapainottaisi Aasian osuuden. Länsimielisenä kosmopoliittina Lenin ei näytäkököneen häiritseväksi sitä ajatusta, että Länsi-Eurooppa olisi ottanut maailmanvallankumouksen hegemonian itselleen venäläisiltä.

Venäläiset muslimikommunistit asettivat laajasti kyseenalaisiksi sen, että eurooppalainen työväenluokka olisi lähdössä vallankumouksen tielle. Samalla he horjuttivat venäläistoverien eurosentrisyyttä väittämällä, että maailmanvallankumous alkaakin luontevammin ”Idästä” kuin ”Lännessä”. Sultan-Galiev esitti tämän ajatuksen lyhyesti, kuten kaikki epäortodoksiset mielipiteensä:

”Jos länsieurooppalainen imperialismi menettää Idän ja repäistään irti Intiasta, Afganistanista, Persiasta ja muista aasialaisista ja afrikkalaisista siirtomaistaan, se väistämättä kuihtuu ja kokee luonnollisen kuoleman.”²⁶⁵

Muistutettakoon, että nuoren neuvostovaltion kielenkäytössä sana ”imperialismi” ei tarkoittanut vain siirtomaavaltaa vaan ylipäättensä kapitalismia, markkinatalousjärjestelmää. Sultan-Galiev väitti siis kapitalismin kaatuvan, jos siirtomaavalta kaatuu. Hänen puoluetoverinsa Jenbaev ilmaisi saman asian vielä suoremmin:

”Uskomme, että maailmanlaajuinen siirtomaiden vallankumous on väistämätön ja että tämä vallankumous panee alulle sosialistisen vallankumouksen lännessä.”²⁶⁶

Bennigsenin ja Wimbushin mukaan tästä tuli kansallisen muslimikommunistisen liikkeen perusoppi: maailmanvallankumous ei alakaan Lännessä vaan Idästä, siirtomaista. Muslimikommunistien ajatuksenjuoksu nojautui Leninin oppiin lännen työväenluokan ”sosiaaliopportunistista”. Sen mukaan Lännen porvaristo on ”lahjonut” osan (muslimikommunistien mielestä suurimman osan) sikäläisestä työväenluokasta kannattamaan kapitalismia ja esimerkiksi siirtomaavaltaa. ”Lahjonta” on ollut mahdollista ”korkeiden monopolivoittojen” ansiosta. Muslimisocialistien tulkinnan mukaan näin merkittäviä monopolivoittoja ei voinut saada muualta kuin siirtomaista, ”länsieurooppalaisen pääoman riiston kohteesta ja sen teollisuuden tärkeimmästä raaka-ainelähteestä”. Näin ollen siirtomaavalta oli se tekijä, joka piti yllä luokkarauhaa Lännessä, ja siirtomaavallan ylläpitäminen oli myös Lännen työväenluokan etu. Nimetön muslimikommunistien artikkeli tiivistää päätelmän näin:

²⁶⁴ *Doklad na II sjezde kommunističeskij organizatsij narodov Vostoka* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 232-233

²⁶⁵ Sultan-Galiev *Žizn natsionalnosta* –lehdessä 44 (52), 12.11.1919

²⁶⁶ Bennigsen ym. 1979, s. 53

”Mikäli väitätte, että siirtomaista saatu voitto on kapitalismin tärkein tulolähde, niin silloinhan eurooppalainen työväenluokka kykenee kumoamaan kapitalistisen järjestyksen vasta sitten, kun tämä lähde on täysin kuivunut.”²⁶⁷

Kääntäessään päälaelleen vallankumouksen marssijärjestyksen muslimikommunistit heittivät myös haasteen venäläisille. Venäläiset perustelivat ylivaltaansa sillä, että he olivat ”proletaarisen vallankumouksen johtajia”. Mutta jos vallankumouksen luonnollinen leviämisseura olisikin Itä, sen parempia johtajia olisivat tataarit ja azerit. Näin ollen eurooppalaisten ja venäläisten hegemonia maailmanvallankumouksellisessa liikkeessä ja neuvostovaltiossa oli vailla perusteita.

Muslimikommunistit eivät tunteneet eurooppalaista työväenluokkaa kohtaan samanlaista solidaarisuutta kuin venäläiset. Kuten edellisestä kävi ilmi, he epäilivät eurooppalaisten todellista halua luopua siirtomaavallasta. Sultan-Galiev muistutti, että eurooppalainen siirtomaavaltta oli synnyttänyt siirtomaissa ”vuosisataisen kansallisen ja luokkavihan, joka idän sydämessä piilee länttä, imperialistisen sarron aatteen kantajaa kohtaan”. Sultan-Galiev ei kuitenkaan näytä kokeneen tätä vihaa itse, sillä hän varoitti, että ”Idän vallankumous” voi epäsuotuisissa olosuhteissa muuttua ”itäiseksi imperialismiksi”, jota johtaa ”sen oma, vapaamieliseksi esittäytyvä mutta todelliselta olemukseltaan julman despoottinen klerikaalis-feodaalinen porvaristo”. Hänelle ei riittänyt, että Itä vapautettaisiin eurooppalaisesta siirtomaavallasta – se tulisi vapauttaa myös omasta porvaristostaan, joka ”ei ole vähemmän raskas taakka” kuin siirtomaavaltta.²⁶⁸ Sultan-Galiev ei käsittele tarkemmin, millainen olisi luonteeltaan hänen kaavailemansa Idän sosiaalinen vallankumous. Hän ei näytä olleen kovin entusiastinen luokkataistelun kannattaja, joten ”vapautuminen” on kenties merkinnyt hänelle džadidististyylistä modernisaatiota ja yleistä oppivelvollisuutta. Yleensäkin džadidistiset muslimit pitivät erillään tunteensa eurooppalaista kulttuuria kohtaan, jota he arvostivat, ja tunteensa ”Euroopan sortopolitiikkaa” kohtaan, jota he vihasivat.

Muslimikommunistien maailmanvallankumousvisioissa oli voimakas panislamistinen elementti, niin että Richard Pipes kutsuu niitä ”huonosti peitellyiksi panislamistisiksi pyrkimyksiksi”. Muslimikommunistien politiikan lähtökohta oli sama kuin panislamismien isän al-Afghanin: kuinka muslimit voisivat torjua eurooppalaisen siirtomaavallan (ks. luku *Džadid-modernisaatioliike – ”eurooppalaisen mahdin välineet”*). Al-Afghanin ratkaisu oli, että muslimien oli liityttävä yhteen, omaksuttava eurooppalaisen kulttuurin parhaat elementit ja säilytettävä islamilaisen kulttuurin ydin, joskin merkittävästi maallistettuna. Muslimikommunismi oli yksi tapa toteuttaa al-Afghanin ohjelma. Se liittoutui bolševikkien kanssa, koska näki tämän edustavan eurooppalaisen kulttuurin voimaa, joka pyrki toimimaan eurooppalaista siirtomaavaltta vastaan. Hanafi Muzaffar tiivisti tämän ajatuksen selvimmin:

”Jos me Euroopan vallan alla huokailevat tyytymättömät kansat emme tunnusta tätä voimaa, joka taistelee tätä samaista Euroopan politiikkaa vastaan, ja jos emme anna sille sen ansaitsemaa arvoa, olemme hyvin lapsellisia.

(--) Meille on ensisijainen päämäärä antaa isku Euroopan sortopolitiikalle ja saada se loppumaan. Niin kauan kuin NL:n ja ulkomaiden kommunistiset puolueet käyvät

²⁶⁷ Rubinštein 1930, s. 40. Ks. myös *Imperializm, kak vysšaja stadija kapitalizma* teoksessa Lenin 1976, s. 739-740 ; Bennigsen ym. 1979, s. 41-42 ; Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i revolhutsionnyj Vostok*, sivuttamaton www-asiakirja ; Pipes 1964, s. 260-262

²⁶⁸ Sultan-Galiev *Žizn natsionalnoitei* –lehdessä 44 (52), 12.11.1919

leppymätöntä sotaa imperialismia vastaan, meidän on tunnustettava neuvostovalta, eikä meidän tule pelätä proletariaatin diktatuurin ateistista luonnetta.”²⁶⁹

Tässä yhteydessä ei ole aiheellista käsitellä tämän enempää muslimi- ja venäläiskommunistien välistä polemiikkia, joka näyttää käynnistyneen marraskuussa 1919. Todettakoon lyhyesti, että muslimikommunistit asettivat, useimmiten sivulauseissa ja rivien välissä, kyseenalaiseksi luokkataistelun välttämättömyyden, teollisuustyöväestön aseman vallankumouksen toteuttajana, eurooppalaisen työväenluokan solidaarisuuden siirtomaakansoja kohtaan ja suuren määrän muita marxismin perustavimpia opinkappaleita. Heidän luonnostelemansa maailmanvallankumous oli siirtomaiden vallankumous siirtomaavaltoja vastaan. Sen pohjana ei ollut niinkään kansakuntien sisäinen luokkaristiriita kuin ”sortavien” ja ”sorrettujen” kansakuntien välinen antagonismi. Heidän ideologiallaan oli paljon yhtymäkohtia niihin visioihin, joita Mao Tse-tung kehitteli kymmenen vuotta myöhemmin ilmeisesti heistä tietämättä.²⁷⁰

Koska venäläiset identifioituivat tunteenomaisesti ”Länteen” ja Eurooppaan ja muslimit puolestaan ”Itään” ja siirtomaihin, nämä näennäisen abstraktit keskustelut saivat sisäpoliittinen ulottuvuuden. Muslimit haastoivat venäläisten oikeuden johtaa vallankumousta – eiväthän nämä edes olleet saaneet sitä leviämään Länsi-Eurooppaan. Tataari Jenbaev nimitti Länttä halveksivasti ”vallankumouksen lopullisesti kylmenneeksi ahjoksi”. Tämä sai raivoihinsa stalinisti Rubinšteinin, joka nimestään päätellen edusti Venäjän juutalaisia ja siis maan länsimielisintä väestönosaa:

”Toisin sanoen Länsi joka on proletaarijoukkojen keskus, Länsi jossa kommunistiset kaaderit ovat kaikkein karaistuneimpia, Länsi joka ei koskaan ole asettanut Kominternia Itää vastaan, Länsi jota pidettiin maailman proletaarisen vallankumouksen johtajana ja hegemonina ja Idän työtätekevien auttajana heidän paitsi kansallisessa myös sosiaalisessa vapautumisessaan, saa Sultan-Galievilta osakseen halveksuntaa ja Jenbaevilta luonnehdinnan vallankumouksen lopullisesti kylmenneenä ahjona.”²⁷¹

Rubinšteinin tunteenomainen vuodatus ei ole Länsi-Euroopan puolustelua. Kun 1930-luvun stalinisti puhuu maasta, joka on ”Idän työtätekevien auttaja” ja jossa ”kommunistiset kaaderit ovat kaikkein karaistuneimpia”, kysymyksessä täytyy olla Neuvostoliitto. Jenbaev ja Sultan-Galiev olivat puolestaan puhuneet ”Länneestä”, joka tarkoitti heidän kielenkäytössään nimenomaan Länsi-Eurooppaa ja Pohjois-Amerikkaa. Rubinštein siis torjui syytöksiä, joita tataaritoverit eivät olleet koskaan esittäneetkään. Kyseessä voi olla tyypillinen stalinistinen propagandatemppu - vastustajan puheita vääristellään, jotta ne voitaisiin kumota helpommin. Tämä propaganda vetosi kuitenkin Venäjän eurooppalaisten kommunistien identiteettiin. He identifioituivat länteen ja kokivat puolustavansa oikeaa Lännen marxilaisuutta, jota muslimit vääristelivät ”itäisillä” vaikutteillaan. Rubinšteinin kokonaisarvio Idän vallankumouksen opeista oli murskaava: ne olivat ”perusolemukseltaan valheellisia ja vastavallankumouksellisia lausuntoja”²⁷².

Neuvostoliiton johtama ”Idän vallankumous” näytti 1920-luvun alussa jo toteutuvan. Kesällä 1920 Iran oli sosialistisen vallankumouksen partaalla. Sen luoteiskulmauksessa olevassa Ghilanin maakunnassa

²⁶⁹ Aršaruni ym. 1931, s. 80

²⁷⁰ Muslimikommunistien ideologian sisältö on käsitelty erinomaisesti Bennignenin ja Wimbushin teoksessa *Muslim National Communism in the Soviet Union*.

²⁷¹ Rubinštein 1930, s. 38-39

²⁷² Rubinštein 1920, s. 29

julistettiin kesäkuussa ”Ghilanin sosialistinen neuvostotasavalta”, joka teki tiivistä yhteistyötä Venäjän azerikommunistien kanssa. Samaan aikaan neuvostojohto tuki voimakkaasti Turkin kommunistisia liikkeitä, jotka kilpailivat Ottomaanivaltakunnan perinnöstä Atatürkin johtamien kemalistien kanssa. Nämä vallankumousliikkeet kuitenkin kuihtuivat lupaavan alun jälkeen. Vuoden 1921 puolella neuvostojohto muuttikin ulkopoliittikkansa linjaa. Se solmi helmi-maaliskuussa ystävyyssopimukset Iranin, Afganistanin ja Turkin kanssa ja lakkasi tukemasta näiden oppositioliikkeitä.²⁷³ Samaan politiikkaan kuului suhteiden lämmittäminen Weimarin Saksaan ja Kuomingtangin Kiinaan. Venäjä alkoi sopeutua ajatukseen sosialismista yhdessä maassa ja lakkasi toistaiseksi viemästä vallankumousta muualle maailmaan. Syynä sen mielenmuutokseen oli sotaväsymys ja NEP-politiikan esiinnostamat yhteiskunnan sisäiset heikkoudet.

Muslimien kansakunnan hajoaminen

Venäläiset bolševikit suhtautuivat muslimitoveriensä panislamismiin aluksi varovaisen myönteisesti. ”Vallankumouksen vieminen Itään” näytti palvelevan neuvostohallituksen tavoitteita. Sen avulla saatiin punaiset muslimit motivoitua bolševikkien riveihin ja oikeutettiin vastahakoisten muslimialueiden liittäminen neuvostovaltion yhteyteen. Ennen pitkää muslimien yhtenäisyysaatteen haitat kävivät bolševikkien kannalta selvästi hyötyjä suuremmiksi. Musliminationalismi osoittautui vaikeasti hallittavaksi aatteeksi.

Neuvostovallan alkukuukausina Mulla-Nur Vahitov ja hänen kumppaninsa pyrkivät kaikessa organisointitoiminnassaan luomaan rakenteita, jotka voisivat johtaa koko Venäjän muslimeja eivätkä vain tataareja. Puoluetoimintaa hoiti kesäkuussa 1918 perustettu *Venäjän muslimien kommunistipuolue*, sotilaallista toimintaa samassa kuussa syntynyt *muslimien keskussotakollegio*. Vain valtionhallinnossa toimialue oli rajattu - sitä hoiti tammikuussa 1918 perustettu *Sisä-Venäjän ja Siperian muslimikomissariaatti*. Maantieteellinen rajausta oli lainattu tsaarinajan hengellisestä hallinnosta ja kattoi vain tataarien diasporan ja baškiirialueet. Komissariaatti pyrki kuitenkin ylittämään oman toimialueensa ja yhdistämään koko Venäjän muslimit.

Neuvostohallituksen ensimmäinen hyökkäys panislamismia vastaan kohdistui näihin muslimiorganisaatioihin (ks. luku *Tataarien ja neuvostojärjestelmän liitto*). Muslimien oma kommunistipuolue lakkautettiin marraskuussa 1918 kokonaan. Muslimikomissariaatti pilkottiin pienemmiksi komissariaateiksi maaliskuussa 1919. Keskussotakollegio lakkautettiin kesäkuussa 1919.

Vuoden 1919 aikana venäläiset bolševikit poistivat myös muslimi-sanan virallisesta käytöstä ja korvasivat sen termillä ”itä”, ”itäinen” ja ”idän kansat”. Maaliskuussa 1919 ”Venäjän kommunistipuolueen muslimijärjestöjen keskustoimisto” (*Tsentralnoe bjuro Musulmanskih organizatsij RKP(b)*) otti nimekseen ”Idän kansojen kommunistijärjestöjen keskustoimisto” (*Tsentralnoe bjuro kommunistišeskih organizatsij narodov Vostoka*). Vastaavasti muslimien keskussotakollegio sai uudeksi nimekseen ”Vallankumouksellisen sotaneuvoston poliittisen hallinnon itäinen osasto”. Muslimialueiden vallankumouksesta tuli *Idän* vallankumous. Venäjän muslimeja ei voinut kutsua enää yhteisnimeillä ”muslimit”. Sen tilalle tulivat pienempien kansallisten yksikköjen nimet, kuten ”tataari” ja ”uzbekki”. Richard Pipes luonnehtii muutosta ”islamin käsitteen katoamiseksi

²⁷³ Bennigsen ym. 1979, s. 75-81

neuvostovaltion poliittisesta elämästä”.²⁷⁴ Tästä lähtien ”islam” ja ”muslimi” olivat neuvostojohtajille pelkästään kielteisiä käsitteitä, ”feodalistisia jäänteitä”, jotka katoaisivat sosialismin saavuttaessa täyden kypsyyssasteensa.

”Idän kansoihin” laskettiin periaatteessa muitakin kuin muslimikansoja, käytännössä kaikki Aasian ei-eurooppalaiset väestönosat. Venäjän oloissa ”idän kansat” oli kuitenkin selvää jatkoa vanhalle ”muslimi”-termille. Niinpä *ensimmäistä muslimikommunistien* edustajakokousta (marraskuussa 1918) seurasi vuotta myöhemmin *toinen Idän kansojen* edustajakokous – kokousten välinen jatkuvuus tunnustettiin jo niiden numeroinnillakin, vaikka kokoustajien virallista nimitystä välillä vaihdettiin²⁷⁵.

”Islamin käsitteen katoaminen neuvostovaltion poliittisesta elämästä” voidaan selittää bolševikkien halulla puhdistaa kielenkäyttönsä uskonnollisperäisestä terminologiasta. Sana ”muslimi” (venäjäksi *musulmanin*, tataariksi *müsülman*) tulee arabian sanasta *muslim*, joka taas on substantiivijohdannainen sanasta *islam*. Muslimi-sana tarkoittaa siis kirjaimellisesti ”islamilaista” tai ”islamin harjoittajaa” ja on yleisestikin ymmärrettynä ensisijaisesti uskonnollinen käsite. Vaikka sitä yritettiin käyttää maallisessa merkityksessä, sen jatkuvat uskonnolliset konnotaatiot epäilemättä heikensivät uskonnonvastaisen taistelun tehoa. Niinpä venäläiskommunistit kehittivät mieluummin uuden käsitteen kuin käyttivät vanhaa uskonnollisperäistä. Eivät he halunneet itseäänkään kutsuttavan ”kristityiksi” tai ”ortodokseiksi”.

Vastenmielisyys uskonnollista terminologiaa kohtaan ei selitä täysin sitä, miksi muslimi-termi kitkettiin neuvostovaltion kielenkäytöstä. Uskonnollisperäinen käsite ”juutalainen” (*jevrej*) jäi kuitenkin eloon kansallisena terminä koko Neuvostoliiton olemassaolon ajaksi. *Musulmanin*-termissä täytyi olla jotakin bolševikkien kannalta vaarallista, joka puuttui *jevrej*-sanasta.

Muslimien vaarallisin piirre juutalaisiin verrattuna oli heidän lukumääränsä. Vuoden 1926 väestönlaskun mukaan Neuvostoliitossa oli pari miljoonaa juutalaista ja yli 15 miljoonaa muslimikansoihin kuuluvaa²⁷⁶. Juutalaiset asuivat hajallaan pitkin neuvostovaltion alueita. Muslimit taas muodostivat väestön enemmistön monilla alueilla, joten muslimiseparatismille oli olemassa geopoliittiset edellytykset. Ja silloinkaan kun muslimit eivät pyrkineet eroon Venäjästä, he muodostivat yhtenäisinä poliittisen voiman, joka kykeni haastamaan kommunistipuolueen auktoriteetin. Eliminoidakseen 15 miljoonan muslimin poliittista voimaa neuvostojohtajat noudattivat hajota ja hallitse –politiikkaa. He pyrkivät jakaamaan muslimit pienempiin kansallisiin yksiköihin, kuten esimerkiksi tataareihin, baškiireihin ja uzbekkeihin. Tästä syystä he pidättäytyivät systemaattisesti muslimi-sanasta, joka olisi ollut näitä kansallisia yksiköitä yhdistävä kattokäsite. Muslimikommunistit

²⁷⁴ Pipes 1964, s. 161

²⁷⁵ Marras-joulukuussa 1919 pidetystä Idän kansojen kommunistijärjestöjen II yleisvenäläisestä edustajakokouksesta kirjoittavat mm. Bennigsen ym. 1979, s. 186, 196, 203 ; Pipes 1964, s. 170 ; Rubinštein 1930, s. 9, 60, 63-64 ; Lenin 1976, s. 229-239. Kuten viitteiden määrästä näkyy, kokous oli tärkeä tapahtuma. Samoin muslimikommunistien I edustajakokouksesta on runsaasti viitteitä. Sen sijaan ”muslimikommunistien toisesta” tai ”idän kansojen ensimmäisestä” edustajakokouksesta ei mainita missään sanallakaan, mistä päättelen ettei niitä ole koskaan pidettykään.

²⁷⁶ Muslimien luku on saatu laskemalla yhteen perinteisesti islamilaisten kansojen väkiluvut taulukosta, joka löytyy teoksesta Pipes 1964, s. 300-301. Käytän käsitettä ”muslimi” tässä yhteydessä puhtaasti sen kansallisessa merkityksessä. Luku ei kerro islamia tunnustavien määrää, koska kaikissa kansallisuuksissa oli uskonnollisia vähemmistöjä ja koska uskonnottomien lukumäärällä lienee jo NEP-kauden Neuvostoliitossa ollut tilastollista merkitystä.

olisivat itse halunneet kutsua itseään ”muslimeiksi” korostaakseen kansojensa yhtenäisyyttä, mutta heidänkin oli opeteltava lausumaan virallisissa yhteyksissä termi ”Idän kansat”.

Kun muslimi-sana oli juurittu virallisesta kielenkäytöstä, käytiin seuraavaksi kiinni sen johdannaisiin, ennen kaikkea sanaan ”panislamismi”. Asiaa helpotti, että muslimikommunistit välttelivät tätä sanaa. Siinä oli tsaarinajalta periytyviä kielteisiä konnotaatioita. Se kuulosti venäläisten bolševikkien korvissa samalla tavoin maanpetokselliselta kuin se oli kuulostanut tsaarinajan poliisijohtajienkin korvissa.

Heinäkuussa 1920 Lenin esitti Kominternin II kongressissa jo avoimen tuomion panislamismille ja panturkkilaisuudelle:

”--on välttämätöntä taistella panislamismia ja vastaavia suuntauksia vastaan, jotka pyrkivät yhdistämään eurooppalaista ja amerikkalaista imperialismia vastaan käytävän vapaustaistelun kaanien, suurmaanomistajien, mullien ymv. voimistamiseen.”²⁷⁷

Venäjän kommunistipuolue tuomitsi panturkkilaisen ja panislamismien ideologioina kymmenennessä puoluekokouksessaan maaliskuussa 1921. Ajankohta oli sama, jolloin Neuvosto-Venäjä luopui yrityksistä viedä vallankumousta Turkkiin ja Iraniin, eivätkä nämä aatteet enää olleet sen kannalta hyödyllisiä.

Neuvostovaltiolle ei riittänyt, että se ajoi muslimien yhtenäisyyttä ilmaisevat käsitteet maan alle. Se pyrki tuhoamaan myös muslimien yhtenäisen kansallisen identiteetin, jota oli systemaattisesti kehitetty muslimiliikkeen aikana 1905-17. Muslimiliike oli käyttänyt eurooppalaista käsitettä ”kansakunta” (venäjäksi *natsija*, tataariksi *milli*) tarkoittamaan koko Venäjän muslimeja. Tämä kansakunta jakautui muslimiliikkeen ideologiassa alaryhmiin, joita olivat vaikkapa baškiirit ja tataarit. Niillä oli muslimiliikkeessä virallinen asema, mutta ne tunnustivat kuuluvansa suurempaan muslimien kansakuntaan. Muslimien kansakunta oli siis rakenteeltaan kaksiportainen, ”federatiivinen”.

Tsaarin-Venäjä ei tunnustanut virallisesti muslimeja ”kansakunnaksi”, koska se oli ylipäänsä haluton korottamaan uusia kansoja kansakuntien joukkoon enää 1800-luvun jälkipuolella. ”Kansakunta” oli poliittisesti latautunut käsite, johon sisältyi ajatus jonkinlaisista itsehallinnollisista rakenteista. Suomi oli ”kansakunta”, ja kansakunnan tuntomerkinä sillä oli autonomia. 1800-luvun lopun tsaarinvalta ei halunnut alueelleen enempää kansakuntia – päinvastoin se pyrki riisumaan kansakunnan tuntomerkit niiltäkin kansoilta, joille ne oli jo ehditty myöntää.

Ei-itsehallinnollisista kansoista käytettiin tsaarin-Venäjällä useimmiten nimistystä *narodnost*, joka voidaan suomentaa vaikkapa ”kansanryhmäksi”. Se on diminutiivimuoto sanasta *narod* eli ”kansa”, ja siihen sisältyy ajatus kulttuurisesta ja kielellisestä yhteydestä ilman poliittista itsemääräämisoikeutta. Venäjän muslimikansat olivat esimerkiksi vuoden 1902 Brockhausin sanakirjan mukaan ”kansanryhmiä” (*narodnost*)²⁷⁸. Tsaarinvalta kohteli heitä ”kansanryhminä” esimerkiksi yrittäessään evätä heiltä oikeuden äidinkieliseen koulutukseen.

Bolševikit vastustivat aluksi ”kansanryhmien” korottamista kansakuntien joukkoon. Vuodesta 1913 lähtien Lenin alkoi kuitenkin muotoilla uutta kansallisuuspolitiikkaa, jota sittemmin kutsuttiin

²⁷⁷ *Tezisy ko II kongressu kommunističeskogo internatsionala* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 372

²⁷⁸ *Entsiklopedičeskij slovar*, tom XXXIV, 1902, hakusanat *Tjurki*, s. 344, ja *Tjurko-tatary*, s. 347.

oikeutetusti ”leniniläiseksi”. Leniniläisen kansallisuuspolitiikan yksi julkilausumaton tema oli *suurten kansallisten kokonaisuuksien hajottaminen antamalla niiden osille kansakunnan tuntomerkit*. Tähän tarkoitukseen sopi erinomaisesti federalismi eli Venäjän muokkaaminen autonomisista alueista koostuvaksi liittovaltioksi.

Venäjän liittovaltiorakenne kirjattiin ensi kerran ”Työätekevän ja riistetyn kansan oikeuksien julistukseen” tammikuussa 1918. Se vahvistettiin heinäkuussa 1918 Neuvosto-Venäjän perustuslaissa, jonka mukaan valtion nimikin oli Venäjän sosialistis-federatiivisten neuvostotasavaltojen liitto (VSFNT).²⁷⁹ Federaatiomalli edellytti, että suvereenin VSFNT:n alaisuudessa olisi autonomisia kansallisia yksiköitä. Ensimmäinen tällainen yksikkö oli Baškirian autonominen sosialistinen neuvostotasavalta, joka perustettiin maaliskuussa 1919. Varsinainen ”autonomioiden” perustamisbuumi alkoi vasta seuraavana vuonna. Toinen ”autonominen sosialistinen neuvostotasavalta” oli Turkestan, kolmas toukokuussa 1920 perustettu Tataria. Vuoteen 1923 mennessä VSFNT:n alaisuuteen perustettiin kaikkiaan 19 autonomista aluetta.²⁸⁰

Autonomisiin alueisiin jakautuva federaatio oli alun perin bolševikkien vastahakoinen myönnytys, jolla he keräsivät puolelleen vähemmistökansojen, etenkin muslimien tukea. Bolševikit olivat alusta lähtien tiukasti keskitetyn valtiiovallan kannattajia. He saattoivat hyväksyä valtiollisen federaatiomallin vain sillä edellytyksellä, että federalismi kiellettiin itse kommunistipuolueessa. Puolueen sisällä ei saanut olla autonomisia kansallisia puolueita, esimerkiksi muslimien kommunistipuoluetta. Kun puolue oli yhtenäinen ja piti itsellään ”johtavan roolin” yhteiskunnassa ja kun sen jäseniä sitoi sotilaskuriin verrattava ”demokraattinen sentralismi”, valtiollinen rakenne oli toissijainen kysymys. Richard Pipes tiivistää neuvostofederalismin olemuksen seuraavasti:

”Neuvostofederalismiin ei sisältynyt vallanjakoa keskuksen ja alueiden välillä ; vain vastaava Kommunistipuolueen desentralisointi olisi tehnyt todelliset federatiiviset suhteet mahdollisiksi.”²⁸¹

Sen sijaan, että federalismista olisi tullut vallan hajauttamisen väline, siitä tulikin hajota ja hallitse –politiikan väline. Autonomian saaneet kansanryhmät (*narodnost*) korotettiin kansakunniksi (*natsija*), eikä niiden yläpuolelle tunnustettu muuta rakennetta kuin koko Venäjän federaatio ja Neuvostoliitto. ”Väliportaan” muslimiorganisaatiot hävitettiin. Muslimikansat erotettiin toisistaan, eivätkä ne voineet tehdä yhteistyötä enää muutoin kuin neuvostovaltion valvonnassa ”idän kansojen” yhteistyöjärjestöjen puitteissa.

Vuonna 1922 Lenin ideoi Venäjän federaation yläpuolelle vielä yhden liittovaltiorakenteen, Sosialististen neuvostotasavaltojen liiton eli lyhyesti Neuvostoliiton. Se virallistettiin lopullisesti tammikuussa 1924, kymmenen päivää Leninin kuoleman jälkeen.²⁸² Neuvostoliitto oli kolmiportainen federaatio. Ylin porras oli itse Neuvostoliitto. Keskiportaan muodostivat ”sosialistiset neuvostotasavallat”, joiden määräksi vakiintui lopulta 15. Sosialististen neuvostotasavaltojen alaisuudessa oli vielä kolmas porras, ”autonomiat”.

²⁷⁹ Carr 1978, s. 117, 124-125 ; Pipes 1964, s. 247. Valtion nimi oli venäjäksi *Rossijskaja sovetškaja federativnaja sotsialistišeskaja respublika*, lyhentäen RSFSR.

²⁸⁰ Pipes 1964, s. 247

²⁸¹ Pipes 1964, s. 245-246

²⁸² Neuvostoliiton perustamisprosessista ks. Pipes 1964, s. 269-276, 289-293. Valtion venäjänkielinen nimi oli *Sojuz sovetkih sotsialistišeskih respublik*, lyhentäen SSSR.

Kuusi muslimialuetta korotettiin Neuvostoliiton ”keskiportaaseen”, sosialistisiksi neuvostotasavalloiksi: Azerbaidžan, Kazakstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tadžikistan ja Kirgisia. Muut, esimerkiksi Tataria, jäivät alimmalle ”autonomioiden” portaalle. Ero näiden kahden portaan välillä oli käytännössä merkityksetön²⁸³. Varsinaisilla ”ei-autonomisilla” neuvostotasavalloilla oli korkeampi status, ja ne tunnettiin ulkomailla. Lisäksi niille kirjattiin Neuvostoliiton perustuslakiin se irroittautumisoikeus, jota Lenin oli esittänyt jo vuonna 1914. Irroittautumisoikeus jäi puhtaan teoreettiseksi joulukuuhun 1991 saakka. Tuolloin Boris Jeltsinin johtama Moskova tunnusti kuuden ”keskiportaan” neuvostotasavallan itsenäisyyden mutta hylkäsi Tatarstanin ja Tšetšenian itsenäisyysjulistukset.

Vaikka siis Neuvostoliiton ”keskiportaan” ja ”alimman” hallintoportaan välinen ero oli lähinnä muodollinen, tataareja loukkasi se, että heidät oli alennettu alimpaan, autonomioiden portaaseen. Se osoitti selvästi, mitä mieltä venäläiskommunistit olivat tataarien ”johtavasta asemasta” Idän kansojen parissa. Sultan-Galiev puhui katkerana jaosta ”lapsipuoliin ja oikeisiin lapsiin”²⁸⁴.

Federaatorakenteella hajotettiin siis muslimien kansakunta erillisiksi kansakunniksi. Hajaannuksen vahvistamiseksi näille kansakunnille kehitettiin myös erilliset kirjakielen. Bennigsenin ja Wimbushin mukaan ”neuvostoislamien alueet jaettiin noin kolmeenkymmeneenkuuteen kansakuntaan, ja jokaiselle luotiin, toisinaan keksittiin, oma kirjakieli”²⁸⁵. Näitä uusia kieliä olivat esimerkiksi tataari ja baškiiri, joita Sultan-Galiev oli vielä 1921 pitänyt saman kielen murteina²⁸⁶.

Suurin osa Venäjän muslimikansoista puhui turkinsukuisia murteita. Tsaarinvallan aikana ne oli tulkittu yhdeksi ainoaksi kieleksi, jonka nimeksi esimerkiksi Brockhausin sanakirja antoi ”turkin kieli” (*tjurkski jazyk*)²⁸⁷. Nämä murteet muodostivat lingvistisiä jatkumoja, joissa ei ollut aina selvää rajaa kahden ”kielen” välillä siinä mielessä, että olisi muodostunut yhtenäisiä kielialueita, joiden puhujat olisivat ymmärtäneet toisiaan mutteivät ulkopuolisia. Murteet vaihtuivat toisiinsa asteittain, niin että naapurimaakunnan murre saattoi olla helposti opittavissa mutta kaukaisemman maakunnan murretta täytyi opiskella kuin vierasta kieltä. Tässä tilanteessa murteiden ryhmittäminen kieliksi oli lingvistisesti katsoen melko mielivaltaisen päätös. Tähän ongelmaan törmäsivät suomenkin kirjakielen luojat kiistellessään siitä, olivatko esimerkiksi savo, viena, aunus ja viro suomen murteita vai erillisiä kieliä.

Duumaedustaja, tataari Saadri Maksudov selitti 1910 duumassa pitämässään puheessa venäläisille kansanedustajakollegoilleen, että miltei kaikki ”Venäjän 20 miljoonaa muslimia” kuuluvat kansaan nimeltä ”turkkilaiset”, joka puhuu yhtä, eri murteisiin jakautuvaa kieltä. Tämän kielen murre-erot olivat Maksudovin mukaan pienempiä kuin venäjän ja ukrainan kielen välinen ero²⁸⁸. Suomalaiselle asia käy ymmärrettävämmäksi, jos sanotaan turkkilaismurteiden välisten erojen olleen Maksudovia mukailen samaa luokkaa kuin suomen ja viron tai ruotsin, tanskan ja norjan väliset erot. Se, määriteltiinkö ne ”kieliksi” vai ”murteiksi”, oli pikemminkin poliittinen kuin lingvistinen kysymys. Skandinavian murteet määriteltiin erillisiksi kieliksi, aivan yhtä paljon toisistaan eroavia saksan murteita ei. Venäjän

²⁸³ ”Autonomisten” ja ”varsinaisten” neuvostotasavaltojen eroista ks. Pipes 1964, s. 247-248

²⁸⁴ Landa 1995, s. 215

²⁸⁵ Bennigsen ym. 1979, s. 89

²⁸⁶ Sultan-Galiev 1922, s. 10

²⁸⁷ *Entsiklopeditsjeski slovar*, tom XXXIV, 1902, hakusana *Tjurki*, s. 344

²⁸⁸ Seton-Watson 1967, s. 672

muslimeille läheisempi vertailukohta oli arabia, joka määritellään yhdeksi kieleksi, vaikka sen murreerot ovat hyvinkin skandinaavisten kielten tasoa.

Kirjakielen määrittely ei ole samantekevää toimintaa. Kerran vakiintunut kirjakieli määrää kustannus- ja opetustoiminnan puitteet ja kannattavuuden. Lisäksi kirjakieli on perinteisessä nationalistisessa ideologiassa kansakunnan tunnus ja yhteishengen luoja. Se oli Venäjän muslimeille itsenäistä valtiotakin tärkeämpi kansakunnan tuntomerkki. Kirjakieli määrittää myös kielen rajat, jotka eivät useinkaan vastaa alkuperäisessä murrekartastossa olleita pieniä ja vähittäisiä rajoja. Ei siis ole liioittelua sanoa, että hajottaessaan ”turkin kielen” 38 pieneksi kieleksi neuvostovaltio todella hajotti ”muslimien kansakunnan” pieniksi kansakunniksi.

Uusien kansakuntien synty pakotti muuttamaan etnonymyjä, kansojen nimiä. Sana ”tataari” (venäjäksi *tatarin*, monikossa *tatary*) tai sen synonyymi ”turkkilais-tataari” (*tjurko-tatarin*) oli ollut tsaarinvallan aikana yhteisnimitys kaikille Venäjän valtakunnan alueella asuville turkkilaiskuvaisille kansoille. Leniniläinen kansallisuuspolitiikka rajasi sanan tarkoittamaan vain Volgan ja Siperian tataareja. Sen piiriin jäi ryhmiä, jotka Brockhausin sanakirja määrittelee useaksi erilliseksi turkkilais-tataarilaiseksi ”kansanryhmäksi” (*narodnost*): ”Kazanin tataarit”, ”Länsi-Siperian tataarit” ja ”Astrakanin tataarit”.

Niille kansoille, jotka eivät enää olleet ”tataareja”, annettiin uusia nimiä. Toisinaan uusi nimi syntyi luontevasti: ”Azerbaidžanin tataareista” tuli ”azerbaidžanilaisia”, lyhyesti ”azereja”, ja heidän kieleksi julistetusta murteestaan ”azerin kieli”. Nimi ”Azerbaidžan” oli ollut ennen leniniläistä kansallisuuspolitiikkaa pelkästään maantieteellinen, nyt se siirtyi tarkoittamaan suurinta tällä maantieteellisellä alueella asuvaa kansanryhmää.

Neuvostojohdo ei nimennyt ”Krimin tataareja” azereja vastaavalla logiikalla ”krimiläisiksi”. Sana ”krimiläinen” (*krymljanin*) jätettiin tarkoittamaan kaikkia Krimin niemimaalla asuvia henkilöitä, joista enemmistö oli venäläisiä. Krimin tataareille jätettiin heidän vanha nimensä (*krymski tatarin*), mutta nyt heidät määriteltiin omaksi erilliseksi kansakunnakseen, jota ei pitänyt sekoittaa varsinaisiin tataareihin (*tatarin*). Samoin heidän murteestaan tuli erillinen kieli nimeltä ”krimintataari” (*krymsko-tatarski jazyk*) erotukseksi ”tataarin” kielestä (*tatarski jazyk*).

Kansojen ja kielten jakaminen tuotti yksilöille valintaongelmia, josta hyvän esimerkin tarjoavat tataarien naapurikansa baškiirit. Osalla baškiireista oli kaksoisidentiteetti – he kokivat olevansa sekä baškiireja että tataareja. Tsaarinvallan aikana heidät luokiteltiin baškiireiksi, ja baškiirien lukumäärä oli vuoden 1897 väestönlaskennassa 1,5 miljoonaa. Neuvostovallan aikana ”tataarin” ja ”baškiirin” käsitteet määriteltiin toisensa poissulkeviksi. Tässä joko-tai-tilanteessa sadattuhannet entiset baškiirit ilmoittivatkin olevansa tataareja. Vuoden 1926 väestönlaskennassa baškiirien lukumäärä oli pudonnut 1,0 miljoonaan.²⁸⁹

Leniniläinen kansallisuuspolitiikka edellytti, että neuvostokansalaisen oli määriteltävä erikseen kansallisuutensa ja äidinkielenensä. Baškiirien kohdalla jopa oman äidinkielenkin ilmoittaminen tuotti ongelmia – tataari ja baškiirihan määriteltiin eri kieliksi vasta 1920-luvun alussa. Loppujen lopuksi miljoonasta baškiiriksi itsensä ilmoittaneesta vain 0,4 miljoonaa merkitsi myös kielekseen baškiirin.

²⁸⁹ Pipes 1964, s. 301. Pipesin esittelemässä taulukossa Volgan tataarit on laskettu yhteen Krimin tataarien ja azerien kanssa.

Loput 0,6 miljoonaa lienevät merkinneet kielekseen pääasiassa tataarin. Tataarin kielen puhujia oli vuoden 1926 tilastoissa 0,5 miljoonaa enemmän kuin itse tataareja.

Neuvostojohdon tarkoituksena lienee viimeistään Stalinin valtakaudella ollut pirstoa vähemmistökieliä niin pieniksi, että ne eivät olisi enää elinkelpoisia. Jonkin rajan jälkeen kirjakielen ylläpito alkaa käydä vaikeaksi: kirjankustannus-, radio- televisio- ja koulutustoiminnan tai omakielisten virastopalvelujen ylläpitäminen pienelle kieliryhmälle maksaa paljon. Lisäksi kielen kommunikatiivisuusfunktio toteutuu sitä huonommin, mitä vähemmän on samaa kieltä puhuvia, joiden kanssa voisi kommunikoida.

Ainakin suomalais-ugrialaisten kielten kohdalla Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikka on johtanut siihen, että lähes kaikki lähestyvät toimivan kielen alarajaa elleivät ole jo pudonneet sen alle. Sen sijaan turkkilaiskielet näyttävät selvinneen neuvostokauden yli melko hyvin. Niiden puhujamäärät eivät ole vähentyneet vaan lisääntyneet neuvostovallan vuosikymmeninä. Esimerkiksi uzbekki, kazahi ja tataari vaikuttavat edelleen elinvoimaisilta kieliltä.

Muslimikommunistinen liike ei pääsääntöisesti vastustanut ”muslimien kansakunnan” jakamista erillisiin autonomisiin tasavaltoihin. Se oli ollut pienten muslimikansojen tavoite jo vuonna 1917, ja esimerkiksi baškiirien kansallinen johto asetti oman tasavallan neuvostovaltaan taipumisensa ehdoksi.

Venäjän Keski-Aasian jako viiteen muslimitasavaltaan (Kazakstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tadžikistan ja Kirgisia) herätti paikallisissa muslimeissa vastustusta vuonna 1924. Alue oli mielletty keskiajalta lähtien yhtenäiseksi kokonaisuudeksi, ja tuolta ajalta oli peräisin sen nimi ”Turkestan”. Bennigsenin ja Wimbushin mukaan muslimikommunistit tekivät vastaehdotuksen, jossa kaikki Neuvostoliiton muslimialueet olisi yhdistetty yhdeksi ”Turanin tasavallaksi”. Se olisi käsittänyt Keski-Aasian, Kaukasuksen ja Volgan muslimialueet. Se olisi ollut Venäjän SFNT:sta erillinen Neuvostoliiton tasavalta, jolla olisi siis ollut Neuvostoliiton perustuslain mukainen teoreettinen eroamisoikeus.²⁹⁰ Ehdotus hylättiin, mutta vuosien 1928-38 stalinistisissa oikeudenkäynneissä sitä ehdottaneet saivat kuulla olleensa mukana separatistisessa ja vastavallankumouksellisessa hankkeessa.

”Turkin” kielen jakaminen herätti voimakkaampaa vastustusta. Yhtenäinen kieli kuului perinteisesti Venäjän muslimiliikkeen ideologiaan. Muslimikommunistit vastustivat aluksi jyrkästi kielen jakamista. Vuonna 1926 he suostuivat siihen, että Neuvostoliitossa puhuttavan turkin kieli jaettiin kolmeen erilliseen kieleen. Ne olivat tataari, azeri ja Keski-Aasian turkkilaisten yhteinen kieli *tšagatai*.²⁹¹ Jako vastasi suunnilleen perinteisiä käsityksiä Venäjällä puhuttavan ”turkin” murrejaosta. Esimerkiksi duumaedustaja Sadri Maksudov oli jakanut vuonna 1910 Venäjällä puhuttava ”turkin” neljään murteeseen: azerbaidžan, ”džagatai” (= *tšagatai*), ”kiptšak” (lienee vastannut lähinnä nykyistä Volgan ja Krimin tataaria sekä baškiiria) sekä ”aro-kirgiisi” (lienee vastannut lähinnä nykyistä kazahia).²⁹²

”Turkin” kielen jako kolmeen kieleen ei kuitenkaan tyydyttänyt neuvostojohtoa. Se sivuutti valtakunnallisen tason muslimikommunistit ja ajoi uusien kirjakielten perustamiset läpi paikallistason päätöksillä.

²⁹⁰ Bennigsen ym. 1979, s. 67

²⁹¹ Bennigsen ym. 1979, s. 88

²⁹² Seton-Watson 1967, s. 672. *Tšagatai* (Džagatai) oli Tšingis-kaanin poika, jolle läänitettiin Turkestan. Alueella 1300-1400-luvuilla kehittyntä kirjakieltä, nyky-uzbekin varhaismuotoa, kutsuttiin hänen nimellään. *Kiptšakit*, venäläisessä historiankirjoituksessa *petšenegit*, olivat turkkilaiskansa, joka asutti Euroopan-puoleisen Venäjän aroja 900-1200-luvuilla. Euroopan puoleisen Venäjän turkkilaismurteet ovat pääosin kehittyneet kiptšakin kielestä / murteesta.

Kielen jaon lisäksi kirjainuudistus nostatti muslimikommunistien vastarintaa. Venäjällä puhuttua ”turkkia” oli perinteisesti kirjoitettu arabialaisin kirjaimin. Neuvostojohto vaati Paksoyn mukaan muslimikansoja siirtymään ensin kyrillisiin kirjaimiin²⁹³. Kun tätä ei hyväksytty, neuvostojohto esitti kompromissina latinalaisia kirjaimia. Se saattoi vedota siihen, että Kemal Atatürkin johtamassa Turkissa oli tekeillä sama kirjainuudistus. Bennigsenin ja Wimbushin mukaan muslimikommunistit vastustivat siltikin latinalaisia kirjaimia²⁹⁴. Stalinistinen historioitsija Rubinštein vähättelee tätä vastustusta sanomalla, että Tatarian tasavallassa ainoa vastustuksen muoto oli ns. ”82:n julistus”, jonka nimi tuli allekirjoittajien lukumäärän mukaan²⁹⁵. Julistus lienee annettu 1920-luvun loppuvuosina, jolloin stalinistiset puhdistukset olivat jo käynnistymässä, ja näissä oloissa julistuksen allekirjoittaminen vaati jo kansalaisrohkeutta ellei peräti marttyyrihenkeä.

Arabialaisilla kirjaimilla oli Venäjän muslimeille tärkeä identiteetti-arvo – niiden avulla he saattoivat toisaalta vetää rajaa venäläisiin, toisaalta kokea yhteyttä Lähi-idän muslimikansoihin ja omaan menneisyyteensä. Identiteetti-arvon korostaminen oli heille tärkeämpää kuin Turkin turkkilaisille, joilla oli sentään kansallinen suvereniteetti.

Latinalaisen kirjaimiston puolesta puhui se, että sitä käytettiin Länsi-Euroopassa, josta olivat lähtöisin džadidistista liikettä elähdyttäneet edistysaatteet. Kyrillinen kirjaimisto puolestaan olisi helpottanut asioimista Venäjän valtaväestön kanssa. Muslimikommunistit saattoivat lohduttautua sillä, että venäjän kieli ja näin ollen myös kyrillinen kirjaimisto oli joka tapauksessa pakollinen oppiaine Neuvostoliiton kouluissa, joten jokainen muslimilapsi oppisi ne. Kolmannen, latinalaisen kirjaimiston lisääminen muslimikoulujen oppisisältöihin oli pieni muttei suinkaan ylivoimainen lisärasite. Oma kokemukseni on, että kolme kirjaimistoa on huomattavasti helpompi opeteltava kuin kolme kieltä.

Neuvostojohdolle näyttää olleen itseisarvo saada koko valtakuntaan yhtenäinen kirjaimisto. Mikäli tämä ei ollut toteutettavissa, latinalainen kirjaimisto näyttää olleen pienempi paha kuin arabialainen. Latinalaista neuvostojohto ainakin ymmärsi. Latinalainen kirjaimisto katkaisi muslimien yhteydet islamilaisen kulttuurin sydänalueille. Sen mukana tosin tuli vaara uusien yhteyksien syntymisestä Länsi-Euroopan suuntaan, mutta tätä vaaraa eliminoi stalinistinen kulttuuri- ja viisumipolitiikka.

Neuvostohallitus ajoi latinalaisen kirjaimiston läpi yhtäaikaaisesti kaikissa turkkilaiskielissä vuonna 1928²⁹⁶. Samana vuonna latinalaiset kirjaimet otettiin käyttöön myös Turkissa, mikä helpotti asian hyväksymistä. Samana vuonna ”paljastettiin” myös suuri ”sultangalievilainen salaliitto”. Siihen liittynyt kymmenen vuotta kestänyt oikeudenkäyntien sarja nielaisi mukaansa runsaasti kulttuuriväkeä²⁹⁷ ja epäilemättä suuren osan niistä, jotka olivat asettuneet julkisesti vastustamaan kirjaimistouudistusta.

Vuonna 1938, suuren terrorin vaiennettua jokseenkin totaalisesti maan opposition, neuvostohallitus oli vihdoinkin valmis toteuttamaan alkuperäisen kirjaimistosuunnitelmansa. Muslimikansat siirtyivät yhdellä harppauksella kyrilliseen kirjaimistoon²⁹⁸. Edellisestä vaihdoksesta oli tasan kymmenen vuotta.

²⁹³ Paksoy 1995, luku *The Beginning of the End*, sivuttamaton www-asiakirja

²⁹⁴ Bennigsen ym. 1979, s. 88

²⁹⁵ Rubinštein 1930, s. 132

²⁹⁶ Bennigsen ym. 1979, s. 88 ; *Bolšaja sovetškaja entsiklopedija* 1970-1978, eri turkkilaiskieliin liittyvät hakusanat

²⁹⁷ Sagadeev 1998, luku ”Sultangalievššina” i sultangalievizm, sivuttamaton www-asiakirja

²⁹⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 88 ; *Bolšaja sovetškaja entsiklopedija* 1970-1978, eri turkkilaiskieliin liittyvät hakusanat

Neuvostoliiton hajottua itsenäiset muslimivaltiot ovat siirtyilleet turkkilaiseen malliin eli latinalaiseen kirjaimistoon. Venäjän sisällä tataarit ovat pyrkinneet samaan uudistukseen, mutta toistaiseksi se on jäissä Vladimir Putinin Venäjän vastustuksen takia.

Leniniläis-stalinilainen kansallisuuspolitiikka hävitti siis sanasta ”tataari” sen laajemman merkityksen, jonka mukaan tataareja olisivat olleet kaikki Venäjän 15 miljoonaa turkinksukuista muslimia. 1920-luvulta lähtien tataarilla on tarkoitettu vain ns. Kazanin, Astrakanin ja Siperian tataareja, joiden lukumäärä oli tuolloin pari miljoonaa ja nykyisin nelisen miljoonaa. Alkuperäinen suuren kansan nimi näyttää jääneen heille jäännösperiaatteella: muut tataarikansat keksivät itselleen tai heille keksittiin uusi nimi, ja jäljelle jäänyt tynkä, joka piti tiukimmin kiinni tataari-identiteetistä, sai pitää alkuperäisen nimen. Samalla jäännösperiaatteella syntyi tataarinationalismikin musliminationalismista.

Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikka romahdutti Volgan tataarien hegemonian Venäjän muslimikansojen piirissä. Ensin heiltä vietiin instituutiot, joilla he olisivat voineet vaalia muslimikansojen yhtenäisyyttä. Sitten tataareille myönnettiin pelkkä autonominen tasavalta. Peräti kuusi muslimikansaa sai heitä korkeamman statuksen, oman neuvostotasavallan – ja lopulta vuonna 1991 itsenäisyyden. Ja lopuksi uusien kirjakielten nousu murensi tataarin kirjakielen johtavan aseman Venäjän muslimikansojen parissa.

Tataarin kielen hegemonian romahdus näkyy hyvin lehdistöä koskevissa luvuissa. Vuonna 1913 neljä viidestä Venäjän muslimilehdestä (13 / 16) ilmestyi Kazanin tataariksi²⁹⁹. Sotakommunismin vuosina 1917-20 tataarinkielisiä lehtiä oli vielä niukasti yli puolet (139 / 258). Vuoteen 1935 mennessä tataarilehdistö oli pudonnut toiselle sijalle uzbekinkielisen jälkeen, ja vuonna 1960 se oli neljännellä sijalla kazahin-, uzbekin- ja azerinkielisen lehdistön jälkeen.³⁰⁰

Tataareista tuli neuvostovallan vuosina sitä mitä he ovat edelleenkin: pieni, epäitsenäinen ja Venäjän ulkopuolella lähes tuntematon kansa. Hyvitykseksi johtoasemansa menetyksestä he saivat sentään autonomisen tasavallan.

²⁹⁹ Pipes 1964, s. 14

³⁰⁰ Bennigsen ym. 1979, s. 234

TATARIAN TASAVALTA

Nationalismiin liitetään yleensä pyrkimys valtion muodostamiseen. Esim. Eriksenin mukaan nationalismi on ”etnisen ideologian yhdistymistä valtiokoneistoon”, Gellnerin mukaan se on ”poliittinen legitimiusteoria, jonka mukaan etniset rajat eivät saa mennä ristiin poliittisten kanssa”³⁰¹.

Tataarinationalismin erikoispiirteenä oli, ettei se pyrkinyt erityisen aktiivisesti valtionmuodostukseen. Tataarijohtajat pyrkivät mieluummin muuttamaan Venäjää mieleisempään kuin irtautumaan siitä – ja kuitenkin he korostivat kaikin tavoin erillisyyttään venäläisistä. Venäjä oli heidän *valtionsa*, mutta tataarit tai muslimit olivat heidän *kansakuntansa*. Heillä ei ollut tarvetta saattaa ”etnisiä rajoja” yhteneväisiksi poliittisten kanssa.

Sekä valkoiset että punaiset tataarinationalistit vastustivat yksimielisesti separatismia eli irtautumista Venäjästä. Valkoiset tataarijohtajat eivät näytäneet missään vaiheessa itsenäisestä valtiosta. Punaiset tataarijohtajat kyseenalaistivat lojaalisuutensa neuvostovallalle monin tavoin mutteivät siten, että olisivat pyrkineet irtautumaan siitä valtiollisesti. He yleensä välttivät vastakkainasetteluja toisten Venäjän muslimien kanssa mutta olivat valmiita sotaan näitä vastaan, jos nämä yrittivät irrottautua Venäjästä.

Kuten luvusta *Venäjän muslimiliike* käy ilmi, Kazanin tataarit vastustivat vuonna 1917 Venäjän muslimien jakamista autonomisiin tasavaltoihin. He ajoivat sen sijalle ”unitaristista” mallia, jossa muslimiella olisi ollut ekstraterritoriaalinen, ei-alueellinen kulttuuriautonomia. Tämä malli sopi hyvin yhteen heidän diasporansa ja hegemoniatavoittensa kanssa. Muut Venäjän muslimikansat julistivat tataareista piittaamatta alueensa autonomiseksi tasavalloiksi, ja se pakotti tataaritkin muuttamaan kantaansa. Unitaristinen kulttuuriautonomiamalli saattoi taata Venäjän muslimiille riittävän vähemmistösuojan, jos he seisoivat sen takana yksimielisesti. Muiden muslimikansojen vetäytyminen siitä tarkoitti, että Volgan ja Siperian tataarit olivat jäämässä yksinään kiinteään valtioyhteyteen venäläisten kanssa.

Idel-Uralista Tataro-Baškiriaan

Ensimmäinen tataaritasavallan yritys oli ns. *Idel-Uralin valtio*, jonka valkoiset tataarit julistivat Kazanissa helmikuussa 1918. Julistuksen antoi komitea, jonka muslimien kansalliskokous *Milli meclis* oli nimennyt selvittämään tataarien valtiollista asemaa. Sultan-Galievin mukaan Idel-Uralin takana seisoivat porvarilliset tataariryhmät, Ajaz Ishakovin johtamat ”SR”:läiset sekä ”menševikit” eli valkoisten puolelle ryhmittyneet sosialistit.³⁰² Yhdessä ne muodostivat selvän enemmistön poliittisesti aktiivisista tataareista. Robert Landa luettelee suuren joukon Idel-Ural-hankkeen takana olleita henkilöitä. Heidän joukossaan ei ole vuoden 1917 muslimiliikkeen johtohahmoja, joten kyseessä oli mahdollisesti nurkkapatriottisten ”maakunnan miesten” vallankaappaus perinteiseltä poliittiselta eliitiltä.³⁰³

³⁰¹ Eriksen 2000, s. 137, 125

³⁰² Pipes 1964, s. 158 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 139-142.

³⁰³ Landa 1995, s. 212. Osa Landan luettelemista henkilöistä, esimerkiksi historioitsija G. Gubaidullin, jäi sisällissodassa punaisten puolelle. Tämä saattaa viitata siihen, että he tunsivat ensisijaista solidaarisuutta kotiseutuun eivätkä valkoista muslimiliikettä kohtaan.

Richard Pipes määrittelee Idel-Uralin *autonomiseksi* valtioksi. Sultan-Galiev määrittelee hankkeen ”alueelliseksi autonomiaksi itsenäisen valtion muodossa”. ”Autonomia” ja ”itsenäisyys” eivät olleet vuonna 1917 toisensa poissulkevia käsitteitä – kansakunnan itsenäisyyden saatettiin ajatella toteutuvan autonomian muodossa laajemman liittovaltion osana. Sekä Pipes että Sultan-Galiev korostavat, että Idel-Ural-hanke oli valkoisten tataarien reaktio bolševikkien valtaannousuun. Näiden kahden lähteen perusteella syntyy käsitys, että Idel-Uralin perustajien tarkoitus ei ollut irtautua Venäjän valtiosta vaan ainoastaan bolševikkien vaikutuspiiristä. Lähestyvä sisällissota huomioon ottaen tämä tuntuu uskottavalta selitykseltä. Valitettavasti käyttämässäni lähteistössä ei ole hankkeessa mukanaolleiden tulkintoja.

Idel-Uralin valtio jäi pelkän julistuksen tasolle – pari päivää sen julistamisen jälkeen punaisten koalitiio otti aseellisesti vallan käsiinsä Kazanin kuvernementissa (ks. luku *Muslimiliike hajoaa valkoisiin ja punaisiin*).

Idel-Uralin ”valtio” olisi ollut huomattavasti laajempi kuin Kazanin tataarien ydinalue. Sultan-Galiev määrittelee siihen sisältyneen Neuvosto-Venäjän vuoden 1921 aluejakoa vastaavasti ”Tatarstanin, Baškirian, Ufan kuvernementin, osan Kirgisiaa sekä marien ja tšuvassien alueet”. Kun turkkilaiskielien sana *Idel / Itil* tarkoittaa Volgaa, valtion nimi oli suomennettuna ”Volga-Ural”. Tarkkaan ottaen se olisi kattanut keskisen Volgan ja Uralin länsirinteiden kuvernementteja. Se olisi ollut pikemminkin alueellinen kuin kansallinen koostumus – sen piirissä olisi asunut neljä turkkilaissukuista kansaa (tataarit, baškiirit, tšuvassit ja osa kazaheja), yksi suomensukuinen (marit eli tšeremissit) ja runsaasti venäläisiä.

Tataarikommunistit vastustivat valkoisten julistamaa Idel-Uralia mutta omaksuivat sen idean punaiseksi väritettynä. He alkoivat tavoitella suunnilleen samanlaajuista autonomista aluetta nimellä *Tataro-Baškirian neuvostotasavalta*. Tasavalta näyttää olleen tataarikommunistien ehto yhteistyölle bolševikkien kanssa. Kansallisuusasian kansankomissariaatti kiirehti antamaan sitä koskevan dekreetin jo maaliskuussa 1918, välittömästi sen jälkeen kun neuvostohallitus oli varmistanut valtansa sen piirissä olevilla alueilla. Tasavallan perustamista alettiin valmistella toukokuussa 1918, mutta loppujen lopuksi sekään ei koskaan toteutunut.³⁰⁴ Valkoisten suurhyökkäys elokuussa 1918 lykkäsi sen toteuttamista, ja baškiirien vastustus hautasi sen keväällä 1919 kokonaan.

Kuten nimestäkin jo ilmenee, Tataro-Baškirian tasavallasta suunniteltiin kahden kansan, tataarien ja baškiirien yhteistä kansallista autonomiaa. Ne olivat muodollisesti tasavertaisia kansoja, mutta tosiasiallisesti tataarit olivat perinteinen hallitseva sivistyneistö baškiirien parissa ja pitivät heitä yhtenä tataarien heimona. Vuonna 1917 baškiirien parissa oli syntynyt kansallinen liike, jonka henkinen johtaja oli historioitsija Ahmed Zeki Validov (1890-1970, tunnettiin emigraatiossa Turkissa nimellä Zeki Velidi Togan)³⁰⁵. Tämä liike pakotti tataarit tunnustamaan baškiirien erillisen identiteetin ainakin julkilausumatasolla.

³⁰⁴ Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i natsionalnaja politika v Sovetskoj Rossii*, sivuttamaton www-asiakirja ; Rubinštein 1930, s. 60-61

³⁰⁵ Baškiirien kansallisesta liikkeestä ks. Pipes 1964, s. 85-86. Ahmed Zeki Validovin sukunimi oli kaksiosainen Zeki Validov. Hänen elämäkertansa ks. Paksoy 1995, alkuluvut, sivuttamaton www-asiakirja ; Bennigsen ym. 1979, s. 210-211

Baškiirien kansallinen liike jakautui tataarien tavoin punaiseen ja ”valkoiseen” leiriin alkuvuodesta 1918. ”Valkoinen” leiri on tässä syytä pania lainausmerkkeihin, koska sen edustajat olivat 1919-20 neuvostohallituksen puolella. Punaisten baškiirien johtaja Šerif Manatov hyväksyi tataarien ja baškiirien yhteisen tasavallan ja oli aktiivisesti mukana suunnittelemassa sitä³⁰⁶. Hän kuitenkin edellytti, että baškiirien erillinen identiteetti huomioidaan. Vuoden 1918 alkupuolella adjektiivi *tataro-baškiirski* tuli bolševikkien käyttöön kuvaamaan kahden veljeskansan yhteyttä. ”Tataro-Baškiirian” tasavallan lisäksi perustettiin ”tataro-baškiirien” joukko-osastoja. Tataarin kirjakieli ristittiin uudelleen ”tataro-baškiirin kieleksi”.

Ahmed Zeki Validovin johtamien ”valkoisten” baškiirien ideologiaan kuului jyrkkä erottautuminen tataareista. He vastustivat jyrkästi sekä Idel-Uralin³⁰⁷ että Tataro-Baškiirian tasavaltoja koska tulkitsivat ne tataarien ylivalta-yrityksiksi. He taistelivat aseellisesti neuvostohallitusta vastaan tammikuusta 1918 lähtien. Helmikuussa 1919 he tekivät neuvostohallituksen kanssa sopimuksen, jonka nojalla baškiiriyksiköt loikkasivat Koltšakin valkoisesta armeijasta punaisten puolelle. Sopimuksen keskeinen ehto oli, että baškiireille perustetaan tataareista erillinen neuvostotasavalta. Asetus *Baškiirian autonomisesta sosialistisesta neuvostotasavallasta* annettiinkin jo kuukautta myöhemmin. Se myös pantiin täytäntöön, niin että Baškiiria oli Neuvosto-Venäjänsä ensimmäinen itsehallinnollinen alue.³⁰⁸

Neuvostohallitus oli täten antanut kaksi keskenään ristiriitaista asetusta: maaliskuussa 1918 asetuksen tataarien ja baškiirien yhteisestä tasavallasta ja maaliskuussa 1919 asetuksen erillisestä baškiiritasavallasta. Tataarit kokivat tullessaan petetyiksi ja yrittivät koko vuoden 1919 ajan saada Tataro-Baškiiraa toteutetuksi³⁰⁹. Asia kehittyi kiistaksi baškiirien identiteetistä: tataarijohtajat väittivät, etteivät baškiirit ole erillinen kansa vaan tataarien alaryhmä ja ettei heidän kielensä ole erillinen kieli vaan tataarin murre, ja baškiiri johtajat kiistivät nämä väitteet. Alkuvuodesta 1920 Baškiirian johto antoi lopulta julkilausuman, jossa se vaati tataareja ja neuvostojohtoa luopumaan käsitteistä ”tataro-baškiirien kieli”, ”tataro-baškiirien kirjallisuus”, ”tataro-baškiirien joukko-osastot” ja ”Tataro-Baškiirian tasavalta”. Baškiiri johtajat ilmoittivat tulkitsevansa näiden termien käytön pyrkimykseksi ”pakkoliittää” ja ”assimiloida” heidän kansansa tataareihin.³¹⁰ Julistus lienee ollut tehokas, koska sen jälkeisissä teksteissä ei adjektiivia ”tataro-baškiirinen” enää näy.

Erotuomariksi tässä kiistassa tulivat Kremlin venäläisjohtajat. He tuomitsivat baškiirit ja tataarit eroon toisistaan kahdeksi eri kansaksi. Lenin perusteli baškiirien erillistä identiteettiä heidän voimakkalla itsenäisyystahdollaan ja erinomaisella sodankäyntitaidolla³¹¹. Venäläisbolševikkien julkilausumattomana taka-ajatuksena lienee ollut myös venäläisylihallan varmistaminen Baškiirian tasavallassa. Baškiiri johtajat olivat poliittisesti kokemattomampia kuin tataarit, joten heidät oli helpompi syrjäyttää tasavaltansa johdosta. Yhtenäisessä Tataro-Baškiiriassa tämä ei olisi onnistunut. Lopputuloksena oli kaksi eri tasavaltaa, joista Baškiiriassa ottivat vallan venäläiset ja Tatariassa tataarit.³¹²

³⁰⁶ Malik 1994, sivuttamaton www-asiakirja

³⁰⁷ Rubinštein 1930, s. 61

³⁰⁸ Pipes 1964, s. 162-165 ; Sagadeev 1998, luku *Sultan-Galiev i natsionalnaja politika v Sovetskoj Rossii*, sivuttamaton www-asiakirja

³⁰⁹ Pipes 1964, s. 170 ; Bennigsen ym. 1979, s. 186 ; Rubinštein 1930, s. 60, 63-64

³¹⁰ Rubinštein 1930, s. 61

³¹¹ Rubinštein 1930, s. 61-62

³¹² Baškiirian sisäisestä valtataistelusta ks. Pipes 1964, s. 161-168

Tataarien ja baškiirien kesken toistui siis pienemmässä mittakaavassa sama kuin koko Venäjän muslimien kesken: suuri kansakunta pirstoutui pienemmiksi. Pirstoutumisen panivat alulle muslimien omat keskipakoisvoimat, ja sen saattoi päätökseen neuvostohallituksen kansallispolitiikka. Poliittisesti kokemattomat kansalliset liikkeet pyrkivät itsenäisyyteen karistamalla yltään tataarihegemonian mutta saivatkin sen sijalle venäläishegemonian.

Mir-Said Sultan-Galievin johtamat tataarit lakkasivat tavoittelemasta Tataro-Baškirian tasavaltaa lopullisesti marraskuussa 1919, Idän kommunistijärjestöjen toisessa edustajakokouksessa. Tämän jälkeen he hyväksyivät neuvostohallituksen tarjouksen suppeasta *Tatarian autonomisesta sosialistisesta neuvostotasavallasta*. Siitä annettiin asetus toukokuussa 1920, ja sen itsenäiset hallintoelimet aloittivat toimintansa syyskuussa 1920³¹³.

Tatarian tasavalta perustettiin entisen Kazanin kuvernementin paikalle, mutta sen rajoja muuteltiin 1920-luvun alkuvuosina hyvin moneen kertaan. Tatarian länsiosista lohkottiin tšuvassi- ja tšeremissienemmistöisiä alueita Tšuvassian tasavaltaan, joka syntyi kuukausi Tatarian jälkeen. Toisaalta Tatariaan liitettiin tataariemmistöisiä alueita idästä entisistä Vjatkan ja Ufan kuvernementeista.³¹⁴ Tataria siis ”siirtyi” itään päin verrattuna entiseen Kazanin kuvernementtiin. Näillä aluejärjestelyillä tataarien osuus uuden tasavallan 2,6-miljoonaisesta väestöstä saatiin nousemaan noin puoleen, kun se oli ollut Kazanin kuvernementissa 31 %. Venäläisten osuus oli Tatariaassa 41 %, kun se oli ollut Kazanin kuvernementissa 39 %. Muutokset johtuivat lähinnä siitä, että marien (tšeremissien) ja tšuvassien asuttamat alueet jätettiin uuden tasavallan ulkopuolelle. Toisaalta ulkopuolelle jäi myös noin puolet tataareista vielä sittenkin, kun tataari-käsite oli vakiintunut uuteen suppeampaan merkitykseensä.³¹⁵

Tatarian tasavallan synty merkitsi vuoden 1917 käsitteitä käyttäen ”federalistisen” tataarinationalismin voittoa ”unitaristisesta”. Federalistit olivat ajaneet vuonna 1917 erillisiä muslimikansojen pikkutasavaltoja, unitaristit puolestaan muslimien yhtenäisyyttä yli aluerajojen (ks. luku *Tataarihegemonia Venäjän muslimiliikkeessä*). Tataarien parissa unitaristit eli ”turkkilaisryhmittymä” olivat olleet voitolla vielä vuonna 1917. Federalistinen ”alueryhmittymä” oli kuitenkin vahvistunut

³¹³ Pipes 1964, s. 170-172. Tasavallan venäjänkielinen nimi oli *Tatarskaja avtonomnaja sovetškaja sotsialistitšeskaja respublika*. Arkikielessä sitä kutsuttiin lyhyesti nimellä *Tataria*, ”turkkilaisittain” *Tatarstan*. 1990-luvulla tasavallan viralliseksi nimeksi tuli *Respublika Tatarstan*, ja turkkilainen nimivariaatio yleistyi myös venäläisten parissa. Tässä tutkimuksessa käytän johdonmukaisesti ”eurooppalaista” nimivarianttia, koska se näyttää olleen pääasiallisessa käytössä tutkittavana ajankohtana.

³¹⁴ Nämä alueliitokset tulevat esille parhaiten, kun vertaa Kazanin kuvernementin kihlakuntaluetteloa Tatarian tasavallan kantoniluetteloon. Ks. esim. *Entsiklopeditšeskij slovar* 1894, tom XIII, hakusana *Kazanskaja gubernija*, s. 896-897; Rubinštein 1920, s. 97-98. 1920-luvun Tatarian alueliitoksia käsittelee esim. Malik 1994, sivuttamaton www.asiakirja.fi.

³¹⁵ Kazanin kuvernementin väestösuhteista ks. *Entsiklopeditšeskij slovar* 1894, tom XIII, hakusana *Kazanskaja gubernija*, s. 896-897. Tatarian tasavallan väestösuhteista ks. Bolšaja sovetškaja entsiklopedija 1976, tom 25, hakusana *Tatarskaja avtonomnaja sovetškaja sotsialistitšeskaja respublika*, s. 288. Sanakirja ei kerro tasavallan väestön kansallista jakaumaa 1920-luvulta, mutta 1970 tataareja oli n. 47 % (1,5 miljoonaa) ja venäläisiä n. 40 % tasavallan väestöstä. Rubinštein (1930 s. 126) mainitsee vuoden 1927 tapahtumien yhteydessä, että Tatarian väestöstä oli venäläisiä 41 %. Tataarien kokonaismäärän arvioimista vaikeuttaa se, että esim. Richard Pipesin esittelemissä väestötilastoissa (1964, s. 301) ”turkkilais-tataarilaiseen ryhmään” on sisällytetty myös Krimin tataarit ja azerit. Pipes mainitsee toisaalla (s. 12), että ”Volgan tataareja” oli 1897 koko Venäjällä ”yli kaksi miljoonaa”, mikä tekee n. 53 % saman vuoden 3,8 miljoonasta ”turko-tataarista”. Samalla suhdeluvulla ”Volgan tataarien” määräksi tulisi vuodelle 1926 n. 2,6 miljoonaa (”turko-tataareja” tuolloin 4,9 miljoonaa). ”Volgan tataarien” osuuden lienee pikemminkin kasvanut kuin laskenut tässä ryhmässä, koska rajakansoina azereilla ja Krimin tataareilla voi olettaa olleen suuremman emigraation Turkkiin Venäjän sisällissodan aikana.

koko ajan sitä mukaan kuin unitaristien maailmojasyleilevät visiot olivat alkaneet osoittautua yhä epärealistisemmiksi. Valkoisten tataarien parissa federalistien voi sanoa voittaneen helmikuussa 1918 Idel-Uralin tasavallan myötä.

Punaiset tataarit yrittivät aluksi ajaa federalistista ja unitaristista linjaa yhtä aikaa – he tavoittelivat samaan aikaan omaa tataaritasavaltaa ja johtajuutta koko maailman muslimien vallankumousliikkeessä. Näitä tavoitteita ei pidetty ristiriitaisina. Vahitovin visioissa Tataro-Baškiria oli vuonna 1918 Idän vallankumouksen tukikohta. Sultan-Galiev luonnehti Tatarian merkitystä Idän vallankumoukselle ”suunnattoman tärkeäksi”.³¹⁶

Vuosien 1919-20 kuluessa unitaristinen linja kuivui käytännössä olemattomiin. Venäjän ulkopuolisten muslimikansojen vallankumous jäi toteutumatta. Venäjän alueellakaan sosialismi ei toteuttanut odotettua muslimikansojen itsemääräämisoikeutta. Muslimien yhtenäisyys vaihtui kymmenien kielten ja kansakuntien mosaiikkiin. Tässä tilanteessa tataarinationalismista jäi jäljelle federalismi. Sekin muuttui luonteeltaan yhä nurkkapatrioottisemmaksi ja muita kansoja torjuvaksi. Kun tataarit olivat vielä vuonna 1918 tavoitelleet tasavaltaansa neljää turkkilaista ja yhtä suomalais-ugrilaista kansaa, he yrittivät nyt sulkea mahdollisimman suuret alueet tasavallan ulkopuolelle, jotta siinä olisi mahdollisimman vähän muita kansoja. Sultan-Galiev edusti tätä minimalistista linjaa alusta lähtien. Hän oli jo vuonna 1918 vastustanut tšuvassien ja marien ottamista mukaan Tataro-Baškiria-hankkeeseen, koska näiden alueilla asui paljon venäläisväestöä. Vuonna 1920 hän vaati jopa Kazanin kaupungin jättämistä tasavallan ulkopuolelle, koska se oli venäläisenemmistöinen. Itse Lenin vastusti tätä ehdotusta, ja Kazanista tehtiin Tatarian pääkaupunki.³¹⁷ Sultan-Galievia näyttää pelästyttäneen naapuritasavalta Baškiria, jossa venäläisväestö teki tosiasiallisesti vallankaappauksen keväällä 1920.

Nationalisointi Tatarian tasavallassa

Uusi federalistinen tataarinationalismi pyrki siis hallitsemaan mieluummin suppeaa aluetta lujasti kuin laajaa aluetta löyhästi. Täten se toimi Neuvosto-Venäjän virallisen kansallisuuspolitiikan hengessä. Neuvosto-Venäjän kansallisuuspolitiikka rajasi uusien kansakuntien alueet maantieteellisesti suppeiksi, mutta se jätti näille suppeille alueille poliittista liikkumatilaa kansallisten pyrkimysten toteuttamiseen. Vähemmistökansallisuuksien kannalta erityisen kiinnostava oli ”valtio- ja puoluekoneiston nationalisointi (*natsionalizatsija*) tasavalloissa ja alueilla”. Neuvostohallitus otti sen pitkäaikaiseksi tavoitteekseen. Kesäkuussa 1923 nationalisointitavoite määriteltiin seuraavasti:

”b) Systemaattinen ja puolueen linjan mukainen työ valtio- ja puoluekoneiston nationalisoimiseksi tasavalloissa ja alueilla siten, että paikalliset kielet otetaan asteittain käyttöön ja johtaville työntekijöille asetetaan velvoite opiskella paikallisia kieliä.

v) Paikallisen intelligentsian riittävän lojaalien aineksien valitseminen ja vetäminen mukaan neuvostoelimiin sekä toisaalta johtavien työntekijöittemme

³¹⁶ Pipes 1964, s. 159 ; Sultan-Galiev 1921 Bennigsenin ym. teoksessa, s. 144

³¹⁷ Rubiņstein 1930, s. 62-63 ; Pipes 1964, s. 170.

tasavalloissa ja alueilla toteuttama neuvosto- ja puoluekaaderien kouluttaminen valituista puoluejäsenistä.”³¹⁸

Nationalisointipolitiikassa yhtyivät neuvostohallituksen ja paikallisen nationalismin edut. Neuvostohallituksen tavoitteena oli ”juurruttaa” valtansa vähemmistökansojen pariin siten, että näistä tulisi sen aktiivisia kannattajia eikä vain passiivisia alistujia. Nationalisoinnista käytettiinkin myös nimitystä *korenizatsija*, jonka voi parhaiten kääntää ”juurruttamiseksi”. Tasavaltojen paikallisen nationalismin tavoitteena oli vallan ottaminen ”paikallisen intelligentsian” käsiin ja ”paikallisen kielen” ottaminen valtakoneiston kieleksi. Neuvostohallitus oli valmis tukemaan paikallista intelligentsiaa, jolla oli auktoriteettia ”paikallisväestön työtätekevien elementtien” parissa, jos se puolestaan suostui tukemaan neuvostovaltaa. Sen ensisijaisena tavoitteena oli kouluttaa paikallisväestöstä ”neuvosto- ja puoluekaadereita”, toisin sanoen aluehallinnon uskollisia työntekijöitä. Vähemmistökansojen parissa ei kuitenkaan ollut kovin paljon kommunistipuolueen jäseniä, eikä puolue halunnut ottaa riveihinsä hyvin kirjavia poliittisia näkemyksiä. Siksi neuvostovallan oli hyväksyttävä ensimmäisen sukupolven aikana yhteistyö ”riittävän lojaalien” ei-kommunististen ainesten kanssa.

Aluehallinnon siirtäminen ”paikallisen intelligentsian” käsiin edellytti sitä, että hallitseva venäläis- ja eurooppalaisväestö luopuisi vallasta tai ainakin suostuisi jakamaan sen paikallisväestön kanssa. Venäläisten ylivalta vähemmistökansojen parissa oli perua tsaarinvallan ajalta, ja bolševikit olivat jatkaneet tätä perinnettä. Esimerkiksi Kazanin kuvernementissa lokakuun vallankumouksen toteutti Karl Grasisin ja I. Hodorovskin johtama bolševikkipuolueen aluesosasto. Se suostui kyllä liittoutumaan muslimisosialistisen liikkeen kanssa, mutta tämä liitto ei ollut tasavertainen. Venäläiset pitivät keskeisen vallan käsissään. Tataarit valittivat, että heillä oli kuvernementin valtaelimityksessä ”täysin merkityksetön edustus” ja että toimeenpaneva komitea ”ei anna muslimijärjestöille resursseja työkentelyyn”³¹⁹. Karl Grasis perusteli venäläisten ylivaltaa sillä, että ”natiiviproletariaatti” on ”liian heikko ja moraalisesti liian epävakaa tulemaan johtavaksi luokaksi”³²⁰. ”Heikkoudella” hän lienee tarkoittanut tataarilaisen teollisuustyöväestön vähäistä lukumäärää ja ”moraalisella epävakaudella” sen taipumusta Vahitovin ja Sultan-Galievin epäortodoksiseen sosialismiin.

Venäläisten ylivalta oli se välitön syy, jonka vuoksi tataarikommunistit alkoivat tavoitella omaa neuvostotasavaltaa. He näkivät kansallisen autonomian olevan pelkkää aluehallintoa parempi keino viedä valta venäläisbolševikeilta. Samasta syystä Kazanin venäläiset vastustivat tataaritasavaltaa. Vielä huhtikuussa 1920, kuukautta ennen Tatarian tasavallasta annettua asetusta, Hodorovski yritti taivutella Leniniä ja Staliniä luopumaan hankkeesta. Hänen perustelunsa oli, että ”tataarien parista ei ole vielä noussut sellaisia kaadereita, joille voisi uskoa uuden tasavallan johdon”. Sitä paitsi puna-armeijan elintarvikehuolto vaaraantuisi, koska ”tataaritovereilla ei ole voimia ja rohkeutta koota viljaa tasavallastaan samalla tavoin [*näännyttämällä talonpojat nälkärajan tuntumaan –JT*] kuin me keräsimme sitä Kazanin kuvernementista”. Hodorovski syytti tataaritovereita siitä, että he eivät ”kyenneet nousemaan Kazanin ja sen kuvernementin intressien yläpuolelle. Kazan ja Kazanin kuvernementti ovat peittäneet näkyvistään varsinaisen Venäjän SFNT:n”. Viesti oli selvä: venäläistoverit ajattelivat koko valtakunnan etua, tataaritoverit vain paikallista. Tästä huolimatta Lenin

³¹⁸ *Tšetvjortoe soveštšanie TsK RKP(b) s otvetstvennymi rabotnikami natsionalnyh respublik*, luku *Mery vovletšeniya trudovyh elementov mestnogo naselenija v partijnoe i sovetское stroitelstvo*, sivuttamaton www.asiakirja

³¹⁹ Rubinštein 1930, s. 56

³²⁰ Bennigsen ym. 1979, s. 45

ja Stalin ajoivat läpi Tatarian tasavallan perustamisen. Heidän tuonaikaisen nationalisointipolitiikkansa mukaan valtakunnan etu toteutui parhaiten, kun paikallisväestö on tyytyväinen neuvostovaltaan.³²¹

Venäläisbolševikit eivät luopuneet taistelusta, vaikka Moskova ajoikin läpi Tatarian tasavallan perustamisen. Uuden tasavallan johdosta käytiin kovaotteinen valtataistelu, jossa olivat vastakkain puolueen ”vasemmisto” ja ”oikeisto”. Vasemmisto oli venäläisten ja yhteistyöhaluisten tataarien muodostama koalitio, jonka johtoon nostettiin Grasisin ja Hodorovskin rinnalle Sultan-Galievin kilpailija, tataari Sahibgiraj Said-Galiev. Mir-Said Sultan-Galievin johtama oikeisto koostui yksinomaan tataareista. Vasemmisto sai voiton vaalikikkailulla – oikeistoa kannattavat Kazanin alueosaston puoluejäsenet saivat kesäksi 1920 komennuksen puna-armeijaan Buharan-sotaretkelle eivätkä voineet osallistua ratkaiseviin äänestyksiin. Syyskuussa 1920 Tatarian neuvostojen edustajakokous nimesi tasavallan päämieheksi (kansankomissaarien neuvoston puheenjohtajaksi) vasemmistolaisen Sahibgiraj Said-Galievin. Oikeistollekin jaettiin monia tärkeitä virkoja, mm. kansantalouden ja opetusalan kansankomissariaatit.³²²

”Vasemmistolaisilla” tataareilla lienee ollut vilpittömänä motiivina rakentaa yhteistyötä yli kansallisten rajojen ja estää etnistä konfliktia kärjistyvästä tasavallasta. Venäläiset muodostivat joka tapauksessa 41 %:n väestönsosan, joten heitä ei voinut sivuuttaa. Syyskuun 1920 valtajärjestely ei näytä kuitenkaan toteuttaneen aitoa kansallisuuksien välistä vallanjakoa. Tataarit olivat kyllä näkyvimmillä paikoilla, mutta venäläinen hallintoeliitti kykeni jatkamaan entistä politiikkaa. Tasavalta kokosi syksyn 1920 sadosta Moskovan vaatiman viljaosuuden puna-armeijan käyttöön, ja talonpojat pysyivät entiseen tapaan nälkäräjällä. Tataarin kielen ”realisoiminen” eli käyttöönotto hallintokielenä toteutui pelkästään paperilla. Venäläiset miehittivät yli 90 % tasavallan keskushallinnon viroista. Vasemmistolaiset tataaritoveritkin olivat tyytymättömiä yhteistyöhön venäläisten kanssa.³²³ Sultan-Galiev viittasi tähän tilanteeseen joulukuussa 1921 pohtiessaan syitä bolševikkien uskonnonvastaisen kampanjan epäonnistumiseen:

”Venäläinen tsarismi on sortanut heitä [*muslimeja –JT*] vuosisatojen ajan ja jättänyt syvät jäljet. Autonomisten tasavaltojen perustamisenkin jälkeen etenkin muslimit ovat edelleen syrjässä näiden tasavaltojen valtiollisesta elämästä. Ellemme päästä heitä näistä kahleista ja tee heistä vapaita ja tasavertaisia Neuvostotasavallan kansalaisia aidosti eikä vain paperilla, minkäänlainen uskonnonvastainen propaganda ei tuota heidän parissaan toivottuja tuloksia.”³²⁴

Sultan-Galievin tavoittelema muutos oli joulukuussa 1921 jo käynnissä. Elokuussa 1921 Tatarian puolueoikeisto oli järjestäytynyt uudelleen. Se kykeni valtaamaan puolueen ja kaatamaan Said-Galievin ”hallituksen” Tatarian III alueellisessa puoluekonferenssissa. Tasavaltaa ryhtyi johtamaan nyt ”sultangalievilainen” tataarioikeisto, ja kansankomissaarien neuvoston päämieheksi tuli Kešaf Muhtarov.³²⁵

Muhtarovin ”hallitus” toimi vain kaksi ja puoli vuotta, maaliskuuhun 1924 asti, mutta se ehti panna käyntiin laajamittaisen ”nationalisoinnin”. Tataarin kielestä tehtiin sitä osaamattomille pakollinen

³²¹ Rubinštein 1930, s. 55 ; Pipes 1964, s. 171

³²² Pipes 1964, s. 171 ; Bennigsen ym. 1979, s. 196, 201

³²³ Rubinštein 1930, s. 71-73

³²⁴ Sultan-Galiev 1922, s. 6

³²⁵ Pipes 1964, s. 262 ; Rubinštein 1930, s. 75

oppiaine kaikissa tasavallan oppilaitoksissa. Kieltä ruvettiin ajamaan läpi myös tasavallan hallintokoneistossa. Tataarityöntekijöiden osuus tasavallan keskushallinnon tehtävissä nousi 8 %:sta 14 %:iin, paikallishallinnon tehtävissä 34 %:sta 37 %:iin, ja tämä kasvu jatkui Muhtarovin valtakauden jälkeenkin. NEP-politiikan turvin tasavallassa toteutettiin yksityistämisohjelma, jossa tataareja työllistettiin tataaripääomalla. Tällä epämarxilaisella keinolla saatiin venäläistoverien kaipaaman ”natiiviproletariaatin” osuus nousemaan 15 %:sta 20 %:iin teollisuustyövoimasta. Toisaalla tataaritalonpojille jaettiin valtion ja entisten suurtilallisten maita jokivarsilta, jotka olivat olleet tähän asti heiltä suljettuja.³²⁶ Muslimipapisto otettiin mukaan tasavallan asioiden hoitoon (ks. luku *Islamin asema Tatarian neuvostotasavallassa*).

Käytössäni olevista lähteistä ei käy suoraan ilmi, pyrkikö Muhtarovin ”hallitus” muuttamaan tasavallan väestösuhteita tataarien eduksi. Epäsuorasti tähän viittaa sen toteuttama maatalouspolitiikka, joka suosi selvästi tataaritalonpoikia. Heidän haltuunsa tuli Muhtarovin kaudella 62 % tasavallan viljelymaasta eli huomattavasti tataarien väestöosuutta (noin 50 %) suurempi määrä. Tsaarinvallan aikana tataareilla oli ollut henkeä kohden vähemmän maata kuin muilla Kazanin kuvernementin kansallisuuksilla. Muhtarovin kauden jälkeen tataarien osuutta maanomistuksesta alennettiin 58 %:iin. Vuonna 1929 alkaneen pakkokollektivisoinnin jälkeen viljelysalojen kansallista jakaumaa ei voi enää määrittellä. Kenties tataaritalonpoikein hyvä asema selittää sen tilastoissa näkyvän ilmiön, että he liittyivät kolhooseihin hitaammin kuin venäläiset. Heillä oli ehkä enemmän menetettävää ja enemmän aihetta vastarintaan.³²⁷

Kaikkein vaikuttavin Muhtarovin kauden saavutus oli yleisen oppivelvollisuuden toteutuminen Tatarian tasavallassa. Tässä yhtyivät neuvostokommunistien ja muslimidžadistien modernisaatiopyrkimykset. Tsaarinvallan aikana tataarien koululaitoksen kehittämistä oli jarruttanut kieliriita – tataarit vaativat koulutusta äidinkielellään, Venäjän hallitus venäjän kielellä. Neuvostovallan aikana Tatarian tasavallan koulutuspolitiikan periaatteeksi tuli, että jokainen saa koulutuksen äidinkielellään ja opiskelee lisäksi vieraana kielenä joko venäjää tai tataaria. Kun tataarit lisäksi pääsivät hallitsemaan julkisten varojen käyttöä, tsaarinvallan aikainen *mektep*-kouluverkosto saattoi kehittyä yleiseksi kansakoululaitokseksi. Lukuvuoteen 1925-26 mennessä tataarien osuus ensimmäisen asteen koululaisista oli 54 % eli suunnilleen heidän väestöosuuttaan vastaava. Tataarikoululaisten määrä oli 73 000 eli korkeintaan neljä viidesosaa kouluikäisistä. Tataarien lukutaito alkoi lähestyä venäläisten tasoa. 1926 lukutaitoisiksi luokiteltiin 39 % tataareista ja 51 % venäläisistä, kun luvut olivat olleet vuonna 1920, sisällissodan viimeisenä vuotena 21 % ja 38 %. Lisäksi Muhtarovin hallitus järjesti erityisiä aikuiskoulutusohjelmia tataareille ja suosi tataareja korkeakoulujen oppilasvalinnoissa.³²⁸

Muhtarovin valtakausi päättyi maaliskuussa 1924, kun Tatariaassa järjestettiin ylimääräinen alueellinen puoluekonferenssi. Vallanvaihdos näyttää olleen Moskovasta käsin järjestetty. Venäjän kommunistipuolueen keskuskomitea oli nimennyt erityiskomission selvittämään Tatarian ”puoluefraktioiden” ongelmaa. Erityiskomissio totesi, että puolueen aluekomitea oli ”kykenemätön työskentelemään” ja että ”puolueen rivien täydentämisessä on unohdettu leniniläiset valintaperiaatteet”. Puolueen ”kykenemättömyys työskentelemään” tarkoittaa kenties sitä, että Muhtarov näyttää sivuuttaneen kommunistipuolueen vallankäytössään ja hallinneen vastoin leniniläisiä perinteitä suoraan

³²⁶ Rubinštein 1930, s. 81, 120, 126-127, 138, 147

³²⁷ Rubinštein 1930, s. 19-23, 141-142, 147

³²⁸ Rubinštein 1930, s. 143-145. ”Korkeintaan neljä viidesosaa” on päätelty siitä, että kaksi vuotta myöhemmin tataarikoululaisten määrä oli noin viidenneksen suurempi eli 89 000. Sisällissodan jälkeiset ”suuret ikäluokat” eivät vaikuta vielä näihin lukuihin.

valtiokoneiston kautta. ”Leniniläisten valintaperiaatteiden” unohtaminen tarkoitti sitä, että puolueeseen värvättiin melko vähän työläisiä. Työläisistä 80 % oli venäläisiä, joten Muhtarov nojautui vallankäytössään mieluummin intelligentsiaan ja yksityistalonpoikaistoon. Ennen Muhtarovin kaatumista Tatarian puolueosastossa toteutettiin Moskovon mahtikäskyllä ”jonkin verran organisaation tervehdyttämistä” (Rubinšteinin ilmaisu), mikä tarkoittanee vajaan tuhannen uuden, Stalinille uskollisen jäsenen ottamista 4400-jäseniseen puolueosastoon.³²⁹

Muhtarovin kaataminen oli osa ”sultangalievilaisten” vastaista kampanjaa, jonka Stalin oli aloittanut toukokuussa 1923. Tuolloin Mir-Said Sultan-Galiev erotettiin kaikista viroistaan ja vangittiin joksikin aikaa. Muhtarovin ja Sultan-Galievin välillä oli tiivis yhteistyö, jossa Muhtarov toteutti radikaalin kansallismielistä politiikkaa aluetasolla ja Sultan-Galiev puolusti sitä Venäjän keskushallinnon tasolla. Muhtarovin kannattajat tuomitsivat Sultan-Galievin syrjäyttämisen hyvin jyrkästi. He syyttivät Stalinin valtakoneistoa ”suurvaltašovinismista” ja epäsuorasti jopa ”mustasotnialaisuudesta”, joka oli 1920-luvulla yhtä negatiivinen käsite kuin myöhemmin ”fasismi”. Mahdollisesti juuri heidän kampanjansa johti siihen, että Sultan-Galiev vapautettiin, vaikkei hän saanutkaan virkojaan takaisin eikä saanut asettua asumaan Tatarian alueelle.³³⁰

Vuosina 1924-28 Stalinin käskyläiset toteuttivat Tatarissa politiikkaa, jota luonnehdittiin ”kahden rintaman taisteluksi”. Nämä rintamat taistelivat puolueen ”oikeistopoikkeamaa” ja ”vasemmistopoikkeamaa” vastaan. Oikeistopoikkeama edusti Stalinin kesäkuussa 1923 esittämän määritelmän mukaan ”paikallista nationalismia”, joka oli menševismiin verrattava porvarillinen ideologia ja ”tärkein aatteellinen este marxilaisten kaaderien ja marxilaisen etujoukon kasvattamisessa alueilla ja tasavalloissa”.³³¹ Käytännössä Stalin tarkoitti oikeistopoikkeamalla vähemmistökansallisuuksien pyrkimystä hallita tasavaltojaan Moskovaa kuuntelematta. Siihen sisältyi myös yksityistalonpoikien ja yksityisen pääoman suosiminen ja lepsuilu uskonnonvastaisessa taistelussa. Taistelu oikeistopoikkeamaa vastaan tarkoitti sitä, että kaikki tasavaltojen keskeiset poliittiset linjanvedot hyväksyttiin Kremlissä.

Stalinin toinen rintama taisteli ”vasemmistopoikkeamaa” vastaan, joka oli ”isovenäläisen šovinismin jäännös”. Stalin määritteli isovenäläinen šovinismin XVI puoluekokouksessa 1920-luvun lopulla seuraavasti:

”Poikkeama isovenäläiseen šovinismiin merkitsee olemukseltaan pyrkimystä vähätellä kansallisia kielen, kulttuurin ja elämäntapojen eroja ; pyrkimystä kansallisten tasavaltojen ja alueiden lakkauttamiseen ; pyrkimystä horjuttaa kansallisen tasa-arvon periaatetta ja vastustaa puolueen politiikkaa virkakoneiston, lehdistön, koululaitoksen ja muiden valtiollisten ja yhteiskunnallisten instituutioiden nationalisoimiseksi.”³³²

Stalinin taistelu ”kansallisen tasa-arvon periaatteen” puolesta oli myöhemmässä vaiheessa puhdasta propagandaa, jonka tarkoitus oli peitellä taistelua kansallisia vähemmistöjä vastaan. 1920-luvun puolivälissä sillä oli kuitenkin todellinen sisältö. Stalin vastusti tasavaltojen itsehallinnollisia pyrkimyksiä muttei sinänsä niissä ajettavaa ”nationalisointia” eli vähemmistökansallisuuksien

³²⁹ Rubinštein 1930, s. 88-89, 147

³³⁰ Sagadeev 1998, luku *Sultangalievšišina i sultangalievizm*, sivuttamaton www-tiedosto ; Stalin 1923, sivuttamaton www-tiedosto ; Rubinštein 1930, s. 85-86

³³¹ Stalin 1923, sivuttamaton www-tiedosto

³³² Rubinštein 1930, s. 129

osallistumista hallintoon ja modernisaatioon. Nationalisointi oli keino saada vähemmistökansojen kannatus neuvostovallalle ja erityisesti Stalinin vallalle, jota haastamaan nousivat 1920-luvulla monilukuiset oppositioryhmät. Vuonna 1923 Stalin selitti ilmeisen vilpittömin sanavalinnoin, miksi ”vasemmistopoikkeama” oli vaarallinen:

”...alueiden kommunistijärjestöt -- voivat muuttua joukkojärjestöiksi ja kerätä ympärilleen työtätekevien joukkojen enemmistön vain siinä tapauksessa, että ne oppivat riittävän joustaviksi ja pystyvät siten vetämään valtiorakenteisiimme kaikki jossain määrin lojaalit kansalliset ainekset tehden niille myönnytyksiä, että ne oppivat tasapainottelemaan toisaalta puolueessa esiintyvän nationalismin vastaisen päättäväisen taistelun ja toisaalta yhtä päättäväisen taistelun välillä, jossa vedetään mukaan neuvostotyöhön paikallisen väestön, intelligentsian ym. riittävän lojaalit ainekset. (--)

’Vasemmiston’ virhe on siinä, että etteivät he pysty joustamaan väestön porvarillis-demokraattisten ja jossain määrin lojaalien aineiden suhteen, he eivät osaa eivätkä halua luovia vetäkkeeseen mukaan nämä ainekset, he vääristävät puolueen tavoitteen saada puolelleen maan työtätekevän väestön enemmistö. (--)

--vallassa oleva puolue tarvitsee alueilla paikallisista henkilöistä koottuja luotettavia marxilaisia kaadereita, joilla on lisäksi yhteys suuriin joukkoihin.”³³³

”Porvarillis-demokraattisia” ja ”kansallisia” aineksia kohtaan oli siis oltava ”joustava”. Nyt kun kommunistipuolue oli ”vallassa oleva puolue”, sen oli saatava vaikka ”myönnytyksiä” tehden puolelleen ”maan työtätekevän väestön enemmistö”, jotta se voisi hallita maata eikä kaatuisi ensimmäisen vastoinkäymisen sattuessa. Samaan aikaan puolueen oli kasvatettava ”paikallisista henkilöistä koottuja luotettavia marxilaisia kaadereita, joilla on lisäksi yhteys suuriin joukkoihin”. Stalinin taka-ajatus oli kenties jo tuolloin, että kun luotettavat marxilaiset kaaderit oli kasvatettu, myönnytysten ja joustavuuden aika loppuisi.

Käytännössä Stalinin nimittämät Tatarian puoluejohdot jatkoivat Muhtarovin valtakauden nationalisointipolitiikkaa. Koulua käyvien tataarilasten määrä kasvoi edelleen, ja kouluverkosto kävi yhä tiheämmäksi. Tataarien osuutta valtion keskushallinnossa kasvatettiin 35 %:iin (1930). Tataarien osuus kommunistipuolueen jäsenistöstä oli jopa laskenut Muhtarovin kaudella, koska Muhtarov pyrki toimimaan puolueen ohi. 1924-30 tataarien osuus kasvoi 24 %:sta 38 %:iin, josta se tosin kääntyi alaspäin kollektivisoinnin aikana.

”Kansallisen tasa-arvon periaate” näyttää siis edenneen koko 1920-luvun ajan, mutta tataarien itsehallinto hautautui. Puoluetta puhdistettiin moneen kertaan, ja sen jäsenille järjestettiin loputtomia julkisia itsekritiikkilaisuuksia³³⁴. Vuonna 1928 Stalinin tavoite ”paikallisista henkilöistä koottuista luotettavista marxilaisista kaadereista” oli jo lähes toteutunut. Tosin vasta kolmasosa puoluejäsenistä oli tataareja, mutta heidän määränsä oli nopeassa kasvussa. Sen sijaan heidän ”luotettavuuttaan” ja ”marxilaisuuttaan” ei tarvinnut epäillä. Kun Sultan-Galiev vangittiin toisen kerran marraskuussa 1928, puolue ei enää järjestänyt mielenilmauksia niin kuin viisi vuotta aiemmin. Se antoi julkilausuman, jossa todettiin, että ”nationalisaatio ei voi toimia tataarikulakin [= *itsenäisen pienviljelijän -JT*], tataarinepmannin [= *yksityisen pääomanomistajan*], porvarillisen intelligentin eikä mullan hyväksi.

³³³ Stalin 1923, sivuttamaton www-tiedosto

³³⁴ Rubiņštein 1930, s. 109, 118-119

Kansallisuuspolitiikka palvelee proletariaatin diktatuurin luokkaperustan vahvistamista--³³⁵ Toisin sanoen ”oikeistolaisten” toteuttama pientalonpoikaan, yksityistämiseen, tataarinationalismiin ja muslimipapistoon nojautuva politiikka tuomittiin. Tarvittiin kuitenkin vielä kaksi vuotta lisää puhdistuksia, ennen kuin Tatarian puolueosasto suostui 1930 tuomitsemaan ”vastavallankumouksellisen sultangalievilaisuuden”³³⁶.

Vuodesta 1928 lähtien puhdistukset, viisivuotissuunnitelmat ja kollektivisointi mullistivat Neuvostoliiton olot niin täydellisesti, että kansallisuuspolitiikan arvioiminen entisillä kriteereillä käy mahdottomaksi. 1930-luvulla tataarien koulutustaso jatkoi todennäköisesti keskimääräistä kasvuaan, mutta toisaalta heidän kansallinen älymystönsä tuhottiin suurissa puhdistuksissa. Tataarit saivat edelleen käydä koulua omalla kielellään toisin kuin esimerkiksi Turkin ja Iranin kurdit. Tämän kielen kirjaimistoa tosin vaihdettiin Moskovan mahtikäskyllä kaksi kertaa vuosina 1928-38. Tataarit välttyivät kahdelta stalinistisen kansallisuuspolitiikan iskulta. Heidän maitaan ei kolonisoitu teollistamiskaudella venäläisten siirtotyöläisten tulvalla kuten baškiirien ja kazahien tai vaikkapa karjalaisten ja virolaisten maat. Heitä ei karkotettu 1940-luvulla mailtaan kuten Krimin tataarit ja tšetseenit tai vaikkapa inkeriläiset ja Volgan saksalaiset. Tämän ansiosta he kykenivät säilyttämään väestöosuutensa tasavallassa ja lopulta käynnistämään uuden kansallisen liikkeen 1980-luvulla.

³³⁵ Rubinštein 1930, s. 125

³³⁶ Sagadeev 1998, luku ”*Sultangalievština*” i *sultangalievizm*, sivuttamaton www-asiakirja

MUSLIMIKOMMUNISTIT JA ISLAM

Neuvostovalta loi tataareille uuden johtavan eliitin, tataarikommunistit, jotka myös kutsuivat mielellään itseään ”muslimikommunisteiksi”. He olivat päätyneet neuvostovallan kannattajiksi eri tavoin – länsirintaman juoksuhaudoissa, Ukrainan kaivoksissa, Kazanin poliittisissa yhdistyksissä. Heidän lukeneistonsa oli kuitenkin pääosin džadidistisen liikkeen kasvatteja, joita oli radikalisoitunut qadimistisen papiston vastarinta, Ohranan kotietsinnät ja Stolypinin kansallisuuspolitiikka. Esimerkiksi tataarikommunistien henkinen johtaja Mir-Said Sultan-Galiev oli ollut aktiivisesti mukana vuoden 1917 džadidistisissa muslimikokouksissa, samoin Tatarian tasavallan talouspolitiikan näkyvin hahmo Ishak Kazakov. Tatarian tasavallan opetushallinnon suuri ideologi Galimdžan Ibragimov oli vuoden 1905 radikaalin Islah-opiskelijaliikkeen aktiiveja Ufasta.³³⁷ Monien muiden tataarikommunistien, esimerkiksi Hanafi Muzaffarin, puheista paistaa läpi džadidistinen perintö, vaikka heidän taustastaan ei löydykään tietoa käytettävissäni olleista lähteistä. Lisäksi džadidistisesta liikkeestä tuli paljon ”vapaamatkustajia”, jotka eivät halunneet liittyä kommunistipuolueeseen mutta osallistuivat puolueen ulkopuolella yhteiskunnalliseen työhön. Heitä oli erityisesti papiston piirissä.

Kommunistien uskontopolitiikasta tuli vanhoille džadidisteille vaikea ongelma. Bolševikit olivat avoimen uskonnonvastainen puolue. Tataarien parissa oli paljon pappisvastaisuutta katkeran kulttuuritaistelun jäljiltä, mutta täydelliseen uskonnonvastaisuuteen suhtauduttiin varsinkin talonpoikaisväestön parissa torjuvasti. Sitä paitsi islamilainen ulema oli ollut monin tavoin džadidistisen liikkeen kärjessä, ja sillä oli vuonna 1917 vahva arvovalta myös radikaalien parissa.

Ennen kaikkea islam oli kuitenkin osa tataarien identiteettiä, jonka avulla he erottautuivat venäläisestä valtaväestöstä. Siitä luopuminen tuntui antautumiselta assimilaatiopolitiikan edessä. Bolševismin ja uskonnonharjoituksen ristiriita oli kaikkein hankalin tataarikommunisteille, joiden olisi pitänyt olla puoluekantansa vuoksi lojaaleja uskonnonvastaiselle taistelulle ja kansallisuutensa vuoksi lojaaleja islamille.

Tataarikommunistien henkinen johtaja Sultan-Galiev toi oman kantansa esille joulukuussa 1921 julkaisemassaan artikkelisarjassa *Metody antireligioznoi propagandy sredi musulman* (”Uskonnonvastaisen propagandan menetelmät muslimien parissa”), jonka kansallisuusasian kansankomissariaatti julkaisi erillisenä kirjasena seuraavana vuonna. Ajankohta oli otollinen arkojen kysymysten käsittelyyn: Venäjän sisällissota oli päättynyt ja NEP-kausi alkanut. Bolševikkien hurjin vallankumouskiihko oli tasaantunut muutamaksi vuodeksi, ja sensuuri suhtautui arkoihinkin aiheisiin melko löysästi. Toisaalta ”sultangalievilaiset” olivat päässeet valtaan Tatarian tasavallassa ja saattoivat vapautuneemmin tuoda esille ”valkoisen” tataarinationalismin elementtejä itsessään.

Kirjoituksensa aluksi Sultan-Galiev määrittää suhteensa islamiin:

”Kysymys uskonnonvastaisen propagandan harjoittamisesta muslimien parissa niin Venäjällä kuin kaukana ulkomaillakin ei luonnollisestikaan aiheuta eikä voikaan aiheuttaa minkäänlaisia kiistoja eikä erimielisyyksiä meidän kommunistien kesken. Meille kaikki uskonnot ovat samanlaisia, ja tässä suhteessa kysymys on selvä eikä kaipaa mitään

³³⁷ Bennigsen ym. 1979, s. 198-199, 200-201, 207-208

erittelyä. Kysymys on vain siitä, millaisia menetelmiä täytyy soveltaa, jotta sitä voisi toteuttaa varmimmin ja kivuttomimmin.”³³⁸

Tämä ”uskontunnustus” saa vahvistuksen useassa kirjoituksen kohdassa. Sultan-Galiev pohtii, kuinka muslimit oppisivat näkemään ateistin ”samanlaisena ihmisenä kuin he itsekin” eikä ”pirunhahmoisena”. Hän kertoo myönteisenä asiana, kuinka erään baškiirikylän nuoriso oli tehnyt joukkopäätöksen lopettaa moskeijassakäynti.³³⁹ Hänen ateisminsa vaikuttaa tässä valossa aidolta eikä pelkästään puolueaseman edellyttämältä viralliselta vakaumukselta.

Ateistisen ”uskontunnustuksensa” vastapainoksi Sultan-Galiev kuvailee islamia sellaiseen sävyyn, että kirjoitus tuntuu ajoittain propagandalta pikemminkin uskonnon puolesta kuin sitä vastaan. Islam on ”nuori”, ”vitaalinen” ja ”demokraattinen” uskonto, joka velvoittaa kannattajiaan valistukseen ja vastustaa sellaisia porvarillisia paheita kuin koronottoa, taikauskoa, lahjustenottoa, uhkapelejä, alkoholin käyttöä sekä maan, veden ja metsän yksityisomistusta. Sen epäilyttävimmätkin piirteet kuten monivaimoisuus olivat vain Muhammedin vastentahtoinen myönnytys aikansa arabiyhteiskunnalle. Siksi islamiin suhtautumisessa on vältettävä ”kaikkea viranomaismentaliteettia ja liiallista hysteriaa”.

Sultan-Galievin suhtautuminen islamiin tuntuu ristiriitaiselta. Toisaalta hän ylistää sen ”vitaalisuutta”, toisaalta antaa ohjeita kuinka se olisi voitettavissa. Ristiriita sisältyy jo määritelmään ”muslimikommunisti”, jota tataarikommunistit itse suosivat ennen kuin Moskova juuri termin pois käytöstä. Aivan ilmeisestikään hän ei nähnyt ristiriitaa muslimina olemisen ja kommunistina olemisen välillä.

Yksinkertaisin selitys muslimikommunismin paradoksiin on, että Sultan-Galieville ”islam” ja ”muslimi” eivät olleet pelkästään uskonnollisia käsitteitä. ”Muslimi” oli myös kansallinen ja ”islam” kulttuurinen käsite (ks. luku *Muslimien yhtenäisyys*). Täten ”muslimikommunisti” oli henkilö, joka oli kasvanut islamia tunnustaneen kansan parissa, vaikkei hän itse ehkä tunnustanutkaan enää islamia. Samalla tavoin hänen kansansa säilyisi ”muslimikansana” vaikka se maallistuisi. Muslimit voisivat siis luopua islamista ja säilyä silti muslimeina.

Muslimikommunistit eivät kuitenkaan päässeet eroon islamista pelkällä käsitteen uudelleenmäärittelyllä. He kohtasivat paradoksin : muslimeilla ei ollut varaa unohtaa islamia vaikka he luopuisivatkin siitä. Se oli perusta, jolta nousi heidän identiteettinsä, johon nojautuen he erottautuivat venäläisistä ja jonka mukaan he määrittivät yhteenkuuluvuuden tunteensa. Siksi ateisti Sultan-Galiev ei voinut hylätä islamin käsitettä kuten ei ollut voinut agnostikko al-Afghanikaan. Koska islam oli oman identiteetin perusta, se ei voinut olla pelkästään kielteinen asia. Sultan-Galievin ratkaisu näyttää olleen yhteiskunnan maallistuminen siten, että se säilyttäisi tietoisuuden uskonnollisista juuristaan. Tällainen kehitys oli tuohon aikaan jo meneillään Länessä.

Tatarian neuvostotasavalta ei halunnut unohtaa islamilaisia juuriaan eikä luopua muslimikulttuuristaan. Vuonna 1922 Tatarissa juhlittiin näyttävästi islamin Keski-Volgalle tulon 1000-vuotisjuhlaa. Juhlinta ärsytti venäläisiä kommunisteja. Rubinštein kaivaa vuosijuhlan kunniaksi kirjoitetusta kirjasta erityisen närkästyneenä sitaatin, jossa toivotettiin onnea ”muslimikulttuurin uudelle vuosituhannelle”³⁴⁰.

³³⁸ Sultan-Galiev 1922, s. 3

³³⁹ Sultan-Galiev 1922, s. 6

³⁴⁰ Rubinštein 1930, s. 36

Niukasta sitaatista ei käy ilmi, missä merkityksessä juhlakirjan kirjoittaja oli käyttänyt sanaa ”muslimikulttuuri”, mutta hän ei selvästikään pitänyt sitä ”jäänteenä”, joka katoaisi sosialismin kypsyessä.

Neuvostoliiton uskontopolitiikka pyrki alkuvuosinaan uskonnon nopeaan ”likvidoimiseen” ensin yhteiskunnallisesta elämästä ja sitten neuvostokansalaisten tajunnasta. Se ilmeni julkisen uskonnonopetuksen kieltämisenä, papiston vangitsemisena tai ainakin sen toiminnan vaikeuttamisena, uskonnollisten yhteisöjen omaisuuden takavarikoimisena ja ns. uskonnonvastaisena taisteluna.

”Uskonnonvastainen taistelu” näyttää olleen yksi ilmiö, joka ärsytti muslimeja hieman samaan tapaan kuin kristillinen lähetystyö tsaarin aikana. Uskonnonvastaisella taistelulla oli tarkoitus ”käännättää” uskovaiset ateismiin. Toimintaa veti virallinen Bezbožnikkien liitto -järjestö (venäjän *bezbožnik* = ”jumalaton”, ”jumalankieltäjä”).

Venäjän kommunistipuolueen keskuskomitea antoi helmikuussa 1920 ohjeet ”muslimien parissa tehtävästä työstä”. Ohjeissa neuvottiin mm. seuraavaa: ”Noudattaen hienotunteisuutta joukkojen uskonnollisia käsityksiä kohtaan tulee osoittaa, millaista riistoa hallitsevat muslimiryhmät ovat harjoittaneet uskonnon avulla, millainen luokkaluonne on muslimien hengellisen säädyn organisaatiolla ja millaisia riistopyrkimyksiä sillä on ollut köyhälistöä kohtaan.”³⁴¹

Bezbožnikkien toiminnan ”hienotunteisuudesta” Sultan-Galiev antaa seuraavan esimerkin:

”Kylään saapuu agitaattori, ankara, pelottava ja julman näköinen tataari. Hänellä on pitkät takkuiset hiukset ja vyöllään revolveri ja pamppu. Hän alkaa säättää ’Allahia ja profeettoja’ ja tuo samalla esille omaa ’raivoisaa’ ateismiaan astumalla jalallaan Koraanin tai jonkin muun muslimien pyhänä pitämän kirjan päälle.
-Siinä näitte, hän sanoo, -minä poljin Koraania eikä mitään tapahtunut. Siis se ei ole pyhä kirja. Siis Allahia ole olemassakaan. Ja niin edelleen.
Tällaisten agitaattorien esiintyminen tekee ihmisiin erittäin kielteisen vaikutuksen.
-Olisimme halunneet ottaa sen hengiltä, -kertoivat erään tataarikylän asukkaat minulle yhdestä tällaisesta ’oraattorista’. –mutta ajattelimme sitten, että tänne lähetetään rangaistuspartio, jos me tapamme bulšainikin (bolševikin).^{342,}”

Kommunistipuolueen keskuskomitean mukaan uskonnonvastaisen työn oli painotettava osoittamaan uskonnon ”luokkaluonne” ja sen avulla harjoitettu ”riisto”. Tämä argumentointi olisi saattanut tehotataareihin ennen vuotta 1905, kun maaseutua hallitsivat vielä vanhan polven qadimistiset hengenmiehet. Džadidistinen vallankumous oli kuitenkin tuottanut tataareille uuden hengenmiesten sukupolven, joka oli tuonut kylään kansakoulut, nuorisoseurat ja lukutaidon ja kohentanut naisten asemaa. Kun Sultan-Galiev erittelee uskonnonvastaisen toiminnan haasteita eri muslimikansojen kohdalla, hän mainitsee tataarien erityispiirteeksi ”hengenmiesten vahvan organisaation”, joka nauttii väestön luottamusta³⁴³. Luottamusta lisäsi se, että seurakuntalaiset olivat voineet vuoden 1917 jälkeen valita hengenmiehensä itse. Tataarit eivät todellakaan näytä kokeneen hengenmiehiä riistäjiksi.

³⁴¹ Rubinštein 1930, s. 36

³⁴² Sultan-Galiev 1922, s. 6

³⁴³ Sultan-Galiev 1922, s. 7

Vaikka džadidistinen liike olikin näyttänyt alkuvaiheissaan hyvin pappisvastaiselta, se tulikin rokottaneeksi tataarit bolševikkien propagandaa vastaan, kun se ankkuroi islamin teolliseen yhteiskuntaan.

Venäläisten julistuksia uskonnon luokkaluonteesta heikensi vielä etninen vastakkainasettelu. Tataarit näyttivät kokeneen venäläiset pahimmiksi sortajikseen, ja silloin venäläisten palkkaaman agitaattorin oli tietenkin turha tulla kertomaan heille, että heitä riistetään. Islam oli toisaalta se syy, minkä vuoksi heitä sorrettiin, ja toisaalta puolustusväline sortoa vastaan. Sultan-Galievin sanoin:

”--islam on ollut ja on edelleen ainakin muslimien silmissä sorrettu ja puolustuskannalle saatettu uskonto. Toisin sanoen perinteinen islam on näissä olosuhteissa kehittänyt seuraajiensa erillisissä ryhmissä solidaarisuuden tunteen, sen psykologinen vetovoima on kasvanut, ja agitaation harjoittaminen sitä vastaan on käynyt vaikeammaksi.³⁴⁴”

Tataarit kokivat herkästi uskonnonvastaisen taistelun vanhan ”mustasotnialaisen” venäläistämispolitiikan jatkoksi, vaikka kenttätason työntekijät olisivatkin olleet edellisen esimerkin tapaan tataareja. Sultan-Galiev varoittaa toistuvasti neuvostojohtoa siitä, että bezbožnikit samastetaan tsaarinajan kristillisiin lähetyssaarnaajiin. Tästä syystä uskonnonvastainen propaganda tuli olla muslimien itsensä eikä venäläisten käsissä. Pahin mahdollinen tilanne oli, jos propagandaa veti kommunismiin kääntynyt entinen kristillinen lähetyssaarnaaja !

Räikeä uskonnonvastainen taistelu uhkasi myös Tatariaa hallitsevien bolševikkien legitimiteettiä talonpoikaisväestön silmissä. Sultan-Galiev tekee eron virheellisen ”uskonnonvastaisen taistelun” ja hyväksyttävän ”uskonnonvastaisen propagandan” välille ja perustelee sen nimenomaan vallanpitäjien legitimiteetillä:

”Meidän on kertakaikkisesti vietävä vastustajiemme käsistä se ase, jolla he voivat lyödä meitä tässä asiassa: on sanottava avoimesti kaikille asianosaisille, ettemme käy minkäänlaista taistelua uskontoa vastaan sinänsä vaan ainoastaan propagoimme omaa ateistista vakaumustamme, mihin meillä on luonnollinen oikeus. Vain tällainen kysymyksenasettelu voi taata sen, että meitä ei sekoiteta mustasotnialaisiin venäläisiin lähetyssaarnaajiin ja luokitella samaan ryhmään heidän kanssaan.”³⁴⁵

Sultan-Galievin suosittama linja oli uskonnonvapaus ja sen rinnalla hienovarainen, kulttuuriset erityispiirteet tiedostava uskonnonvastainen propaganda.

Sultan-Galievin islam-myönteisyys ärsytti venäläiskommunisteja, ja siitä tuli lopulta lyömäase häntä vastaan. Sultan-Galiev näyttää kuitenkin olleen aidosti ei-uskovainen toisin kuin monet muut ”kommunistit”. Muslimikommunistiseen liikkeeseen tuli varsinkin alkuvaiheissa, vuoden 1918 aikana avoimia uskovaisia. Robert Landa antaa sattuvia esimerkkejä tähän aikaan käytetyistä iskulauseista: ”Usko, vapaus ja kansallinen itsemääräämisoikeus !” ”Neuvostovallan ja šarian puolesta !” Kiihkeimpiä islamin ja kommunismin yhdistäjiä kutsuttiin ”punaisiksi šariatisteiksi”.³⁴⁶ Tataarikommunisti Hanafi Muzaffar painotti tataaritovereilleen, että ”edes uskontokysymys ei saa

³⁴⁴ Sultan-Galiev 1922, s. 4-5

³⁴⁵ Sultan-Galiev 1922, s. 5

³⁴⁶ Landa 1995, s. 210-211

vieraannuttaa meitä neuvostovallasta”³⁴⁷. Toisin sanoen kommunistien kanssa ei oltu liitossa näiden ateismin takia vaan *siitä huolimatta*.

Muslimikommunistit, ainakin tataarit, suhtautuivat myönteisesti islamilaiseen papistoon. Sultan-Galiev närkästytti venäläistovereitaan arvioissaan tataaripapistosta:

”Fanaattisen taantumuksellinen tataaripapisto kuoli poliittisena voimana jo ennen helmikuun vallankumousta. Sen sijalle astui uusi papisto, joka edisti uskonnollisen fanaattisuuden [= *uudistuksien vastustuksen –JT*] katoamista tataarien parista.”³⁴⁸

Tataarien muslimipapisto, ulema, oli tärkeä ryhmä, jota neuvostovalta ei voinut jättää ottamatta huomioon. Ulema kykeni säilyttämään organisaationsa Venäjän vallankumouksen ja sisällissodan melskeissä. Sopeutumista helpotti se, että ulema valitsi sisällissodassa pääasiassa punaisten puolen. ”Punaisten mullien” punaväri ei ollut välttämättä kovin syvällä – Sultan-Galiev sanoo heidän ”muodollisesti tunnustaneen neuvostovallan mutta harjoittaneen hiljaista agitaatiota sitä vastaan”. Yksi näistä punapapeista oli Abdullah Bobinski, joka oli karkotettu Siperiaan 1911 sen jälkeen, kun hänen johtamastaan medresestä oli paljastunut vallankumouksellista toimintaa (ks. luku *Džadidistien taistelu tsaarinvallan kanssa*). Bobinski väitti Rubinšteinin mukaan, että vain ”1-2 prosenttia mullista vastustaa neuvostovaltaa”. Muslimimullilla oli sisällissodan aikana jopa virallinen asema puna-armeijan muslimiosastoissa. Sen on täytynyt olla väkevä kokemus tataarisotilaille, jotka olivat palvelleet tsaarin armeijassa Saksan-rintamalla – siellä ei kuolevalle muslimisotilaille ollut tarjolla muuta sielunhoitajaa kuin ortodoksipappi.³⁴⁹

Bobinskin väite, että vain pari prosenttia mullista olisi vastustanut neuvostovaltaa, saattaa olla vahvasti liioiteltu – esimerkiksi toukokuussa 1917 valittu sisä-Venäjän ja Siperian uusi džadidistinen mufti, Venäjän muslimien tärkein johtohenkilö ja tataari, Galimdžan Barudi liittyi valkoisiin. Hän oli mukana perustamassa Koltšakin armeijaan erityisiä ”vihreän lipun osastoja” – jotka kylläkin loikkasivat sitten punaisten puolelle.³⁵⁰

Yksi syy muslimipappien punaisuuteen voi olla se, että bolševikit syrjivät tasapuolisesti kaikkia uskontoja, kun taas tsaarinvalta oli syrjinyt islamia erityisesti. Kommunistijohtaja Hanafi Muzaffar käytti tätä yhtenä perusteluna sille, miksi muslimien kannattaa olla liitossa bolševikkien kanssa:

”Venäläiset marxilaiset eivät ole tekopyhiä. He esittävät kantansa avoimesti. Se on yksi asia. Toiseksi he eivät puhu pelkästään islamista vaan kaikista uskonnoista.”³⁵¹

”Punaiset mullat” kokivat, että neuvostovaltio ei palkinnut heidän yhteistyöhaluaan sen ansaitsemalla tavalla. Erityisesti heitä loukkasi se, että heidät rinnastettiin ortodoksipappeihin ja heiltä vietiin näiden tapaan mm. äänioikeus. Ortodoksipapit olivat olleet tsaarin aikana etuoikeutetussa asemassa muslimipappeihin nähden ja sen vuoksi taipuvaisempia yhteistyöhön valkoisten kanssa. Vuonna 1927 Arskin volostin muslimipapisto esitti vetoimuksen, että muslimipapistolle myönnettäisiin ”vapaiden kansalaisten täydet oikeudet”. ”Hallituksen ei tulisi pitää meitä samassa asemassa kuin venäläistä

³⁴⁷ Aršaruni ym. 1931, s. 79

³⁴⁸ Sultan-Galiev 1922, s. 9

³⁴⁹ Aršaruni 1931, s. 54 ; Rubinštein 1930, s. 77 ; Sultan-Galiev 1922, s. 9

³⁵⁰ Landa 1995, s. 212. Vihreä on islamin tunnusväri.

³⁵¹ Aršaruni 1931, s. 79

ortodoksipapistoa”, julisti vetoamus. ”Me imaamit (mullat) olimme tsaarin aikana oikeudettomia, ja sodassa [*Venäjän sisällissodassa – JT*] olimme samassa rivissä talonpoikaiston kanssa.”³⁵²

Muslimi- ja siis myös ortodoksipapiston toimintaa rajoittivat monet neuvostovaltion määräykset. ”Uskonnollista propagandaa” ei saanut kohdistaa alle 18-vuotiaisiin, toisin sanoen uskonnonopetus alaikäisille oli kiellettyä. Uskonnolliset koulut, mektebit ja medreset, oli lakkautettu bolševikkien valtaantumisen jälkeen. Mullan suorittamalla vihkimisellä, perinnönjaolla ja avioeron vahvistamisella ei ollut lainvoimaa lukuunottamatta joitakin Keski-Aasian ja Kaukasian seutuja, joissa šaria-laki oli jätetty voimaan. Muslimien hengellisellä hallinnolla ei ollut mitään virallista asemaa neuvostovallan alkuvuosina (paitsi puna-armeijassa!), eikä sillä ollut oikeutta harjoittaa julkaisutoimintaa.

Vuonna 1921 Tatarian tasavallassa nousi valtaan Muhtarovin johtama kommunistipuolueen ”oikeisto”, jolla oli hyvät välit muslimipapistoon. Valtaannousun jälkeen ulema alkoi esiintyä hyvin näkyvästi. Sen näytön paikaksi tuli vuosien 1921-22 suuri nälänhätä, joka surmasi viitisen miljoonaa neuvostokansalaista. Nälänhätä iski erityisesti Ukrainaun, mutta myös Keski-Volgan seutu kärsi siitä pahasti. Neuvostohallitus piti vielä tässä vaiheessa ihmishenkien pelastamista tärkeämpänä kuin valtion maineen säilyttämistä, ja niinpä se pyysi ulkomailta ruoka-apua. Apua tuli erityisesti Yhdysvalloista. Avun jakamista tuli valvomaan tuhansia länsimaiden kansalaisia, jotka pääsivät näin luomaan ainutlaatuisen silmäyksen suljettuna olleeseen Neuvosto-Venäjään, tosin sen syvimmissä kurjuuden tilassa. Tilanne oli neuvostohallitukselle äärimmäisen kiusallinen. Se jopa pidatti osan avustusorganisaation johtohenkilöistä kesken operaation, mutta joutui vapauttamaan heidät presidentti Hooverin vaatimuksesta.³⁵³

Nälänhätä oli jo käynnissä, kun Muhtarovin ”oikeistolainen” puoluejohto aloitti toimintansa elokuussa 1921. Se organisoi maaseutupapistosta verkoston, joka jakoi ulkomaisen ruoka-avun syrjäkyliin asti. Sultan-Galiev puolestaan järjesti Moskovassa muslimien hengelliselle hallinnolle säännöllisen yhteydenpidon ulkomaisiin avustusjärjestöihin. Hengellinen hallinto pystyi vetoamaan Neuvostoliitosta paenneiden bolševismia vastustaneiden muslimien yhteisöihin, jotka olivat suuria esimerkiksi Turkissa ja Kiinan Mantšuriassa. Avustusjärjestöjen mukana Tatarissa pääsi jopa käymään valkoisia tataariemigrantteja. Lisäksi Neuvostoliiton eri osien muslimipapit, jotka olivat olleet melko eristyksissä toisistaan, pääsivät tapaamaan toisiaan avustusverkoston puitteissa.³⁵⁴

Avustusohjelma näyttää olleen muslimipapistolle paitsi suuri propagandavoitto myös keino luoda puolivirallinen organisaatio. Tästä rohkaistuneena se aloitti vuonna 1922 kampanjan asemansa parantamiseksi. Ympäri Tatariaa järjestetyissä talonpoikaiskokouksissa vaadittiin papiston aseman virallistamista ja uskonnonopetuksen sallimista lapsille. Talonpoikaiskokouksien hyväksymä vetoamusteksti julisti islamin ”muslimien kulttuurisen nousun perustaksi”. Kampanjan tuloksena sallittiin ainakin uskonnonopetus alle 18-vuotiaille. Kampanja liittyi islamin Keski-Volgalle tulon 1000-vuotisjuhlaan, jota juhlittiin näyttävästi ja venäläisiä ärsyttäen.³⁵⁵

Tataarikommunistit näyttävät siis noudattaneen Sultan-Galievin suositusta, ”etemme käy minkäänlaista taistelua uskontoa vastaan sinänsä vaan ainoastaan propagoimme omaa ateistista

³⁵² Rubinštein 1930, s. 79-80

³⁵³ Conquest 1988, s. 92-95

³⁵⁴ Rubinštein 1930, s. 77-79

³⁵⁵ Rubinštein 1930, s. 79-80

vakaumustamme, mihin meillä on luonnollinen oikeus”. Edellisen kuvauksen perusteella heillä ei tunnu olleen ateistista vakaumusta ylipäätään, mutta kuvaukseen on syytä suhtautua hieman varoen. Lähteenä on käytetty etupäässä stalinisti Rubinšteinia, jonka motiivina on esittää ”sultangalievilainen puolueoikeisto” taantumuksellisena pappien ja porvarien hännystelijänä. Rubinšteinin intressiin kuuluu häivyttää mahdolliset tataarikommunistien ja muslimipapiston välillä vallinneet erimielisyydet.

Islam näyttää siis kokeneen vuonna 1921, NEP-kauden alkaessa, uuden nousun vuosien 1917-21 ”sotakommunistisen” lamavaiheen jälkeen. Nousu kosketti koko Neuvostoliiton muslimialueita, myös Tatariaa. Tataaripapiston valta oli Rubinšteinin mukaan huipussaan vuosina 1925-26. Uuden laskun syy on ilmeinen vaikka Rubinštein ei sitä mainitsekaan: loppuvuodesta 1925 Kreml ajoi melko kovakouraisesti Tataariassa läpi uuden, aluekomitean sihteerin Hataevitšiin henkilöityvän puoluejohdon, jonka politiikka näyttää olleen jyrkässä ristiriidassa aikaisemman tataarinationalistisen politiikan kanssa³⁵⁶. Vuonna 1927 alkoi uusi moskeijoiden lakkauttamisaalto ja 1928 ”vastavallankumouksellisten sultangalievilaisien” vangitsemiset ja näytösoikeudenkäynnit³⁵⁷. Islamilainen ulema oli epäilemättä Stalinin vastavallankumouksellisten listalla.

Uskontokysymyksestä muodostui stalinistien tärkeä lyömäase, kun ”sultangalievilaisuus” tuhottiin. Sekä Rubinštein että Aršaruni ja Gabidullin vetoavat usein tataarinationalistien uskontomyönteisyyteen pyrkiessään todistamaan heidän ”vastavallankumouksellisuuttaan”. Aršaruni ja Gabidullin käyvät Sultan-Galievin uskonnolliset kannanotot läpi hyvin tarkkaan, joskin valikoiden helpoimmin lyötävissä olevat argumentit. Sultan-Galievin suvaitsevaista uskontopolitiikkaa he pilkkaavat seuraavasti:

”Me kommunistit emme saisi käydä taistelua uskontoa vastaan vaan ainoastaan käyttää hyväksemme oikeutta olla ateisteja. Me kommunistit emme saisi käydä mitään taistelua uskontoa vastaan ylipäänsäkään emmekä varsinkaan islamin kaltaista nuorekasta uskontoa vastaan, jolla on oltava kaikki kansalaisyhteiskunnan erikoispiirteiden vuoksi, joista Sultan-Galiev niin kaunopuheisesti kertoi edempänä.

Tällä Sultan-Galievin vegetaarikommunismilla ei ole eikä voikaan olla mitään tekemistä Marxin, Engelsin ja Leninin maailmankatsomuksen kanssa.”³⁵⁸

Islam eli Stalinin kauden yli epävirallisissa pienissä puitteissa, kodeissa ja kolhooseissa. Edes ”suuri isänmaallinen sota” 1941-45 ei parantanut muslimien toisin kuin kristittyjen uskonnonharjoituksen mahdollisuuksia. Muslimiseurakuntien asema virallistettiin ilmeisesti vasta Hruštševin aikana 1950-luvulla³⁵⁹. Landa mukaan Hruštševin aikana 80 % muslimikansojen jäsenistä ”tunnustautui avoimesti uskoviksi” ja loputkin ”uskoivat kotona” vaikkeivät käyneetkään moskeijassa³⁶⁰. Landa ei kerro, millä tavoin ”uskova muslimi” määriteltiin. Neuvostojohtajat mittasivat melko säännöllisesti kansan uskonnollisia tunteita erilaisilla mittareilla. Kristinuskon kannatusta mitattiin sillä, kuinka moni kastatti lapsensa, ja 1950-luvulla heitä oli venäläisistä noin kolmasosa, joistakin vähemmistökansoista vielä huomattavasti enemmän³⁶¹. Näiden lukujen mukaan islam säilytti neuvostovallan vuosina kannatuksensa paremmin kuin kristinuskon, joskaan luvut eivät välttämättä ole vertailukelpoisia.

³⁵⁶ Rubinštein 1930, s. 100-101

³⁵⁷ Landa 1995, s. 231 ; Sagadeev 1998, sivuttamaton tiedosto

³⁵⁸ Aršaruni ym. 1931, s. 84. Termi ”vegetaarikommunismi” on ymmärrettävä tässä kuvaannollisesti – bolševikeille vegetarismi oli halveksittava heikkouden osoitus, lähestulkoon sielullisen sairauden oire.

³⁵⁹ Škarovski 1997, teoksessa *Sovetskoe obščestvo...*, s. 333-334

³⁶⁰ Landa 1995, s. 239

³⁶¹ Škarovski 1997, teoksessa *Sovetskoe obščestvo...*, s. 354-358

Uskonnollisuuden nousu 1970-luvun Neuvostoliitossa koski myös islamia – Landa mukaan luvatta perustettujen moskeijoiden määrä ylitti silloin virallistettujen moskeijoiden määrän. Tataarinationalismin uudessa nousussa 1980-luvulta lähtien islam oli keskeinen elementti, ja seurakuntien hallinnosta käytiin neuvostovallan nimittämien ja seurakuntien valitsemien pappien välillä taisteluja, jotka tuovat etäisesti mieleen džadidistien ja qadimistien kulttuuritaistelun 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä.³⁶²

Islamin 1920-luvun nousu liittyi Neuvostoliiton suureen muutokseen, NEP-politiikan tuloon 1921. Islamin uusi kriisi alkoi samoihin aikoihin, kun Stalin luopui 1920-luvun lopulla NEP-politiikasta ja käynnisti teollistamis- ja kollektivisoimispolitiikkaansa. Ilmiö on siis osa suurempaa kokonaisuutta, eikä siitä pidä antaa kunniaa jollekin Venäjän kommunistipuolueen Tatarian alueosaston ryhmäkunnalle. Epäilemättä ”sultangalievilainen puolueoikeisto” kuitenkin auttoi islamin uutta nousua ja pyrki kanavoimaan sen omaksi kannatukselleen. ”Punaisille tataarinationalisteille” oli tärkeää pitää yllä tataarien muslimi-identiteettiä. Heidän henkinen johtajansa Sultan-Galiev tulkitsi käsitteen ”muslimi” maallisesti tarkoittamaan tiettyyn kulttuuripiiriin ja tiettyihin kansoihin kuuluvia ihmisiä, mutta muslimi-käsitteen sekularisoiminen vain laajensi sanan merkityskenttää, ei sulkenut sen uskonnollista merkityssisältöä pois. Tataarikommunistit näkivät muslimipapiston luonnollisena liittolaisenaan ja tukiryhmänä ja korostivat Hanafi Muzaffarin tavoin, että bolševikkien kanssa kannattaa olla liitossa, *vaikka* he olisivatkin ateisteja. Tosin uskontokysymyksestä ei vallinnut välttämättä yksimielisyyttä - tataarikommunisteilla oli myös ”vasemmistolainen” siipensä, joka oli pääpiirteissään enemmän Kremlin linjoilla kuin ”oikeisto”. Missään käytössäni olleessa lähteessä ei kuitenkaan mainita, että uskontokysymyksestä olisi tullut suurta riitaa ”oikeiston” ja ”vasemmiston” kesken.

³⁶² Landa 1995, s. 248-249

STALININ PUHDISTUKSET JA ”SULTANGALIEVILAINEN SALALIITTO”

Stalin tuhosi tataarinationalismin monessa vaiheessa. Toukokuussa 1923 Mir-Said Sultan-Galiev vangittiin muutamaksi kuukaudeksi ja erotettiin kaikista viroistaan. Maaliskuussa 1924 Kešar Muhtarovin kansallismielinen hallitus syrjäytettiin vallasta Tatarian tasavallassa. Vuosina 1923-28 kommunistipuolueen Tatarian alueosastossa nostettiin enemmistöksi Stalinille uskollinen uusi sukupolvi. Marraskuussa 1928 Sultan-Galiev vangittiin toisen kerran, ja hänet tuomittiin kymmeneksi vuodeksi vankeuteen. Hänen vankeuspaikkansa ei ole varma, mutta Sagadeev olettaa sen olleen Solovetskin vankileiri Vienanmerellä. Samalla kun Sultan-Galiev vangittiin, paljastettiin ”sultangalievilainen salaliitto”. Sen nojalla vangittiin ja teloitettiin 1928-40 koko vanhan polven kansallismielinen tataariällymystö. Vanha Ufan SR:läisten johtaja Galimdžan Ibragimov kuoli vankilassa 1938. Muhtarovin hallituksen kansantalouden kansankomissaari Ishak Kazakov teloitettiin 1937, Sultan-Galievin pitkäaikainen vastustaja Sahibgiraj Said-Galiev 1939 ja Sultan-Galiev itse luultavasti tammikuussa 1940, muutaman sadan kilometrin päässä Suomen talvisodan kiivaimmista taisteluista.³⁶³

Tataarinationalismin tuhoaminen alkoi sen johtajan, Sultan-Galievin pidättämisestä toukokuussa 1923. Samalla hänet erotettiin kommunistipuolueesta ja irtisanottiin virastaan Kansallisuusasiain kansankomissariaatissa. Pidätysmääräyksen oli antanut Stalin, ja sen olivat vahvistaneet allekirjoituksillaan Trotski, Kamenev ja Zinovjev. Pidätys ei siis ollut mikään Stalinin oikku. Kun otetaan huomioon Leninin halvaustila ja työkyvyttömyys, pidätyksen takana voi sanoa olleen koko Venäjän kommunistipuolueen ylimmän johtajiston lukuunottamatta Buharinia, joka kritisoi sitä jälkeensä.³⁶⁴

Sultan-Galievin syrjäyttäminen nostatti laajan protestiaallon sekä tataarien että muiden Venäjän muslimien parissa. Kesäkuussa 1923 Moskovassa järjestettiin keskuskomitean sekä kansallisten tasavaltojen ja alueiden johtavien työntekijöiden IV neuvonpito. Sultan-Galievin pidätys oli yksi kokouksen pääaiheita. Stalin perusteli sitä erillisellä puheella. Hän määritteli Sultan-Galievin perusrikokseksi ”yhteydenoton basmatšeihin” välikäsien kautta ja sanoi Sultan-Galievin suunnitelleen ”validovilaistyypin järjestön perustamista” ja siirtyneen ”kommunismien leiristä basmatšien leiriin”.³⁶⁵ Kokous hyväksyi Stalinin perustelut ja tarkensi hänen esittämänsä syytökset 8-kohtaisessa päätöslauselmassa. Sen mukaan Sultan-Galievilla oli Venäjällä oma, muslimikommunisteista koostuva ”laiton organisaatio”, joka pyrki ”tuoamaan entisten sorrettujen kansojen luottamuksen vallankumoukselliseen proletariaattiin” ja luomaan yhteyksiä basmatšien lisäksi samanmielisiin tahoihin Persiassa ja Turkissa.³⁶⁶

Basmatšit olivat turkestanilaisia sissejä, jotka olivat tehneet aseellista vastarintaa neuvostovallalle syksystä 1920 lähtien. He olivat erityisen arka asia bolševikkijohtajille. Bolševikit olivat voittaneet moderneja eurooppalaisvaltojen tukemia valkoisia armeijoita mutta juuttuneet sitten loputtomaan kissa ja hiiri –leikkiin lukutaidottomien muslimisissien kanssa. Yksi basmatšien johtajista oli Ahmed Zeki Validov, entinen baškiirien kansallisen liikkeen johtaja. Hänen johtajuutensa oli toinen kipeä asia

³⁶³ Sagadeev 1998, luku ”Sultangalievštšina” i sultangalievizm, sivuttamaton www-asiakirja ; Bennigsen ym. 1979, s. 198-199 ; Landa 1995, s. 221-225 ; Pipes 1964, s. 262

³⁶⁴ Sagadeev 1998, luku ”Sultangalievštšina” i sultangalievizm, sivuttamaton www-asiakirja ; Bennigsen ym. 1979, s. 83-86

³⁶⁵ Stalin 1923, sivuttamaton www-tiedosto

³⁶⁶ Bennigsen ym. 1979, s. 84-85

bolševikeille. Zeki Validov oli palvellut neuvostovaltaa kesäkuuhun 1920 ennen kuin oli pettynyt siihen ja loikannut basmatšien puolelle. Hän oli entinen sosialistivallankumouksellinen, vakaumuksellinen sosialisti ja hän tunsikin kaikki keskeiset muslimikommunistien johtajat.³⁶⁷

Turkkilainen historioitsija H.B. Paksoy referoi laajasti Zeki Validovin 1969 ilmestyneitä turkinkielisiä muistelmia artikkelissaan *Basmachi Movement From Within*. Muistelmissaan Zeki Validov kertoo, että Venäjän muslimikommunisteilla oli 1920-luvun alussa maanalainen verkosto. Sen piirissä suunniteltiin itsenäisen muslimipuolueen perustamista, ja tieto kulki esimerkiksi yli basmatšien ja kommunistien välisen aseellisen rintaman. Zeki Validov itse kerskuu liikkuneensa lainsuojattomana mm. neuvosto-Azerbaidžanissa tämän verkoston turvin vielä loppuvuonna 1920. Hän ei kerro, keitä tähän verkostoon kuului.³⁶⁸ Zeki Validov oli myös mukana perustamassa tammikuussa 1921 panturkkilaista sosialistista ERK-puoluetta, joka pyrki erottamaan Turkestanin Venäjästä ja liittymään sosialidemokraattien kansainväliseen Sosialistiseen internationaaliin³⁶⁹.

Stalinin mainitsema ”validovilaistyyppinen organisaatio” oli siis luonteeltaan hyvin monipuolinen. Se harjoitti avointa aseellista vastarintaa, rakensi maanalaista salaliittolaisverkostoa, kirjoitti viimeisteltäviä puolueohjelmia ja piti yhteyttä Kommunistisen internationaalin pahimpaan kilpailijaan. Se oli äärimmäisen vaarallinen yhdistelmä, jonka ympärille olisi voinut toisenlaisissa olosuhteissa kasvaa laajamittainen kapina. Vuonna 1923 se oli kuitenkin jo hajoamassa. Basmatšien aseellinen vastarinta rajoittui enää Buharaa ympäröiville seuduille, ja Zeki Validov oli siirtynyt jo 1922 Turkkiin³⁷⁰. Basmatšikapinan, Venäjän sisällissodan viimeisen rintaman voi laskea päättyneen 1924, joskin se leimahti uudelleen kollektivisoinnin aikana. Sanat ”basmatši” ja ”validovilaisuus” (*validovšišina*) olivat kuitenkin ehtineet demonisoitua bolševikkien kielenkäytössä samalla tavoin kuin myöhemmin vaikkapa sana ”trotskilaisuus”. Niiden pelko yhdisti koko venäläisbolševikkien ”vanhaa kaartia”, minkä vuoksi Stalinin oli epäilemättä helppo saada pidätyskirjeeseensä Trotskin, Zinovjevin ja Kamenevin vahvistukset.

Stalin syytti Sultan-Galievia siis jonkinasteisesta osallisuudesta ”validovilaistyyppisen” organisaation toimintaan muttei esittänyt tästä osallisuudesta tarkkoja todisteita. Hän mainitsi, että Sultan-Galievilta oli napattu kaksi raskauttavaa kirjettä (eli hänen postiaan oli seurattu) ja vihjaili hänen olleen yhteydessä Turkin suurlähetystöön. Zeki Validov asui tuolloin Turkissa.

Sultan-Galievin ja Zeki-Validovin väliset suhteet jäävät riippumattomien lähteiden valossa hämäräksi. Periaatteessa he olivat vihamiehiä, sillä he olivat olleet vastakkaisissa sotaikäydyissä leireissä yhteensä neljä viimeisestä viidestä vuodesta. Sultan-Galiev oli tataari, joka oli aiemmin kyseenalaistanut baškiirien olemassaolon erillisenä kansakuntana, osoittanut halveksivaa suhtautumista heihin ja vaatinut Tataro-Baškiirian tasavaltaa. Zeki Validov oli baškiiri, joka oli puolustanut kaikkea sitä mitä vastaan Sultan-Galiev oli hyökännyt. Tataro-Baškiirian tasavalta, Sultan-Galievin suuri unelma, oli kaatunut ennen kaikkea Zeki Validovin vuoksi. Sultan-Galiev ja Zeki Validov ovat tuskin tunteneet persoonallista vihätystä toisiinsa. Mutta heillä oli yhteinen aate, muslimien itsemääräämisoikeus ja

³⁶⁷ Paksoy 1995, luku *The Break with the Bolsheviks*, sivuttamaton www-asiakirja

³⁶⁸ Paksoy 1995, *passim*.

³⁶⁹ ERK-puolueen ohjelma on kokonaisuudessaan Bennigsenin ym. teoksessa s. 166-177. Aršaruni ym. 1931 siteeraa sitä laajasti s. 81-90. Tekstistä ei käy yksiselitteisesti ilmi, missä merkityksessä ERK-puolue käytti sanaa ”Turkestan”. Perinteisesti sana on tarkoittanut turkkilaiskansojen asuttamaa Keski-Aasiaa, mutta Zeki Validov itse näyttää tarkoittaneen sillä kaikkia Venäjän turkkilaisemmistöisiä alueita.

³⁷⁰ Pipes 1964, s.260 ; Bennigsen 1979, s. 211

yhtenäisyys yli pienten kansakuntien rajojen. Lisäksi Sultan-Galiev alkoi kokea Zeki Validovin vihollisen neuvostojärjestelmän yhä enemmän omaksikin viholliseksi.

Sultan-Galievilla oli monta syytä pettyä neuvostojärjestelmään. Se oli estänyt muslimien yhtenäisyyden toteutumisen pilkkomalla Venäjän muslimit moneksi pieneksi kansakunnaksi. Se oli estänyt muslimien itsemääräämisoikeuden toteutumisen viemällä näiltä oman puolue-, valtionhallinto- ja sotilasorganisaation. Se oli pettänyt Sultan-Galievin suunnitteleman Aasian muslimien vallankumouksen. Se oli kyllä suostunut Tatarian tasavallan perustamiseen mutta riistänyt siltä täysivaltaisen jäsenyyden Neuvostoliitossa ja alentanut sen pelkäsi kolmannen hallintoportaan autonomiaksi, Sultan-Galievin sanoin ”lapsipuoleksi”. Se oli osoittanut halveksivansa muslimien kulttuuria ja perinteitä. Se oli lukittunut dogmaattisesti eurooppalaiseen marxismiin ja kieltäytynyt hyväksymästä muslimikommunistien esittämiä, osittain hyvin perusteltuja ideologioita tarkistuksia.

Stalin mainitsee Sultan-Galievin kirjoittaneen kirjeissään kommunistipuolueen keskuskomitean jäsenistä ”niin kuin vain vihollisesta kirjoitetaan”³⁷¹. Richard Pipesin mukaan Sultan-Galiev alkoi epäillä kenties jo vuonna 1919, ”olivatko ne olettamukset, joiden perusteella hän oli alunperin liittynyt kommunisteihin, olleet oikeat”, ja tämä epäily kasvoi hänessä syväksi pettymykseksi neuvostojärjestelmään vuoteen 1921 mennessä³⁷². Stalin lanseerasi kesäkuussa 1923 käsitteen ”sultangalievilaisuus” (*sultangalievštšina*), jolla tarkoitettiin musliminationalistista ”oikeistopoikkeamaa” kommunistipuolueessa.

Sultan-Galiev vapautettiin jo kuukausi pidätyksensä jälkeen. Hän ei saanut enää johtavaa asemaa eikä kommunistipuolueen jäsenyyttä, eikä hänen sallittu asettua asumaan Tatarian tasavaltaan. Häntä puolustaneet tataarikommunistit kaadettiin vallasta Tatarian tasavallassa maaliskuussa 1924. Sultan-Galiev ehti olla vapaana viisi vuotta ennen kuin hänet pidätettiin toisen kerran marraskuussa 1928, nyt lopullisesti. Välitön syy toiseen pidätykseen lienee ollut Tatarian tasavallan muslimikommunistien johtotason mielenilmaukset marraskuussa 1927. Mielenilmauksilla vastustettiin tasavallassa harjoitettua kovakouraista stalinisointipolitiikkaa.³⁷³ Ne osuivat sattumalta tai tarkoituksella samaan aikaan toisaalta lokakuun vallankumouksen 10-vuotisjuhlan ja toisaalta trotskilaisien viimeisten suurten mielenosoitusten kanssa.

Sultangalievilaisuuden ja trotskilaisuuden murskaaminen alkoi samanaikaisesti vuonna 1928, mutta samanaikaisuus selittynee pikemminkin Stalinin voimien kasvulla kuin näiden ”aatteiden” yhteistoiminnalla. Aršaruni ja Gabidullah eivät kytke sultangalievilaisuutta ja trotskilaisuutta yhteen lainkaan. Rubinštein väittää Tatarian trotskilais-zinovjevilaisen opposition ”paikallisten agenttien” tukeneen muslimikommunistien mielenilmauksia³⁷⁴. Tällainen liitto on ollut aivan mahdollinen, mutta tuskin muulla kuin taktisella pohjalla. Trotski ja Zinovjev olivat länsimielisimpiä bolševikkijohtajia. He olivat allekirjoittaneet Sultan-Galievin ensimmäisen pidätysmääräyksen. Trotski halveksui syvästi aasialaisia kansoja ja kulttuureja. Hän piti Venäjän perusongelmana sitä, että se oli ”avoin itätuulille ja aasialaisille kansainvaelluksille” ja sen pelastuksena maantieteellistä läheisyyttä Eurooppaan³⁷⁵.

³⁷¹ Stalin 1923, sivuttamaton www-asiakirja

³⁷² Pipes 1964, s. 260-262

³⁷³ Rubinštein 1930, s. 118 ; Sagadeev 1998, luku ”Sultangalievštšina” i sultangalievizm, sivuttamaton www-asiakirja

³⁷⁴ Rubinštein 1930, s. 123-124

³⁷⁵ Trotski 1930, luku *Osobennosti razvitija Rossii*, sivuttamaton www-tiedosto.

Bolševikkien puoluekentässä Sultan-Galievin ja Trotskin voi sanoa edustaneen vastakkaisia ääripäitä ja Stalinin heidän välissään olevaa keskustaa.

Sultan-Galievin toisen pidätyksen yhteydessä paljastettiin laaja ”sultangalievilainen vastavallankumouksellinen organisaatio”, johon kuulumisella perusteltiin laajat muslimiällymystön vainot 1928-38. Tämän organisaation ”perimmäiset tavoitteet” ”paljastettiin” laajassa lehdistökampanjassa ja sitä seuranneessa stalinistisessa apologiakirjallisuudessa. Tästä kirjallisuudesta ovat päässeet tämän työn lähteisiin vuosina 1930-31 ilmestyneet Rubinšteinin sekä Aršarunin ja Gabidullahin kirjat.

”Sultangalievilaisuus” (*sultangalievštšina*) oli stalinistisessa apologiakirjallisuudessa kirjoissa ”oksa panturkkilaisuuden puussa”, Venäjällä vaikuttava osa kansainvälistä porvarillis-nationalistista panturkkilaista tai pan-islamilaista liikettä. Se oli suoraa jatkoa Venäjän muslimiliikkeelle, joka oli porvarillinen mutta aluksi edistysmielinen tsarisminvastainen liike. ”Sultangalievilaiset” olivat hypänneet kommunistisen liikkeen ”vapaamatkustajiksi” (*popuštšik*) ja ”luonnollisessa kehityksessään muuttuneet dialektisesti vastavallankumouksellisiksi”. Sultan-Galievin ”credo” on ollut koko ajan muslimimaailman ”jakamaton ja yhtenäinen kokonaisuus”.³⁷⁶ 1920-luvun lopulla sultangalievilaiset olivat suunnitelleet ”sosialistisen vallankumouksen tuhoamista Venäjällä” ja Venäjän muslimikansoja yhdistävän ”Turantilaisen valtion” perustamista. He suunnittelivat myös ”koloniaalista internationaalia”, joka olisi yhdistänyt Venäjän muslimikansat ja Aasian siirtomaakansat ja muodostunut Kommunistisen internationaalien kilpailijaksi. Koloniaalisen internationaalien perimmäisenä tavoitteena olisi ollut ”siirtomaiden ja puolisiirtomaiden diktatuuri metropolien [= *kehittyneiden kapitalistimaiden –JT*] hallitsemiseksi” – siis täydellinen maailmanherrsuus ! Aršaruni vihjaa muslimikommunistien olleen yhteistyössä ”turkkilaisen ja japanilaisen imperialismiin” kanssa.³⁷⁷

”Sultangalievilaisia” vastaan esitetyt syytteet eivät ole täysin tyhjistä temmattuja. Stalinistisen apologiakirjallisuuden käsitys liikkeen varhaisvaiheista vastaa suurin piirtein esimerkiksi Pipesin sekä Bennigsenin ja Wimbushin käsityksiä. Sultan-Galievin panislamismi oli hyvin näkyvää ja kiistatonta vaikka hän välttikin käyttämästä itse sanaa. Bennigsen ja Wimbush hyväksyvät myös stalinistien väitteet ”Turantilaisesta valtiosta”, joskin heidän kuvauksestaan syntyy käsitys, että se oli pikemminkin neuvostotasavallan kuin itsenäisen valtion luonnos. Samoin he hyväksyvät väitteen ”Koloniaalisesta internationaalista”, jonka idea syntyi pettymyksestä Kominternin eurosentrismiin. Turanin tasavaltaa ja Koloniaalista internationaalia kehiteltiin heidän mukaansa suullisissa keskusteluissa muslimikommunistien ”maanalaisen” (*clandestine*) verkoston sisällä vuoden 1923 jälkeen, ja Turanin neuvostotasavallasta tehtiin ilmeisesti puolivirallinen esitys neuvostojohdolle.³⁷⁸

Bennigsen ja Wimbush tiivistävät arvionsa ”sultangalieviläisten” toiminnasta:

”Huolimatta niiden syytösten liioittelevuudesta, täydellisistä perättömyyksistä ja valheellisuuksista, joiden perusteella monet merkittävät venäläisbolševikit ja kansalliset kommunistit tuomittiin ja ammuttiin, ei ole syytä epäillä etteivätkö kansalliset kommunistit todella punoneet salaliittoja.”³⁷⁹

³⁷⁶ Aršaruni ym. 1931, s. 76-78, 84 ; Rubinštein 1930, esim. s. 29, 38-39, 52

³⁷⁷ Aršaruni ym. 1931, s. 78-79, 85-87

³⁷⁸ Bennigsen ym. 1979, s. 66-68, 86-89

³⁷⁹ Bennigsen ym. 1979, s. 88

”Salaliittojen punomista” (*conspiring*) Bennigsen ja Wimbush eivät sinänsä pidä pahana asiana vaan terveenä reaktiona Stalinin harjoittamaa kansallista sortoa vastaan.

Kaikkein kriittisimmin suhtautuu stalinistisiin syytöksiin tataari Artur Sagadeev. Hän kiistää ”syytökset” Sultan-Galievin panislamismista. Hän muistuttaa, että kenenkään ei tiedetä ”pitäneen käsissään eikä katsoneen silmillään” sitä sultangalieviläisten ”ohjelmaa”, johon heidän vangitsemisensä perustuvat – niistä saatavan ”informaation” suhteen olemme täysin stalinistisen propagandan varassa.³⁸⁰ Sagadeev kirjoitti tekstinsä Sultan-Galievista 1990-luvun jälkipuolen Venäjällä, jossa ensimmäinen Tšetšenian sota oli nostattanut pintaan voimakkaita muslimipelkoja. Sagadeev pyrki vähentämään näitä pelkoja, ja siksi hän saattoi sivuuttaa aineistoa, joka olisi osoittanut Sultan-Galievin panislamistiksi tai neuvostovastaiseksi. Hänen kuvauksessaan Sultan-Galiev näyttäytyy hyvänä leniniläisenä kommunistina ja venäläisenä isänmaanystävänä. Hänellä on siis vahva tendenssi, mutta hänen lähdekritiikkinsä on sinänsä oikeaan osuvaa.

Stalinistisen puoluekoneiston syytöksillä on siis yhteyksiä tosiasioihin. Syytökset kehittyivät mielikuvitukselliseksi, kun yksittäisten henkilöiden mielipiteet yleistettiin kaikkien muslimikommunistien mielipiteiksi. Niitä vahvisti stalinistisen koneiston paranoia, joka näki kaikkialla salaliittoja ja tulkitsi pienimmänkin oppositiomielisyyden maanpetokseksi ja kapinahankkeeksi. Tämä paranoia oli luonnollinen seuraus siitä, että ihmiset pakotettiin salaamaan todelliset ajatuksensa.

Stalinistisen puoluekoneiston esittämiä syytöksiä on kiinnostavaa pohtia myös siltä kannalta, missä määrin ne heijastavat venäläisten pelkoa muslimeja kohtaan. Sultan-Galiev syytti avoimesti venäläistovereitaan ”toisaalta Itää koskevasta tietämättömyydestä, toisaalta tämän tietämättömyyden aiheuttamasta Idän pelosta”³⁸¹. Venäläisten ja muslimikommunistien välillä näyttää olleen syviä epäluuloja. Lenin varoitteli joulukuussa 1922 venäläiskommunisteja halveksivasta suhtautumisesta kansallisiin vähemmistöihin (*inorodtsy*). Hän kielsi erikseen heitä käyttämästä tataareista pilkallista ja loukkaavaksi koettua nimitystä ”ruhtinas”.³⁸²

Kun vertaa stalinistista apologiakirjallisuutta tsaarinaikaisiin poliisiraportteihin (ks. luku *Panislamistinen ja panturkkilainen separatismi tsaarin-Venäjällä*), niistä paljastuu paljon yhtäläisyyksiä. Poliisipäällikkö Beletski kytkee lähes kaiken muslimien aktiivisuuden panislamismiin, stalinistikirjoittajat puolestaan panturkkilaisuuteen ja panislamismiin (joiden välinen ero on heidän kielenkäytössään lähinnä niiden uskonnollisuusasteessa). Molemmat epäilevät muslimien pyrkivän salaliittolaisin menetelmin separatismiin, panturkkilaiseen imperiumiin ja tsaarin-Venäjän / Neuvostoliiton tuhoamiseen. Molempien käsityksissä muslimien toimintaa ohjataan ulkomailta, tavallisimmin Ottomaanivaltakunnasta / Turkin tasavallasta käsin. Molemmille muslimit edustavat ideologista vastapuolta – Beletskille he ovat tasavaltalaisia tai kalifin kannattajia, stalinisteille kapitalismin kannattajia.

³⁸⁰ Sagadeev 1998, luvut *Sultan-Galiev i revoljutsionnyi Vostok* sekä ”*Sultangalievština*” i *sultangalievizm*, sivuttamaton [www-asiakirja](#)

³⁸¹ Sultan-Galiev *Žizn natsionalnostei* –lehdessä 44 (52), 12.11.1919

³⁸² *K voprosu o natsionalnostjah ili ob "avtonomizatsii"* teoksessa Lenin 1976, tom 3, s. 703. Landa 1995 (s. 57-58) mainitsee, että venäläiset kutsuivat tataareja lempinimellä *knjaz*, ”ruhtinas”, jo 1800-luvulla. Taustalla oli se, että monet tataarikauppiat polveutuivat köyhtyneistä aatelissuvuista ja pitivät itseään edelleen aatelisina. Nimitystä ei välttämättä koettu tuolloin loukkaavaksi kuten myöhemmin bolševikkien piirissä.

Ei voi välttyä käsitykseltä, että venäläiskommunistit perivät muslimikuvansa tsaarinajan venäläisnationalisteilta ja vain sovittivat sen marxilaiseen paradigmaan. Sekä tsaarin-Venäjä että Neuvosto-Venäjä pyrkivät tukahduttamaan muslimien kansallisia pyrkimyksiä. Kun tämä synnytti vastarintaa, se tulkittiin psykologisella projektiolla ulkomailta ohjatuksi maanpetokselliseksi toiminnaksi. Muslimit edustivat toiseutta, vierasta ja uhkaavaa elementtiä. Stalinistinen nationalismi siirsi sittemmin muslimikuvansa postkommunistiselle Venäjälle, jossa esiintyy 2000-luvullakin syvää ja irrationaalista muslimivihaa.

VALKOISESTA PUNAISEEN TATAARINATIONALISMIIN

Tataarit ovat islamilainen turkkilaissukuista kieltä puhuva kansa, jonka väkiluku oli 1900-luvun taitteessa pari miljoonaa. Heidän ydinalueensa oli Keski-Volgalla Kazanin kaupungin ympäristössä, mutta heitä oli hajallaan diasporassa ympäri Venäjää.

Tataarinationalismi sai alkunsa džadid-modernisaatioliikkeestä, joka käynnistyi Venäjän muslimien parissa 1880-luvulla. Kutsun tätä vuoteen 1918 saakka kestänyttä vaihetta ”valkoiseksi” tataarinationalismiksi, koska se oli ideologialtaan liberaali ja kauppias- ja teollisuusporvariston hallitsema ja koska sen pääosa joutui myöhemmin ristiriitaan bolševikkien kanssa.

Džadid-liike pyrki muokkaamaan muslimiyhteiskuntaa eurooppalaisten valistusaatteiden ihanteiden mukaiseksi. Omaehtoisen modernisaation syynä oli Venäjän valtakunnan teollistamis-, kolonisaatio- ja assimilaatiopolitiikka, joka ajoi 1800-luvun lopulla maan muslimiväestön taloudelliseen ja henkiseen kriisiin. Modernisoijat pyrkivät istuttamaan muslimiyhteiskuntaan eurooppalaisia elementtejä, esimerkiksi maallistetun koululaitoksen, maallistuneemman elämäntavan ja uuden käsityksen naisen asemasta. Heidän tavoitteenaan oli mm. yleinen oppivelvollisuus omalla äidinkielellä, mitä tsaarinhallinto vastusti.

Modernisaatio aiheutti osassa islamilaista ulema-papistoa ns. qadim-liikkeen, joka puolusti perinteisiä yhteiskunnallisia arvoja. Osa ulemasta, etenkin sen nuori polvi, oli uudistajia ja veti puolelleen suuren osan talonpoikaisväestöä Džadidistien ja qadimistien välinen kulttuurisota käytiin tataarien parissa vuosina 1905-17. Uudistusliike näyttää saavuttaneen jo alkuvaiheissa väestön enemmistön kannatuksen. Sen lopullista voittoa lykkäsi kuitenkin tsaarinvallan liittoutuminen qadimistien kanssa. Tsaarin-Venäjän, etenkin pääministeri Stolypinin politiikkaan kuului estää muslimien modernisaatio, jotteivät he olisi saaneet käsiinsä ”eurooppalaisen mahdin avaimia”. Keinona oli esimerkiksi julkisen rahoituksen epääminen tataarinkielisiltä kouluilta. Tsaarinvallan kaaduttua vuonna 1917 džadidistit ottivat käsiinsä muslimien hengellisen hallinnon ja ajoivat läpi naisen asemaa eurooppalaistavan muslimien oman päivirallisen lainsäädännön.

Modernisaatioliike muuttui poliittiseksi kansallismieliseksi liikkeeksi vuosien 1905-06 vallankumousliikehdinnän aikana. Vuonna 1906 syntyi Venäjän muslimiliike yhdistämään Venäjän muslimeja ja toteuttamaan heidän itsemääräämisoikeuttaan Venäjän valtakunnan puitteissa. Liike järjestäytyi porvarillis-liberaaliksi Ittifaq-puolueeksi, jonka tavoitteena oli parlamentaarisen toiminnan kautta saada muslimeille kulttuuriautonomia ja tasavertaiset oikeudet kristittyjen kanssa. Ittifaq sai vuosien 1906-07 duumavaaleissa valtaosan Venäjän muslimien äänistä, mutta vuoden 1907 epädemokraattinen vaalilaki vei pohjan sen toiminnalta. Vuonna 1917 Venäjän muslimiliike nousi uudelleen ja loi väliaikaisten hallitusten suostumusta kysymättä itselleen autonomiset elimet, aina omia sotilasyksiköitä myöten.

Venäjän muslimiliikkeen käynnistivät tataarit. He hallitsivat sitä vuoteen 1917 asti vaikeivät edustaneet kuin reilua kymmentä prosenttia Venäjän muslimeista. Tataarien poliittinen eliitti kannatti musliminationalismia, joka piti kaikkia Venäjän turkkilaiskielisiä muslimeja yhtenä ”muslimien” kansakuntana, joka puhui yhtä ”turkin” kieltä. Sen poliittista ajattelua inspiroivat muslimien yhtenäisyyttä korostavat aatteet panislamismi ja panturkkilaisuus. Panturkkilaisuuden ”isä” Jusuf Aktšurin oli itse tataari mutta asui suurimman osan elämänsä Turkissa. Tataarit eivät yleensä

kannattaneet panislamismia ja panturkkilaisuuden radikaaleimpia suuntauksia, jotka vaativat maailman muslimien tai turkkilaissukuisten kansojen valtiollista yhteyttä. He elivät diasporassa hajaantuneina ympäri Venäjää, ja Venäjä oli heille luonteva valtiollinen viitekehys. Maailmanlaajuinen muslimien yhtenäisyys käsitettiin lähinnä kulttuurisena yhteytenä. Tsaarin-Venäjän poliisihallinto kuitenkin epäili džadid-liikettä ja Venäjän muslimiliikettä separatistisista salaliittolaishankkeista – pyrkimyksistä hajottaa Venäjä ja liittää sen muslimikansat Ottomaanivaltakuntaan.

Muut Venäjän muslimikansat suostuivat tataarihegemoniaan niin kauan kuin tataarien johtama muslimiliike tarjosi heille edes jonkinlaista suojaa tsaarin venäläistämisen- ja kolonisaatiopolitiikkaa vastaan. Tsaarinvallan kaaduttua, toukokuussa 1917 muslimiedustajien enemmistö ajoi vastoin tataariedustajien kantaa yleisvenäläisessä muslimikokouksessa läpi federaatioperiaatteen. Sen mukaan jokaisella muslimikansalla oli oikeus omaan erilliseen autonomiseen alueeseen. Tämän periaatteen mukaan sekä Venäjän valtio että ”muslimien kansakunta” tuli järjestää federaatioksi, joka koostuisi autonomisista yksiköistä. Tataarit olisivat halunneet, että muslimien itsemääräämisoikeus toteutuisi koko Venäjän kattavana ei-alueellisenä kulttuuriautonomiana. Lopulta heidänkin parissaan pääsi voitolle federaatiota kannattava ”alteryhmittymä”, joka julisti helmikuussa oman autonomisen Idel-Uralin tasavallan. Erillinen tataarinationalismi syntyi täten musliminationalismin ”tyngästä”, kun muut muslimikansat olivat vetäytyneet siitä pois.

Vuosi 1917 jakoi muslimiliikkeen porvarilliseen ja sosialistiseen siipeen. Bolševikit yrittivät valtaannousunsa jälkeen vetää koko Venäjän muslimiliikkeen puolelleen, mutta sen enemmistö kieltäytyi yhteistyötarjouksesta. Tämän jälkeen bolševikit tekivät liiton tataari Mulla-Nur Vahitovin johtaman muslimisocialistisen liikkeen kanssa. Liikkeen johtoon tuli Vahitovin kuoltua elokuussa 1918 toinen tataari, Mir-Said Sultan-Galiev. Täten Venäjän muslimiliike hajosi punaisiin ja valkoisiin, jotka taistelivat helmikuusta 1918 lähtien sisällissodan vastakkaisilla rintamilla. Hajoaminen ei mennyt porvari-socialisti-leirin välistä rajaa pitkin. Osa sosialisteista taisteli valkoisten puolella. Toisaalta suurin osa esimerkiksi tataarien muslimipapistosta jäi punaisten puolelle. Heidän motiivinaan lienee ollut pikemminkin halu pysyä seurakunnassaan kuin bolševistinen vakaumus – tataarien ydinalueet olivat lähes koko sisällissodan ajan bolševikkien hallussa. Punaisten tataarien keskeinen motiivi puolentalintaansa näyttää olleen käsitys, että bolševikkien kansallisuuspolitiikka tarjosi muslimille suuremman itsemääräämisoikeuden kuin valkoisten kansallisuuspolitiikka. Valkoisten tataarien yksi motiivi oli halu välttää luokkataistelua ja toteuttaa kansalliset uudistukset perustuslakia säättävän kokouksen kautta.

Venäjän sisällissodan kriittisimmässä vaiheessa kesällä 1918 noin neljäsosa koko puna-armeijan miesvahvuudesta oli muslimeja, etupäässä tataareja. Myöhemmin muslimien osuus laski viiden prosentin tienoille. Heidät oli sijoitettu omiin sotilasyksiköihin Koltšakia vastaan taistelevalle itärintamalle. Alkuvaiheessa, kun neuvostovalta oli hyvin riippuvainen tataarien kannatuksesta, se salli muslimille oman valtioneuvoston yksikön, Muslimiasian komissariaatin. Muslimeilla oli myös laaja autonomia puna-armeijassa, ja he jopa perustivat erillisen ja itsenäisen kommunistipuolueenkin huolimatta esim. Stalinin vastustuksesta. Vuoden 1918 jälkipuolella neuvostovallan riippuvuus muslimeista väheni. Talvella 1918-19 muslimien erillinen kommunistipuolue lakkautettiin, ja heidän autonomiset elimensä valtioneuvostossa hajotettiin osiin ja alistettiin tiukempaan puoluekontrolliin. Neuvostovalta ososittautui muslimien itsemääräämisoikeuden kannalta pettymykseksi.

Punaisten muslimien ydinjoukko koostui tataareista. Toiset muslimikansat joko taistelivat neuvostovaltaa vastaan tai vaihtoivat puoltaan tilanteen mukaan tai pyrkivät pysyttelemään erossa

sisällissodasta. Tataarit pyrkivät uudistamaan valkoisen muslimiliikkeen aikaisen hegemoniansa punaisessa muslimiliikkeessä. He pitivät itseään ”Idän vallankumouksen” luonnollisimpina johtajina ja suhtautuivat ylemmydentuntoisesti muihin muslimikansoihin. Tataariviha johti baškiirien ja buharalaisten parissa pogromeihin. Tataarit puolestaan olivat valmiita liittämään eroon pyrkivät muslimialueet aseellisesti Neuvosto-Venäjään.

Neuvostojärjestelmä ei sallinut muslimikansojen yhdistymistä tataarien johdolla. Se lakkautti yleisvenäläiset muslimielimet ja julisti panislamismia ja panturkkilaisuuden porvarillisiksi ideologioiksi. Se käytti federatiivista valtiorakennetta hajota ja hallitse –politiikan välineenä: Venäjän muslimit jaettiin vuodesta 1919 lähtien useaan kymmeneen ”kansakuntaan”, joista useimmille kehitettiin erillinen kirjakieli ja annettiin jokin enemmän tai vähemmän autonominen alue. Täten Venäjän muslimien vaalima yhteinen ”turkin kieli” katosi, kun sen murteet itsenäistyivät erillisiksi kieliksi. Leniniläinen kansallisuuspolitiikka määritteli myös tataarien kansakunnan uudelleen: se tarkoitti suunnilleen samaa kuin tsaarinaikaiset käsitteet Kazanin, Astrakanin ja Siperian tataarit yhdessä. Määritelmän ulkopuolelle jäivät esimerkiksi Krimin tataarit ja azerit. Muslimikansat pakotettiin siirtymään 1928 arabialaisesta latinalaiseen ja 1938 latinalaisesta kyrilliseen kirjaimistoon.

Sultan-Galievin johtamat muslimikommunistit suunnittelivat Venäjän vallankumouksen laajentamista ”Itään” eli Aasian muslimikansojen pariin. He kritisoivat venäläiskommunisteja yksipuolisesta Länsi-Euroopan vallankumouksen odottelusta. He kyseenalaistivat eurooppalaisten ja erityisesti venäläisten oikeuden johtajuuteen maailmanvallankumousliikkeessä ja muokkasivat marxilaisen opin miltei tunnistamattomaksi entisestään. Heidän ideologiansa oli voimakkaan antikoloniaalista ja muistutti vuosikymmentä myöhemmin syntyneitä maolaisuutta. Heidän pyrkimyksensä viedä vallankumousta Aasiaan kariutui talvella 1920-21, kun Iranin ja Turkin vallankumousliikkeet sammuihin ja Neuvosto-Venäjä siirtyi hyökkäävästä sovitteluvaan ulkopolitiikkaan.

Vuoteen 1921 mennessä muslimien yhtenäisyyden aate oli siis ajautunut umpikujaan, kun muslimien maailmanvallankumous oli epäonnistunut ja Venäjän muslimit olivat pirstomassa pienemmiksi yksiköiksi. Tässä tilanteessa tataaribolševikit siirtyivät yhä enemmän musliminationalismista suppeaan tataarinationalismiin. Tataarikommunistit olivat vaatineet vuodesta 1918 lähtien omaa Tataro-Baškiirian tasavaltaa, joka olisi vastannut suunnilleen valkoisten tataarien suunnittelemaa Idel-Uralin tasavaltaa. Tataro-Baškiiria-hanke kaatui Ahmed Zeki Validovin johtaman baškiirien kansallisen liikkeen vastustukseen, ja loppujen lopuksi tataareille perustettiin baškiireista erillinen pikkutasavalta toukokuussa 1920.

Tataarit muodostivat *Tatarian autonomisen sosialistisen neuvostotasavallan* väestöstä noin puolet, ja noin puolet tataariväestöstä jäi tasavallan rajojen ulkopuolelle. Uudessa tasavallassa käytiin valtataistelua tataari- ja venäläisväestön välillä. 1921-24 tasavaltaa hallitsivat Kešaf Muhtarovin johtamat kansallismieliset tataarit, ns. puolueoikeisto. He toteuttivat Neuvostoliiton ”nationalisointi”-ideologian mukaisen vallan haltuunoton tataarien käsiin nostamalla tataarien osuutta tasavallan keskus- ja paikallishallinnossa. Tataarien yleinen oppivelvollisuus, josta džadidistit olivat haaveilleet vuosikymmeniä, toteutettiin viimeinkin. Tataaritalonpoikien vuosisatainen syrjintä maaomistuksessa lopetettiin. Sultan-Galievin ja Muhtarovin johtama puolueoikeisto suhtautui myönteisesti islamiin ja muslimipapistoon ja vastusti bolševikkipuolueen käymää ”uskonnonvastaista taistelua”.

Stalinin hallitsema neuvostovaltio syrjäytti tataarinationalistit asteittain vallasta vuosina 1923-28, mutta se ei perunut kokonaan näiden aloittamaa nationalisointipolitiikkaa. Vuosina 1928-40 vanha muslimi-

intelligentsia tuhottiin fyysisesti Stalinin suurissa ”puhdistuksissa”. Niihin liittyi myös islamilaisten instituutioiden tuhoamisia. ”Sultangalievilaisuudesta” tuli stalinistisessa propagandassa vastavallankumouksellinen porvarillinen oppi, joka tähtäsi Neuvostoliiton tuhoamiseen ja muslimien maailmanherruuteen. Stalinistinen propaganda peri vainoharhaisen muslimikuvansa tsaarin-Venäjän Ohranalta ja välitti sen edelleen postkommunistiselle Venäjälle.

Punainen tataarinationismi jatkoi keskeisiltä osiltaan valkoisen tataarinationallisuuden perinteitä. Sen ihanteena oli tataareja laajempi muslimien yhtenäisyys osana Venäjän valtiota. Se halusi muslimeille virallistetun itsemääräämisoikeuden Venäjän valtiokoneistossa. Se toteutti loppuun džadidistien aloittaman modernisaatiohankkeen ja nojautui ”edistykselliseen” eli džadidistiseen muslimipapistoon.

1980-luvulla tataarinationismi elpyi uudelleen Neuvostoliiton perestroikan aikana. Elpyminen johti itsenäistymisyritykseen 1992.

LÄHTEET

Alkuperäislähteet

Aršaruni, A. ja Gabidullin, H., *Otšerki panislamizma i pantjurkizma v Rossii*. Izdatelstvo "Bezbožnik" 1931. Liitteenä seuraavat asiakirjat:

- s. 101-113. Ispravljajuštši dolžnost direktora departamenta politsii. [*Otsikoimaton poliisosaston johtajan S. Beletskin raportti panislamistien toiminnasta, päivätty 13.3.1912*] F.D.P.O.O. No 74, 1912 g., l. 1. 48-66. Panislamizm. Obštšepartijnoe tsentralnoe delo.
- s. 114-123. *III. vserossijski musulmanski sjezd*. Kazan'. Lito-tipografija Haritonova, 1906 g.
- s. 123-129. [*Otsikoimaton, sisältää sisäasiainministeriön kansliaan 20.8.1908 tulleen 12 imaamin alun perin käsinkirjoitetun tataarinkielisen nimettömän ilmiantokirjeen sekä Kazanista 24.9.1908 lähetetyn käännöksen tataarinationalistien "marseljeesista"*] F.D.P., No 234, 1908 g. ll. 4-9
- s. 130-131. *Kratkaja spravka o litšnosti orenburgskogo muftija Bajazitova*. 6. iijunja 1916 goda. F.D.P. No 234 t. 1908 [painovirhe? -JT] g. IV del. l. 1. 199-202
- s. 131-132. *O musulmansko-tatarskoi propagande v predelah Imperii. Ustav Vserossijskogo musulmanskogo sojuza*. Verno: za zavedujuštšuju osobym otdelom departamenta politsii, podpolkovnik (podpis).
- s. 133-135. *Ustav buharskogo poleznogo (stšastlivogo) obštšestva rasprostraneniija znaniij sredi vseh*. Vremja utšreždenija: 11 Šavalja 1327 goda (konets 1909 g. našei ery). Tsentr obštšestva: Konstantinopol, Vezirski dom (Vezir han)
- s. 136-138. *Svedeniija o musulmanskih školah Semiretšenskoj oblasti*. Verno: Otdelnogo Korpusa Žandarmov: Rotmistr (podpis). Revord, F. Turk. Ohr. Otd. D. 1921 [p.o. 1912? - JT], l. 30-32.

Lenin, V.I., *Izbrannye proizvedeniija v trjoh tomah*. Izdatelstvo političeskoj literatury. Moskva 1976
 tom 1, s. 569-621. *O prave natsij na samoopredelenie* (1914)
 tom 1, s. 638-742. *Imperializm, kak vyšsaja stadija kapitalizma* (kirjoitettu 1916, julkaistu 1917)
 tom 3, s. 229-239. *Doklad na II vserossijskom sjezde kommunističeskikh organizatsij narodov Vostoka 22 nojabrja 1919 g.* (1919)
 tom 3, s. 368-385. *Tezisy ko II kongressu Kommunističeskogo internatsionala* (1919)
 tom 3, s. 700-705. *K voprosu o natsionalnostjah ili ob "avtonomizatsii"* (1922)

Panislamizm i pantjurkizm. Nimetön kirjoitus lehdessä Mir islama II, 1913, s. 556-571 ; 596-619

Rubinštein, L., *V borbe za leninskiju natsionalnuju politiku*. Istpartotdel Tatobkoma V.K.P.(b). Tatizdat. Kazan 1930.

Stalin, *O pravyh i "levyh" v natsrespublikah i oblastjah*. Retš po pervomu punktu porjadka dlja soveštšaniija: "Delo Sultan-Galieva". 10 iijunja. Tšetvjortoe soveštšanie TsK RKP(b) s otvetstvennymi rabotnikami natsionalnyh respublik. 8-12 iijunja 1923 g. Stenografičeski otšot. Moskva 1923.
<http://magister.msk.ru:8085/library/stalin/5-35.html> Löytyy englanninkielisenä nimellä "Rights and 'Lefts' in the National Republics and Regions" teoksesta Bennigsen ym. 1979, s. 158-165.

Sultan-Galiev, M., *Sotsialnaja revoljutsija i Vostok*. Artikkelit kansallisuusasian komissariaatin Žizn natsionalnosta -lehdessä 5.10., 12.10. ja 2.11.1919. Löytyy englanninkielisenä nimellä "The Social Revolution and the East" teoksesta Bennigsen, Alexandre A. ja Wimbush, S. Enders, *Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. The University of Chicago Press. Chicago 1979. ISBN 0-226-04235-9. Sivut 131-137.

Sultan-Galiev, M., *Metody antireligioznoi propagandy sredi musulman*. Narodnyi Komissariat po delam Natsionalnosta. Moskva 1922. 11-sivuinen vihkonen, ilmestynyt alun perin Kansallisuusasian komissariaatin Žizn natsionalnosta -lehdessä 294 (127) ja 30 (128), 1921. Löytyy englanninkielisenä nimellä "The Methods of Antireligious Propaganda among the Muslims" teoksesta Bennigsen ym. 1979, s. 145-157

Sultan-Galiev, *The Tatars and the October Revolution*. Käännös venäjänkielisestä artikkelista Žizn natsionalnosta -lehdessä 24 (122), 1921. Teoksesta Bennigsen ym. 1979, s. 138-144.

Trotsky, L., *Vostotšnyi front*. (Retš na objedinennom zasedanii Samarskogo Gubispolkoma, Komiteta RKP i predstavitelei profsojuzov 6 aprelja 1919 g.) Teoksesta "Sovetskaja Respublika i kapitalistišeski mir. Tšast' II". www.magister.msk.ru:8085/library/trotsky/trotl729.htm

Trotsky, Lev, *Istorija rossijskoi revoljutsii. Tom 1. Fevral'skaja revoljutsija*. Alkuteos kirjoitettu 1930. www.magister.msk.ru:8085/library/trotsky.htm

Tšetvjortoe soveštšanie TsK RKP(b) s otvetstvennymi rabotnikami natsionalnyh respublik. 8-12 ijunja 1923 g. Stenografitišeski otšot. Moskva 1923. <http://magister.msk.ru:8085/library/stalin/5-35.html>

Kirjallisuus

Atkinson, Dorothy, *The End of the Russian Land Commune 1905-1930*. Stanford University Press. Stanford, California 1983. ISBN 0-8047-1148-8.

Bennigsen, Alexandre A. ja Wimbush, S. Enders, *Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. The University of Chicago Press. Chicago 1979. ISBN 0-226-04235-9

Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*. Volume One. A History of Soviet Russia 1. The Macmillan Press Ltd. Hong Kong 1978 [first published 1950]. ISBN 0-333-08566-3.

Conquest, Robert, *Žatva skorbi. Sovetskaja kollektivizatsija i terror golodom*. Overseas Publication Interchange Ltd. London 1988. ISBN 1 8701 28 95 8. Englanninkielinen alkuteos "The Harvest of Sorrow. The Collectivization and the Terror-famine" ilmestyi samalta kustantajalta 1988.

Danilov, V.P., *Sovetskaja dokolhoznaja derevnja: naselenie, zemlepolzovanie, hozjajstvo*. Izdatelstvo "Nauka". Moskva 1977.

- Eriksen, Thomas Hylland, *Etnicitet och nationalism*. Bokförlaget Nya Doxa AB. Falun 2000. ISBN 91-578-0012-X. Alkuteos "Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives". London 1993.
- Eronen, Jarmo, *Islam as a socio-economic factor in the Soviet Union*. Helsingin kauppakorkeakoulun työpapereita F-201. Helsinki 1988
- Eyrumlu, Reza, *Modernisering och islam i Iran och Turkiet. En studie av kön, islam och modernisering under 1800-talet*. Invand-Lit. Uppsala 2001. ISBN 91-631-0407-5
- Gilbert, Martin, *The Dent Atlas of Russian History*. Second edition. JM Dent, London 1993. ISBN 0 460 86176X
- Gumilev, Lev N., *Poiski vymyšlennogo tsarstva*. Institut DI-DIK, Moskva 1994. ISBN 5-87583-003-4
- Hosking, Geoffrey A., *The Russian Constitutional Experiment. Government and Duma, 1907-1914*. Cambridge University Press. 1973. ISBN 0 521 20041 5.
- Häkkinen, Kaisa, *Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Hämeenlinna 1996. ISBN 951-717-855-7.
- Karamzin, N.M., *Istorija gosudarstva rossijskogo*. Moskva "Kniga" 1989. Kniga 2. ISBN 5-212-00089-0
- Kuzmina, Jelena, *Anna Ahmatova, koditon*. Otava, Keuruu 1992. ISBN 951-1-12032-8. Suomennettu venäjänkielisestä käsikirjoituksesta.
- Landa, R.G., *Islam v istorii Rossii*. "Vostotšnaja literatura", Moskva 1995. ISBN 5-02-017866-7
- Malik, Hafeez, *Tatarstan's Treaty with Russia: Autonomy or Independence*. Journal of South Asian and Middle eastern Studies. Winter 1994. www.tatar.ru/english/00002012.html
- Mansfield, Peter, *The Arabs*. Penguin Books. London 1978
- Paksoy, H.B., *Basmachi Movement From Within: Account of Zeki Velidi Togan*. National Papers, Vol. 23, No 2. June 1995. Pp. 373-399. www.ukans.edu/~kansite/ww_one/comment/togan.html
- Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917-1923*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts 1964
- Radkey, Oliver, *The Agrarian Foes of Bolshevism. Promise of Default of the Russian Socialist Revolutionaries. February to October 1917*. Columbia University Press. New York 1958
- Rosenberg, William G., *Liberalism in the Russian Revolution. The Constitutional Democratic Party, 1917-1921*. Princeton University Press. New Jersey 1974.
- Sagadeev, A.V., *Mirsait Sultan-Galiev –revoljutsioner i myslitel*. Rossija i sovremennyi mir 3(20) 1998. www.inion.ru/product/russia/sagadeev.html

Seton-Watson, Hugh, *The Russian Empire 1801-1917*. Oxford University Press. Oxford 1967.

Sinor, D. Ja Klyashtorny, S.G., *The Türk Empire*. Teoksesta History of Civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. Editor: B.A. Litvinsky. Unesco Publishing. Paris 1996. ISBN 92-3-103211-9. Sivut 327-348.

Škarovski, M.V., *Poslednjaja ataka na rusckuju pravoslavnuju tserkov'*. Teoksessa Sovetskoe obščestvo. Vozniknovenie, razvitie, istoričeski final. Tom 2. Apogej i krah stalinizma. Glavnyi redaktor Ju.N. Afanasjev. Rosijski gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet. Moskva 1997. ISBN 5-7281-0129-1. Sivut 328-399

The Soviet Armed Forces: A History of Their Organisational Development. A Soviet View. Chief Author S.A. Tyushkevich. Moscow 1978. Alkuteos "Sovetskie vooružennye sily. Istorija stroitelstva". Voennoe izdatelstvo ministerstva oborony SSSR. Moskva 1978.

Vatikiotis, P.J., *Islam and the state*. London and New York 1991 [1987]. ISBN 0-415-05753-1

Hakuteokset

Alfavit. www.tatar.ru/append200_a.html

Bolšaja sovetskaja entsiklopedija. Tret'je izdanie. Izdatelstvo "Sovetskaja entsiklopedija". Moskva 1970-1978

Entsiklopedičeski slovar. Izdateli: F.A. Brokgauz (Lejptsig), I.A. Jefron (S. Peterburg). S. Peterburg 1890-1904

Wehr, Hans, *A Dictionary of modern written Arabic*. Edited by J Milton Cowan. Spoken Language Services, Inc. New York 1976. ISBN 0-87950-001-8.

TATAARIEN DIASPORA. Euroopan-puoleisen Venäjän kuvernementteja ja alueita, joissa asui tataareja tsaarinvallan loppukaudella. Tataarien osuus oli merkittävä itäisissä Volgan-Uralin alueen kuvernementeissa, ennen kaikkea Kazanissa ja Astrakanissa. Länsi-Venäjällä ja Suomessa tataarit muodostivat pieniä kauppiaskolonioita. Suomeen jäi maan itsenäistyttyä noin tuhannen hengen tataariyhteisö. Ukrainassa ja Kaukasuksella oli yli 100 000 tataaria siirtotyöläisinä. Tauridan provinssissa asui Krimin tataareja, jotka leniniläinen kansallisuuspolitiikka määritteli 1920-luvulla erilliseksi kansaksi.

Kartassa eivät näy Venäjän Aasian-puoleiset alueet, joilla myös oli runsaasti tataarikolonioita mm. Troitskissa, Tobolskissa, Petropavlovskissa, Irkutskissa, Buharassa ja Semiretšjen alueella (Balhašjärven eteläpuoliset alueet nykyisessä Kazakstanissa).

